

KURCZENIE SIĘ MIAST W EUROPIE ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ

Praca zbiorowa pod redakcją
Tadeusza Strykiewicza

**Kurczenie się miast
w Europie Środkowo-Wschodniej**

Kurczenie się miast w Europie Środkowo-Wschodniej

Praca zbiorowa pod redakcją
Tadeusza Strykiewicza

Urban Shrinkage in East-Central Europe

edited by Tadeusz Strykiewicz

Bogucki Wydawnictwo Naukowe
Poznań 2014

Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Publikacja dofinansowana ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego
(projekt pt. „Propagowanie wiedzy na temat strategii regeneracji w ‘kurczących się’ miastach Europy”;
nr 737/N-COST/2010/0)

Recenzent: prof. dr hab. Tomasz Kaczmarek

Projekt okładki: Marcin Jaroszewski

Tłumaczenie na język polski: Piotr Sosiński, Tadeusz Stryjakiewicz

Tłumaczenie na język angielski: Maria Kawińska

Copyright © by Authors, Poznań 2014

ISBN 978-83-7986-024-1

Bogucki Wydawnictwo Naukowe
ul. Górna Wilda 90
61-576 Poznań
tel. +48 (61) 833 65 80
fax +48 (61) 833 14 68
e-mail: bogucki@bogucki.com.pl
www.bogucki.com.pl

Druk:
UNI-DRUK

Spis treści

1. Wprowadzenie	7
<i>Tadeusz Stryjakiewicz</i>	
2. Współczesny kontekst i podstawy teoretyczno-metodologiczne analizy procesu kurczenia się miast	9
<i>Tadeusz Stryjakiewicz, Emilia Jaroszevska, Szymon Marcińczak, Agnieszka Ogrodowczyk, Petr Rumpel, Tadeusz Siwek, Ondřej Slach</i>	
3. Skala i przestrzenne zróżnicowanie procesu kurczenia się miast w Europie na przełomie XX i XXI w.	15
<i>Thorsten Wiechmann, Manuel Wolff</i>	
4. Kurczenie się miast w postsocjalistycznych krajach Europy Środkowo-Wschodniej i Południowo-Wschodniej	29
<i>Tadeusz Stryjakiewicz i inni</i>	
5. Wybrane przykłady kurczących się miast w Europie Środkowo-Wschodniej	39
5.1. Bańska Szczawnica – przeciwdziałanie negatywnym skutkom kurczenia się; lokalne inicjatywy a wsparcie zewnętrzne	39
<i>Ján Buček, Branislav Bleha</i>	
5.2. Dessau – koncepcja przebudowy miasta związana z procesem kurczenia się: „centra miejskie – strefy krajobrazowe”	51
<i>Babette Scurrell, Heike Brückner</i>	
5.3. Czy Ostrawa jest kurczącym się miastem?	61
<i>Petr Rumpel, Tadeusz Siwek, Ondřej Slach</i>	
6. Kurczenie się miast w Polsce	67
<i>Emilia Jaroszevska, Tadeusz Stryjakiewicz</i>	
7. Przykłady kurczących się miast w Polsce	79
7.1. Łódź – od polskiego Manchesteru do polskiego Detroit?	79
<i>Agnieszka Ogrodowczyk, Szymon Marcińczak</i>	
7.2. Miasta konurbacji katowickiej	89
<i>Robert Krzysztofik, Anna Runge, Jerzy Runge, Iwona Kantor-Pietraga</i>	
7.3. Wałbrzych – dziedzictwo przeszłości a wyzwania przyszłości	102
<i>Emilia Jaroszevska</i>	
8. Model urbanizacji złożonych układów osadniczych w świetle procesu kurczenia się miast w Polsce – próba analizy krytycznej	115
<i>Jerzy Runge, Iwona Kantor-Pietraga, Robert Krzysztofik, Anna Runge</i>	
9. Przyszłość miast kurczących się – potencjalne scenariusze rozwoju	127
<i>Piotr Sosiński</i>	
10. Kurczenie się miast jako wyzwanie dla polityki miejskiej	137
<i>Tadeusz Stryjakiewicz, Emilia Jaroszevska</i>	
Literatura	141
Informacje o autorach	153
Abstract and key words	157

Contents

1. Introduction	7
<i>Tadeusz Stryjakiewicz</i>	
2. Present-day context of the process of urban shrinkage and the theoretical and methodological foundations of its analysis	9
<i>Tadeusz Stryjakiewicz, Emilia Jaroszewska, Szymon Marcińczak, Agnieszka Ogrodowczyk, Petr Rumpel, Tadeusz Siwek, Ondřej Slach</i>	
3. Scale of and spatial differences in the process of urban shrinkage in Europe in the late 20th and early 21st centuries	15
<i>Thorsten Wiechmann, Manuel Wolff</i>	
4. Shrinking cities in the post-socialist countries of East-Central and South-Eastern Europe	29
<i>Tadeusz Stryjakiewicz et al.</i>	
5. Selected case studies of shrinking cities in East-Central Europe.	39
5.1. Fighting the adverse effects of shrinkage in Banská Štiavnica: Local initiatives and external support	39
<i>Ján Buček, Branislav Bleha</i>	
5.2. Dessau – a shrinkage-related conception of rebuilding the city: “urban centres – landscape zones”	51
<i>Babette Scurrell, Heike Brückner</i>	
5.3. Is Ostrava a shrinking city?	61
<i>Petr Rumpel, Tadeusz Siwek, Ondřej Slach</i>	
6. Shrinking cities in Poland	67
<i>Emilia Jaroszewska, Tadeusz Stryjakiewicz</i>	
7. Selected examples of shrinking cities in Poland:	79
7.1. Łódź – from a Polish Manchester to a Polish Detroit?	79
<i>Agnieszka Ogrodowczyk, Szymon Marcińczak</i>	
7.2. Cities of the Katowice conurbation.	89
<i>Robert Krzysztofik, Anna Runge, Jerzy Runge, Iwona Kantor-Pietraga</i>	
7.3. Wałbrzych – the legacy of the past and the challenges of the future	102
<i>Emilia Jaroszewska</i>	
8. Urbanisation model of complex settlement patterns in the light of urban shrinkage in Poland: A critical analysis	115
<i>Jerzy Runge, Iwona Kantor-Pietraga, Robert Krzysztofik, Anna Runge</i>	
9. The future of shrinking cities: Possible development scenarios	127
<i>Piotr Sosiński</i>	
10. Urban shrinkage as a challenge for urban policy.	137
<i>Tadeusz Stryjakiewicz, Emilia Jaroszewska</i>	
References	141
Biographical notes	153
Abstract and keywords	157

1. Wprowadzenie

Tadeusz Stryjakiewicz

Przełom XX i XXI w. jest okresem fundamentalnych przemian społeczno-gospodarczych i instytucjonalnych w Europie Środkowo-Wschodniej. Przemiany te pociągają za sobą zmianę wielu paradygmatów w naukach przestrzenno-ekonomicznych i praktyce planistyczno-decyzyjnej. Stwierdzenie to odnosi się m.in. do procesu kurczenia się miast (*urban shrinkage*). Proces ten, występujący wcześniej w niektórych miastach (najczęściej tzw. starych ośrodkach przemysłowych) Europy Zachodniej i Stanów Zjednoczonych, przybrał po 1990 r. szczególnie duże rozmiary w krajach postkomunistycznych (włączając do tej grupy Niemcy Wschodnie, tj. byłą NRD). Pojawiają się zatem nowe wyzwania dotyczące z jednej strony potrzeby identyfikacji skali, tempa, form kurczenia się miast i ich przestrzennego zróżnicowania, z drugiej strony – rewizji dotychczasowych polityk miejskich, ukierunkowanych najczęściej na paradygmat wzrostu. Przesłanki te powodują, że kurczące się miasta stają się przedmiotem wielu dyskusji naukowych i praktycznych² oraz międzynarodowych projektów badawczych. Wśród tych ostatnich wymienić należy m.in.:

Shrink Smart – The Governance of Shrinkage within a European Context („Zarządzanie procesem kurczenia się w kontekście europejskim”) – projekt realizowany w ramach 7 Programu Ramowego Unii Europejskiej³,

CIRES – Cities Regrowing Smaller. Fostering Knowledge on Regeneration Strategies in Shrinking Cities across Europe („Propagowanie wiedzy

na temat strategii regeneracji w kurczących się miastach Europy”) – projekt realizowany w ramach Akcji COST⁴ (TU0803).

Niniejsza publikacja zbiorowa jest pokłosiem drugiego z wymienionych projektów (który zakończył się w 2013 r.). Uczestniczyli w nim przedstawiciele wielu dyscyplin naukowych z 26 państw, a jego koordynatorem był prof. Thorsten Wiechmann z Uniwersytetu w Dortmundzie. Z kolei inicjator i redaktor tej publikacji był w ramach owego projektu odpowiedzialny za przygotowanie „Synopsis Report”, tj. raportu podsumowującego przyczyny, skalę i skutki procesu kurczenia się miast we wszystkich postkomunistycznych krajach Europy Środkowo-Wschodniej i Południowo-Wschodniej biorących udział w projekcie oraz współpracujących w jego realizacji (Bośnia i Hercegowina, Bułgaria, Czechy, Estonia, Macedonia, Polska, Rumunia, Serbia, Słowacja, Słowenia, Węgry).

Celem publikacji jest upowszechnienie wyników projektu CIRES w Polsce. Stało się to możliwe dzięki grantowi uzyskanemu z Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego (projekt pt. „Propagowanie wiedzy na temat strategii regeneracji w kurczących się miastach Europy”, nr 737/N-COST/2010/0). Należy jednak w tym miejscu podkreślić, że w trakcie wypracowywania koncepcji publikacji zrodził się pomysł integracji wyników badań obu wymienionych powyżej projektów. Umożliwia to pełniejszą i bardziej wszechstronną prezentację aktualnego stanu wiedzy na temat kurczących się miast i strategii ich regeneracji, odniesioną przede wszystkim do regionu Europy Środkowo-Wschodniej (w tym w szczególności Polski). Książka ta jest dziełem, w którego przygotowaniu brało udział 30 autorów z kraju i zagranicy, nie licząc wielu osób wykonujących prace techniczne: obliczenia, ryciny, tłumaczenia. Za gotowość

² Przykładem takiej dyskusji była konferencja zorganizowana przez Komisję Samorządu Terytorialnego i Administracji Państwowej we współpracy z Ministerstwem Rozwoju Regionalnego i Głównym Urzędem Statystycznym, która odbyła się w Senacie Rzeczypospolitej Polskiej 1 marca 2013 r.

³ Najważniejsze wyniki projektu zostały opublikowane w pracy Bernt i in. (2012) oraz na stronie internetowej www.shrinksmart.eu.

⁴ COST – Europejski Program Współpracy w dziedzinie Badań Naukowo-Technicznych.

podjęcia się realizacji takiego zbiorowego opracowania składam im wszystkim serdeczne podziękowanie. Osobne podziękowanie kieruję pod adresem recenzenta, prof. Tomasza Kaczmara, którego cenne uwagi przyczyniły się do podniesienia jakości pracy.

Struktura treści monografii obejmuje kilka części. Na wstępie przedstawione zostały podstawy teoretyczne analizy procesu kurczenia się miast oraz kontrowersje wokół pojęcia kurczącego się miasta. W części drugiej zaprezentowano najważniejsze wyniki projektu CIRES dotyczące form i dynamiki kurczenia się miast w skali Europy. Część trzecia to próba określenia specyfiki tego procesu w poszczególnych krajach Europy Środkowo-Wschodniej i Południowo-Wschodniej. Jej autorami są w większości uczestnicy projektu CIRES reprezentujący te kraje. Kolejna część poświęcona jest pogłębionej analizie procesu kurczenia się miast w Polsce. Podobnie jak w części poprzedniej, najpierw przedstawiona jest syntetyczna charakterystyka procesu w skali całego kraju, a następnie wybrane studia przypadku (*case studies*). W końcowej części publikacji zaprezentowano próbę modelowego ujęcia procesu kurczenia się (sformułowanego przez uczestników projektu *Shrink Smart*), potencjalne scenariusze rozwoju kurczących się miast oraz rekomendacje dotyczące polityk i strategii ich regeneracji.

Szeroki przekrój problematyki badawczej i równie szeroka reprezentacja międzynarodowego zespołu autorów pociągają za sobą szereg konsekwencji redakcyjnych. Z jednej strony umożliwiają przedstawienie polskiemu czytelnikowi różnorodności podejść naukowych i praktycznych do kwestii kurczenia się miast oraz ukazanie szerszego kontekstu problemu, z drugiej strony powodują trudności w zapewnieniu wewnętrznej spójności publikacji. Dotyczą one np. definicji (kryteriów wydzielania) miasta oraz klasyfikacji wielkościowej miast w układach osadniczych różnych krajów. Jak bowiem zauważa Szymańska (2008, s. 97), „to, co w jednym [kraju] uznawane jest za małe miasto, w innym, z tą samą liczbą ludności, może być uznawane za miasto duże”. Również zaawansowanie procesu transformacji systemowej, a także skala kurczenia się miast są w poszczególnych krajach Europy Środkowo-Wschodniej bardzo różne, co utrudnia sformułowanie rekomendacji w odniesieniu do polityk miejskich i strategii regeneracji miast kurczących się.

Mimo powyższych zastrzeżeń pragnę – w imieniu zespołu autorów – wyrazić przekonanie, że publikacja ta stanie się głosem w dyskusji na temat jednego z ważnych procesów określających obecną sytuację wielu miast Polski, Europy i świata.

2. Współczesny kontekst i podstawy teoretyczno-metodologiczne analizy procesu kurczenia się miast

Tadeusz Stryjakiewicz, Emilia Jaroszevska, Szymon Marcińczak, Agnieszka Ogrodowczyk, Petr Rumpel, Tadeusz Siwek, Ondřej Slach

Wstęp

Jednym z najważniejszych problemów współczesnego rozwoju miast są zachodzące w nich zmiany demograficzne. Liczba ludności licznych ośrodków miejskich cechuje się długookresowym spadkiem, który jest często związany z kryzysem ich lokalnej gospodarki (np. z upadkiem tradycyjnych gałęzi przemysłu). Proces ten określany jest jako kurczenie się miast (*urban shrinkage*) i przybiera różnorodne formy. Przejawia się w różny sposób w przestrzeni miasta w odmiennych warunkach historycznych, fizyczno-geograficznych i społeczno-ekonomicznych (Stryjakiewicz i in. 2012). Choć intensywność kurczenia się miast najczęściej wyraża się w postaci prostego wskaźnika, jakim jest spadek liczby ludności, to już wyjaśnienie jego natury i konsekwencji dla obszarów miejskich wymaga badań szczegółowych (Haase i in. 2013).

Literatura przedmiotu wskazuje na co najmniej dwa podstawowe sposoby definiowania procesu kurczenia się miast. Starsze i bardziej tradycyjne podejście traktuje ten proces jako postępującą depopulację, najczęściej powiązaną z pogarszającą się sytuacją ekonomiczną. W drugim, bardziej wieloaspektowym ujęciu, jest to proces związany ze społeczną, przestrzenną i ekonomiczną restrukturyzacją ośrodków miejskich, której towarzyszy stały ubytek liczby ludności (Zborowski i in. 2012). Kurczenie się miast jest zatem swoistą interakcją między strukturą demograficzno-społeczną, ekonomiczną i przestrzenną miasta (por. Strauß 2013). Bardziej szczegółowe podejście tłumaczy ten termin jako proces przekształceń

społeczno-przestrzennych, zachodzący w warunkach ciągłego spadku liczby ludności (Großmann 2007). Kurczenie się miast nie oznacza jednak automatycznej redukcji przestrzeni miasta czy też terenów zabudowanych, które w niektórych przypadkach nadal się powiększają. Mamy więc do czynienia z wielowymiarowym procesem, którego skutki mogą mieć silny wymiar przestrzenny (są zatem istotne w procesach planowania przestrzennego; Salone, Besana 2013). Można powiedzieć, że kurczenie się miast to zdefiniowany w zakresie przestrzennym ubytek ludności, wyjaśniany jego złożonymi determinantami oraz określony zakresem możliwych wielokryterialnych konsekwencji (Krzysztofik 2013).

Deindustrializacja i globalne przemiany gospodarcze są powszechnie uznawane za jedną z przyczyn kurczenia się miast w XXI w. Gdy po okresie znacznej koncentracji nisko wykwalifikowanej siły roboczej w miastach podczas ery industrializacji nastąpił stopniowy spadek znaczenia miast jako ośrodków produkcji, stanęły one przed koniecznością zmian w kierunku gospodarki opartej na wiedzy, z rozwiniętym sektorem usług (Hall 1998; Sassen 2001). Reorientacja gospodarki postindustrialnej, zwłaszcza w zakresie zmian w strukturze zatrudnienia, doprowadziła do utraty pracy przez znaczną część klasy robotniczej. Warto w tym miejscu wspomnieć, że w warunkach wysokiej specjalizacji ośrodka utrata nawet jednego ważnego pracodawcy może wywołać poważne konsekwencje, od wzrostu bezrobocia, przez emigrację powodującą drenaż mózgów, aż po wzrost ubóstwa, polaryzację społeczną i segregację mieszkaniową (Oswalt, Rieniets 2006). Efekty te

oddziałują z kolei na funkcjonowanie i publiczny wizerunek miast, które mogą decydować o utrzymaniu wielkości populacji miejskiej.

Kurczenie się miast związane jest przede wszystkim ze spadkiem liczby ich ludności, który wynika z zachodzących zmian społeczno-demograficznych. Bardzo istotne są w tej kwestii m.in. takie elementy, jak płodność, śmiertelność i struktura wieku ludności, bowiem sytuacja demograficzna wynika głównie ze zmian w zakresie liczby urodzeń i zgonów, jak również przeciętnego trwania życia w populacji. Jakiegokolwiek zmiany w tej dziedzinie bezpośrednio oddziałują na strukturę demograficzną społeczeństwa. Innymi słowy, spadek liczby urodzeń wraz z emigracją z miasta ludności młodej i długim przeciętnym trwaniem życia oznacza proces starzenia się społeczeństwa.

Kolejnym z procesów przyczyniających się do spadku liczby mieszkańców wielkich miast jest suburbanizacja. Jednak zazwyczaj bywa ona selektywna społecznie. Emigracja na przedmieścia, związana najczęściej z odpływem z terenów miejskich klasy średniej, przyczynia się również do spadku dochodów miasta – traci ono podatników należących do stabilnej i relatywnie silnej ekonomicznie grupy społecznej. Negatywnym skutkiem odczuwanym w dłuższej perspektywie i znacznie trudniejszym do wymiernego oszacowania jest utrata dobrze wykształconego, przedsiębiorczego i kreatywnego kapitału ludzkiego (Sagan 2013).

Według danych i szacunków ONZ i Komisji Europejskiej liczba mieszkańców wielu miast Europy zachodniej, północnej i południowej maleje już przez dwie kolejne dekady i nic nie wskazuje na to, że proces ten zatrzyma się lub odwróci w najbliższej przyszłości. Ponadto od początku lat 90. XX w. ubytek ludności dotknął w szczególny sposób niemal całą Europę Środkową i Wschodnią. Aktualne prognozy demograficzne ONZ przewidują spadek liczby mieszkańców Europy, z których przeważająca część mieszka w miastach, z 729 mln w 2000 r. do 628 mln w 2050 r. (Klingholz 2009). Proces depopulacji dotyczy różnych typów miast. Według Turoka i Mykhnenko (2007) prawie jedna trzecia wszystkich europejskich miast z liczbą mieszkańców przekraczającą 200 tys. wykazuje w ostatnich 45 latach co najmniej jedną dekadę spadku zaludnienia. Niektóre miasta europejskie tracą ludność już od lat 60., a nawet 30. ubiegłego wieku (np. Lipsk, Liverpool), ale większość odnotowała pierwsze ubytki ludnościowe dopiero w latach 80.–90. XX w. Zmniejszanie się liczby ludności i upadek lokalnej gospodarki wystąpiły najpierw w bardzo uprzemysłowionych niegdyś miastach Europy Zachodniej i Południowej. Po przemianach demokratycznych w Europie Środkowej

i Wschodniej, zapoczątkowanych w 1989 r., doszło do radykalnej transformacji politycznej i gospodarczej, co miało również znaczny wpływ na rozwój tamtejszych miast. Zmniejszanie się liczby mieszkańców miast w tym regionie jest raczej regułą niż wyjątkiem i najczęściej łączy się z innymi regresywnymi procesami (Turok, Mykhnenko 2007). Można powiedzieć, że kombinacja czynników w postaci deindustrializacji, suburbanizacji, transformacji ustrojowej oraz zmian demograficznych umieściła miasta Europy Środkowo-Wschodniej na wyjątkowej i trudnej ścieżce rozwoju (Bontje 2004; Oswalt, Rieniets 2006; Borén, Gentile 2007). Konsekwencją malejącej liczby ludności miasta jest np. zmniejszenie jego znaczenia politycznego i gospodarczego oraz pozycji w hierarchii jednostek osadniczych.

Do kurczenia się miasta dochodzi zawsze w szerszym kontekście. Z jednej strony jest to kontekst ogólny, tj. procesy zachodzące w skali makro, które wpływają na charakter miasta i jego rozwój, niezależnie od specyfiki lokalnej. Z drugiej strony w przypadku różnych miast europejskich istnieje wiele odmian kontekstów i związanych z nimi procesów, takich jak globalizacja, integracja europejska, transformacja i restrukturyzacja krajów postkomunistycznych, zmiany zachowań demograficznych, różne rodzaje polityki gospodarczej itp. W tak pojmowanym procesie kurczenia się miasta powstaje pewien empiryczny problem. Każde miasto ma własną ścieżkę rozwoju determinowaną konkretnymi warunkami historycznymi, społecznymi, politycznymi i ekonomicznymi. Warunki te wyjaśniają różne przyczyny i skutki zmniejszania się liczby miejscowej ludności i oddziaływanie tego procesu na struktury społeczne i terytorialne. Kontekst lokalny wpływa również na złożoność procesu kurczenia się miasta oraz na charakter społecznego dyskursu na ten temat. Z powyższych względów w niniejszej publikacji starano się wziąć pod uwagę oba konteksty, tj. ogólny i lokalny.

Kontrowersje wokół pojęcia kurczącego się miasta i jego operacjonalizacja

Punktem wyjścia analizy każdego procesu, w tym kurczenia się miast, winno być sprecyzowanie podstawowych pojęć. Termin „kurczenie się miast” jest bardzo szeroki i trudno go jednoznacznie zdefiniować. Pokrywa się częściowo z anglojęzycznymi pojęciami *urban shrinkage*, *urban decline*, *urban decay*,

urban blight (Bradbury i in. 1982; Clark 1989; Gilman 2001; Couch i in. 2005), wyrażającymi różne nasilenie tego procesu, które powstały znacznie wcześniej niż termin „kurczenie się miasta” (Großmann i in. 2008: 85–87). W naszej publikacji wyraźnie odróżniamy jednak pojęcia *shrinkage* i *decay*. Mówiąc o *kurczeniu się*, mamy na myśli przede wszystkim spadek liczby mieszkańców i związane z nim zmniejszanie się zasobów siły roboczej, wskaźników ekonomicznych, jakości infrastruktury mieszkaniowej i społecznej, spadek wartości nieruchomości itp. Termin *shrinkage*, tłumaczony jako „kurczenie się”, jest pojęciem neutralnym, tzn. niekoniecznie negatywnym lub pozytywnym w danym kontekście. Zmniejszenie się liczby mieszkańców nie musi być automatycznie utożsamiane z upadkiem miasta. Może nawet prowadzić do wzrostu poziomu życia, np. poprzez zmniejszenie zagęszczenia mieszkańców na powierzchni mieszkalną, niższe obciążenie dla środowiska oraz poprawę warunków w transporcie indywidualnym. „Kurczenie się” może zatem stworzyć możliwości bardziej zrównoważonego rozwoju obszarów miejskich i lepsze warunki dla tej części mieszkańców, która w danym mieście pozostanie (Hannemann 2000; Hondrich 2007). Zdecydowanie negatywny wydźwięk mają natomiast terminy *urban decline* lub *decay*, które z reguły oznaczają rzeczywisty upadek miasta w sensie kryzysu gospodarczego, społeczno-demograficznego i upadku jego struktur fizycznych (szerzej na ten temat pisze Lang 2005).

Jeszcze większe trudności związane są z operacjonalizacją pojęcia „kurczącego się miasta”. Dotychczasowe badania (m.in. Oswalt 2005; Steinführer,

Haase 2007; Turok, Mykhnenko 2007; Haase i in. 2008; Mykhnenko, Turok 2008; Pallagst i in. 2009; Cunningham-Sabot i in. 2010; Fol, Cunningham-Sabot 2010; Reckien, Martinez-Fernandez 2011; Bontje, Musterd 2012; Fol 2012; Martinez-Fernandez i in. 2012; Wiechmann, Pallagst 2012; Haase i in. 2013; Strykiewicz 2013; Wiechmann, Wolf 2013) pozwalają na zarysowanie trzech głównych płaszczyzn kontrowersji odnoszących się do tej definicji:

- Czy (a raczej: w jakim stopniu) pojęcie „miasta kurczącego się” dotyczy wyłącznie kwestii depopulacji (tj. spadku liczby ludności), czy też obok depopulacji muszą być spełnione inne warunki (np. kryzys strukturalny gospodarki połączony z wysoką stopą bezrobocia, degradacja substancji mieszkaniowej, szczególne nasilenie problemów społecznych)?
- Czy spadek liczby ludności w granicach administracyjnych miasta połączony z jej wzrostem na obszarze podmiejskim (a więc związany z procesem suburbanizacji) upoważnia do określania takiego miasta jako „kurczące się”?
- Jak długi musi być okres spadku liczby ludności, by można było mówić o „mieście kurczącym się”?

W świetle powyższych dylematów wydaje się, że pojęcie „kurczącego się miasta” ma charakter „stopniowalny”, co pokazuje rycina 2.1.

W projekcie CIRES przyjęto następującą definicję kurczącego się miasta sformułowaną przez Shrinking Cities International Research Network (SCIRN): „Miasto kurczące się – to miasto, w którym z jednej strony występuje znaczny ubytek ludności (przez okres co najmniej 5 lat, więcej niż 0,15% rocznie),

Perspektywa czasowa Charakter/ wskaźnik/obszar kurczenie się	ciągłe		epizodyczne (pojawiające się w niektórych latach)
	długookresowe (trwałe) (np. 10 lat i więcej)	krótkookresowe (czasowe) (np. mniej niż 10 lat)	
spadek liczby ludności + regres społeczno- -ekonomiczny (miasto+strefa podmiejska)	stałe, długookresowe, wielowymiarowe kurczenie się		
spadek liczby ludności (miasto+strefa podmiejska)	wyraźne symptomy kurczenia się		
spadek liczby ludności (wyłącznie miasto w granicach administracyjnych efekt suburbanizacji)		niektóre przejawy kurczenia się	

Ryc. 2.1. Różnorodność form kurczenia się miast – próba typologii
Źródło: Strykiewicz (2013, s. 127).

a z drugiej strony zachodzi w nim proces transformacji gospodarczej z oznakami strukturalnego kryzysu". Do tej definicji będziemy odwoływali się w dalszej części publikacji, prezentując wyniki projektu CIREs.

Teoretyczne ramy analizy procesu kurczenia się miast

Ubytek ludności miejskiej był wyjaśniany przez różne kierunki teoretyczne zajmujące się miastami. W pewnym uproszczeniu można wyróżnić trzy główne grupy takich teorii:

1. Pierwsza grupa tłumaczy malejącą liczbę ludności miast w oparciu o zasady ewolucji i cykliczności ich rozwoju. Ubytek liczby mieszkańców, zwłaszcza w centrach miast, interpretowany jest jako składnik zmian w organizacji przestrzennej regionów miejskich (między centrum a jego zapleczem), podczas których istniejące fizyczne struktury miasta z czasem się „zużywają” i tracą wartość. Ten kierunek pierwotnie należał do grupy teorii (patrz np. model cykliczny van den Berga i in. 1982), w których *urban sprawl* i *dezurbanizacja* uważane są za normalny składnik procesu rozwoju miasta i który wcześniej czy później pojawi się prawie w każdym mieście. Inne teorie wyjaśniają ubytki ludnościowe jako wynik fundamentalnych zmian interpretowanych w kategoriach geografii postmodernistycznej (Soja 1989), w ramach których dochodzi do przekształcania relacji centrum–peryferie. Dawne obszary ciągłej zabudowy stają się mniej koncentrycznymi a bardziej fragmentarycznymi skupiskami „izolowanych” lokalizacji.
2. Ubytek ludności jest także uważany za nieuniknioną konsekwencję nierównomiernego rozwoju gospodarczego. I choć według tradycyjnych teorii neoklasycznych dominuje tendencja do regionalnej konwergencji (np. Solow 1956; Armstrong, Taylor 2000), w wyniku której różnice ekonomiczne w dłuższej perspektywie maleją, inne badania uważają regionalne różnice ekonomiczne za zjawisko naturalne, głęboko zakorzenione w samej istocie kapitalistycznej gospodarki (Harvey 1982, 1989) oraz terytorialnym podziale pracy (Massey 1979; Amin, Thrift 1994). Patrząc z tej perspektywy, należy uznać za nieprawdopodobne, aby wszystkie regiony rozwijały się równie szybko i z takim samym sukcesem. Zmiany ludnościowe, w tym przypadku ruchy migracyjne, są

uważane za naturalną reakcję człowieka na różnice w jakości i ilości miejsc pracy oraz jakości życia. Ludność z miast i regionów miejskich ze słabą podażą miejsc pracy i z niższym poziomem życia (zła sytuacja mieszkaniowa, zanieczyszczone środowisko) przenosi się zwykle do bardziej atrakcyjnych miast i regionów.

3. Trzecia grupa eksplanacji uważa ubytek ludności za część składową „wewnętrznych” procesów demograficznych. Zdaniem jednych (np. van de Kaa 1987) zmiany spowodowane są przejściem do nowej fazy rozwoju demograficznego, w której zmieniają się zachowania reprodukcyjne, inni podkreślają pojawienie się szoku w związku z reakcją na kryzys ekonomiczny oraz trudności z przystosowaniem się do nowych warunków życia w ostatnich dwóch dekadach (Rychtaříková 2000; Rabušić 2001).

Bez względu na różnice w podejściu do wyjaśniania przemian demograficznych, nie ma wątpliwości co do tego, że ludność większości krajów europejskich starzeje się w wyniku wyraźnego obniżenia stopy urodzeń (tzw. starzenie się względne) oraz przedłużania się średniej wieku (starzenie się absolutne). Stopa urodzeń w krajach europejskich znajduje się w ostatnich dekadach poniżej poziomu reprodukcji (z krótkimi okresami umiarkowanego wzrostu rozrodczości) i jest długotrwałym czynnikiem ubytku ludności, wzmacnianym ponadto motywowaną ekonomicznie emigracją, która powoduje zmniejszanie się udziału młodych ludzi w wieku produkcyjnym. Zdaniem Turoka i Mykhnenko (2007) wzrost liczby ludności miast europejskich zwolnił tempo, a nawet się zatrzymał w kilku ostatnich dekadach i najprawdopodobniej proces ten będzie trwał także w najbliższych dekadach. W związku z tym można oczekiwać dalszego wzrostu średniej wieku ludności, zmniejszenia udziału ludności w wieku produkcyjnym i zmiany wzorców migracyjnych (European Commission 2007).

Mimo że zmniejszanie się liczby ludności w Europie i jej miastach (oraz w niektórych regionach miejskich w innych rozwiniętych częściach świata, zwłaszcza w starych okręgach przemysłowych) jest zjawiskiem powszechnym, nie oznacza to wcale, że do kurczenia się miast dochodzi wszędzie, w tym samym czasie i z tymi samymi skutkami. Jest wręcz odwrotnie – współczesne badania potwierdzają, że wzorce kurczenia się miast są bardzo różnorodne. Niektóre miasta straciły czwartą część swej populacji zaledwie w ciągu jednej dekady, a dziś wykazują już oznaki poprawy sytuacji, podczas gdy inne miasta tracą ludność niezmiennie przez kilka dekad (patrz Turok, Mykhnenko 2006). Rozwój ludnościowy może przebiegać w różny sposób nawet

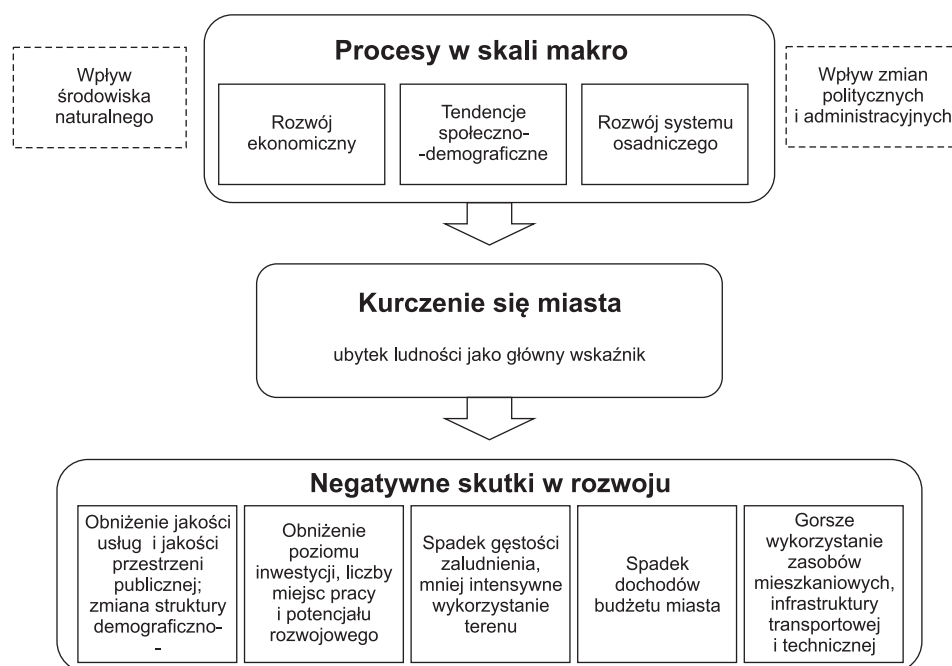
w granicach jednego miasta lub regionu miejskiego. Niektóre dzielnice mogą być np. zdominowane przez kryzys i procesy upadku, podczas kiedy w innych dzielnicach, nawet położonych geograficznie bardzo blisko, mogą występować procesy pozytywne, np. gentryfikacja i regeneracja (patrz np. Krätke, 1995; Castells 2002).

Zgeneralizowane ujęcie procesu kurczenia się miasta (wg Großmanna i in. 2008) przedstawiono na rycinie 2.2.

Z punktu widzenia długookresowych skutków omawianego procesu warto również zwrócić uwagę na model „błędnego koła kurczenia się”, nawiązujący do teorii kumulatywnej przyczynowości Myrdala (1956). W tej interpretacji zmniejszanie się liczby ludności jest zarówno przyczyną, jak i skutkiem kurczenia się miast (ryc. 2.3). Pojawienie się jednego negatywnego impulsu wywołuje na zasadzie „kuli śniegowej” kolejne negatywne procesy i zdarzenia. Ujmując rzecz w uproszczeniu, należy stwierdzić, że ubytek liczby ludności spowodowany emigracją młodych mieszkańców (np. w wyniku pogłębiającego się kryzysu gospodarczego) skutkuje zmniejszeniem liczebnym grupy osób w wieku rozrodczym, czego następstwem jest spadek liczby urodzeń. Powstałe w ten sposób zaburzenie w strukturze wieku populacji danej jednostki przestrzennej, przy utrzymującej się niskiej dzietności i bez napływu nowych mieszkańców, prowadzi do dalszego nasilania się niekorzystnych zmian demograficznych (w szczególności procesu starzenia się). To z kolei wpływa na

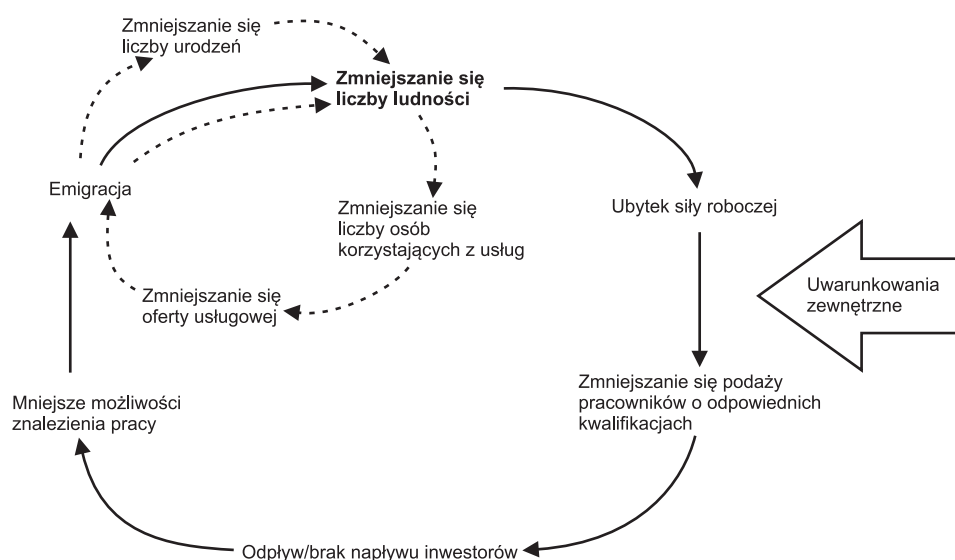
obniżenie zasobów siły roboczej i na kształtowanie się lokalnego rynku pracy, co w rezultacie rodzi dalsze niepożądane skutki. Rozumiany w ten sposób mechanizm procesu kurczenia się wykazuje tendencję kumulatywną i pozostawiony „sam sobie” prowadzi w dłuższym okresie do nasilania się negatywnych konsekwencji w wielu aspektach: demograficznym, ekonomicznym, społecznym i przestrzennym (Stryjakiewicz i in. 2012). W przypadku wystąpienia nowych uwarunkowań zewnętrznych proces może ulec zahamowaniu lub przyspieszeniu. Teoretycznie zaistnieć może także sytuacja, że pod wpływem nowego, pozytywnego impulsu zmieni się jego kierunek.

Odpowiedź na pytanie o naturę przyczyn kurczenia się miasta lub regionu może dostarczyć także ich analiza historyczna. Zbadanie przebiegu i kierunku ewolucji systemów społecznych, kontekstu instytucjonalnego, różnych wydarzeń, wyborów i decyzji z przeszłości, pozwala lepiej zrozumieć mechanizm kurczenia się danej jednostki przestrzennej (Bontje, Musterd 2012). Do takiego wyjaśniania, w oparciu o interpretację faktów historycznych i podejścia genetycznego, odwołuje się koncepcja „zależności od ścieżki” (*path dependence*) (m.in. Grabher 1993; Arthur 1994; Boschma, Lambooy 1999; David 2000; Mahoney 2000; Gwosdz 2004, 2014). W tym ujęciu, proces kurczenia się może być pojmowany jako wynik wybranego w pewnym czasie rozwiązania. Jest ono następnie – poprzez pojawiające się kolejne i przypadkowe zdarzenia – wzmacniane, reprodukowane bądź przekształcane. Jak stwierdza David (2000, za

Ryc. 2.2. Model kurczenia się miasta

Źródło: Großmann i in. (2008), uzupełnione i zmienione przez autorów.

Ryc. 2.3. „Błędne koło” kurczenia się miasta

Źródło: na podstawie Hoekveld (2012, s. 181).

Gwosdz 2004), jest to koncepcja pozwalająca połączyć niepowtarzalne i jednostkowe zjawiska z ogólniejszymi procesami rozwojowymi dynamicznych struktur i znajduje ona zastosowanie do tych problemów badawczych, które mają właściwości losowych, trudno- lub nieodwracalnych procesów dynamicznych, a taki jest właśnie proces kurczenia się miast.

Ścieżka rozwojowa traktowana jest jako specyficzny dla każdego ośrodka proces kształtowania się ewolucji jego funkcji, struktury społecznej i przestrzennej. W tej interpretacji przyjmuje się, że każda faza rozwoju miasta jest silnie zależna od poprzedzających ją faz i w sytuacji, gdy dana jednostka weszła na określoną ścieżkę, koszty jej opuszczenia są bardzo

wysokie. Znajduje to potwierdzenie w przypadku kurczących się miast, których rozwój opierał się na monokulturze tradycyjnego przemysłu. Jak zauważa Gwosdz (2004), w takich ośrodkach przemysłowych może dojść do „zamknięcia na ścieżce”, tj. uzależnienia miejscowości od przemysłu w warunkach istnienia trwałego instytucjonalnego, społecznego i gospodarczego układu opierającego się zmianom. Ukształtowane w długim okresie jego właściwości, uniemożliwiają miastom powrót na ścieżkę wzrostu bądź jest on niezwykle trudny i długotrwały. Dowodzą tego analizowane studia przypadku (*case studies*), które zostały zaprezentowane w dalszych rozdziałach niniejszej pracy.

3. Skala i przestrzenne zróżnicowanie procesu kurczenia się miast w Europie na przełomie XX i XXI w.

Thorsten Wiechmann, Manuel Wolff

Wstęp

U progu XXI w. w większości europejskich państw obserwowana jest intensyfikacja procesów starzenia się społeczeństwa oraz migracji z obszarów słabiej rozwiniętych do bardziej konkurencyjnych. Nie ulega wątpliwości, że kurczenie się miast jest szeroko rozpowszechnione w całej Europie. Wiele miast już obecnie traci mieszkańców, a tempo tych przemian najprawdopodobniej będzie się zwiększać. Współcześnie coraz więcej uwagi poświęca się politykom i strategiom regeneracji miast kurczących się. Jednakże niewiele opracowań naukowych porusza kwestię przebiegu i przestrzennego rozkładu tego procesu w Europie. Zasoby wiedzy na temat przyczyn, efektów i struktury przestrzennej kurczenia się miast wydają się wciąż niewystarczające. W szczególności obserwuje się brak międzynarodowych studiów porównawczych. Każda próba przeprowadzenia tego typu badań konfrontowana jest z różnorodnością definicji, kryteriów oraz danych statystycznych w poszczególnych państwach. Każda próba analizy w poszczególnych krajach konfrontowana jest z różnorodnością definicji, kryteriów oraz danych statystycznych. Eurostat dysponuje jedynie ograniczoną pulą danych dla poziomu lokalnego, dlatego wszelkie badania muszą opierać się na informacjach dostarczanych przez urzędy statystyczne poszczególnych państw.

Celem niniejszego rozdziału jest zmniejszenie wyżej wspomnianego deficytu wiedzy poprzez analizę procesu kurczenia się na poziomie lokalnym (z uwzględnieniem trudności związanych ze standaryzacją danych statystycznych). Rozkład przestrzenny

rosnących, stabilnych oraz kurczących się obszarów miejskich w Europie w latach 1990–2010 przedstawiony został w oparciu o definicję sformułowaną, rozwijaną i weryfikowaną w ramach Akcji COST „Cities Regrowing Smaller”. Dowodzi on, że kurczenie się miast jest niezaprzeczalnym faktem oraz jednym z głównych wyzwań dla przyszłych polityk oraz studiów miejskich w Europie. Opracowanie to po raz pierwszy dokumentuje rozkład przestrzenny procesu kurczenia się miast w Europie od końca zimnej wojny z uwzględnieniem lokalnej skali tego procesu. Udowodniono w nim występowanie tego zjawiska w 33 spośród 37 analizowanych krajów w Europie oraz fakt, że proces ten dotyczy znacznej części miast bez względu na ich wielkość. Warto również zwrócić uwagę na duże różnice pomiędzy analizowanymi krajami, odnosi się do rozkładu przestrzennego, rozmiarów oraz tempa kurczenia się miast. Podsumowaniem badań jest próba typologii kurczących się miast w Europie.

Poziom wiedzy z zakresu przyczyn, efektów i rozmieszczenia kurczenia się miast jest nadal niewystarczający. Niewiele wiadomo na temat rozmiarów i tempa rozprzestrzeniania się zjawiska – w szczególności brakuje międzynarodowych studiów porównawczych. Dostępność oraz porównywalność danych statystycznych w wielu państwach europejskich jest wciąż dyskusyjna. Każda próba analizy w poszczególnych krajach konfrontowana jest z różnorodnością definicji, kryteriów oraz danych statystycznych. Eurostat dysponuje jedynie ograniczoną pulą danych dla poziomu lokalnego, dlatego wszelkie badania muszą opierać się na informacjach dostarczanych przez urzędy statystyczne poszczególnych państw.

Kurczenie się miast jako przedmiot badań

Od czasów gwałtownej industrializacji w XIX w. wzrost liczby ludności był dominującym trendem demograficznym w miastach europejskich. Przez długi czas kurczenie się miast występowało jedynie w sytuacji, gdy dominująca w danym ośrodku gałąź gospodarki traciła swoją konkurencyjną pozycję i udziały w rynku. Prowadziło to do selektywnej emigracji pracowników, a w konsekwencji do kurczenia się miasta. Od lat 70. XX w., kiedy stabilny, powojenny model fordowskiej organizacji produkcji oraz masowej konsumpcji znalazł się w kryzysie (dotyczy to w szczególności starych ośrodków przemysłowych, takich jak np. Manchester, Bilbao, St. Etienne czy Essen), zmniejszanie się populacji utożsamiano z kryzysem ekonomicznym.

Kurczenie się miast nie jest procesem nowym, jednakże w epoce postindustrialnej zmieniały się jego uwarunkowania. Najnowsze badania wyróżniają pięć głównych, często współwystępujących, przyczyn (Schatz 2010; Riecken, Martinez-Fernandez 2011; Haase i in. 2012; Wiechmann, Bontje 2013):

1. transformacja ekonomiczna (m.in. depopulacja obszarów nie mających przewagi konkurencyjnej),
2. suburbanizacja (ucieczka osób oraz miejsc pracy na przedmieścia, opuszczanie/pustoszenie centrów miast),
3. przemiany demograficzne (m.in. malejący współczynnik urodzin, zmniejszająca się emigracja z peryferyjnych, wiejskich regionów),
4. przemiany strukturalne (upadek systemu politycznego, niepokoje społeczne, przesiedlenia),
5. skażenie środowiska naturalnego.

Pomimo mnogości czynników warunkujących kurczenie się miast, należy podkreślić, że zmiana liczby ludności w długim okresie uzależniona jest przede wszystkim od wysokości współczynnika dzietności oraz salda przyrostu naturalnego. Dramatyczny spadek dzietności do wartości dalece odbiegających od poziomu gwarantującego prostą zastępowalność pokoleń jest określany jako europejskie drugie przejście demograficzne (*second demographic transition*; Lesthaeghe, van de Kaa 1986; van de Kaa 1987). Pierwsze przejście, obserwowane w XIX i pierwszej połowie XX w., charakteryzowało się dużą liczbą małżeństw, niewielkim odsetkiem rozwodów i młodym wiekiem zawierania pierwszego małżeństwa. Drugie przejście demograficzne rozpoczęło się w latach 60., a jego intensywność zwiększyła się znacznie w latach 80. XX w. Fundamentalna zmiana norm i wartości społecznych

istotnie wpłynęła na zachowania ludzi urodzonych w połowie XX w. O przemianach tych świadczy malejąca liczba zawieranych małżeństw, rosnący odsetek rozwodów, zwiększający się wiek zawierania pierwszego małżeństwa oraz dramatyczny spadek dzietności. Od lat 70. XX w., m.in. na skutek rozpowszechnienia antykoncepcji, współczynnik dzietności osiągnął wartości nie gwarantujące prostej zastępowalności pokoleń. Tzw. drugie przejście demograficzne charakteryzuje się również przechodzeniem od tradycyjnego pojmowania rodziny, definiowanej jako heteroseksualna para z dziećmi, do bardziej zróżnicowanych form gospodarstw domowych, w tym rosnącej liczby rodzin mieszanych/patchworkowych (*blended families*), w których przynajmniej jedno dziecko pochodzi spoza aktualnego związku. Pomimo że teoria drugiego przejścia demograficznego jest często krytykowana ze względu na swój deterministyczny charakter, to w jasny sposób opisuje ona niezaprzeczalny fakt: częściowe oddzielenie wzrostu ekonomicznego od demograficznego w Europie.

Proces kurczenia się miast stwarza nowe wyzwania dla polityk miejskich i planowania przestrzennego. Ich głównym zadaniem staje się odwrócenie niekorzystnych zmian ekonomicznych poprzez wzmocnienie konkurencyjności gospodarki miast kurczących się, umożliwiające ponowny rozwój (zarówno w ujęciu demograficznym, jak i ekonomicznym). Dotychczas w większości przypadków lokalne strategie dla miast kurczących się pozostawały zorientowane na wzrost (Wiechmann 2003). Niemniej jednak już w latach 80. XX w., zwłaszcza w Niemczech, rozpoczęto naukową debatę na temat długookresowego spadku populacji i przemian w miastach (Mackensen i in. 1984; Häußermann, Siebel 1985, 1987). Przedstawiciele lokalnych władz najczęściej uznawali kurczenie się miast za kwestię nierozwiązywalną i nie byli w stanie sformułować konstruktywnych sposobów radzenia sobie z tym procesem. W nadchodzących dekadach zmniejszanie się liczby ludności jest dla wielu – jeśli nie dla większości – miast europejskich nieuchronne, dlatego jednostronny paradygmat wzrostu jest obecnie często poddawany krytyce (Häußermann, Siebel 1987).

Szczególnie intensywne kurczenie się obserwowane jest od 1990 r. w Europie Środkowo-Wschodniej, gdzie transformacja ustrojowa skutkowała masową emigracją i spadkiem przyrostu naturalnego. Wyrazny spadek dzietności połączony z radykalnym procesem transformacji społeczno-ekonomicznej – to kolejne przyczyny gwałtownego kurczenia się miast w tej części Europy (Bontje 2004; Müller, Siedentrop 2004; Nuissl, Rink 2005; Kabisch i in. 2006; Steinführer, Haase 2007).

Dotychczasowe badania kurczących się miast

Systematyczne badania procesu kurczenia się miast europejskich najwcześniej i na największą skalę zostały podjęte w Niemczech (Brandstetter i in. 2005; Gestring i in. 2005; Nuissl, Rink 2005; Kabisch i in. 2006; Oswalt 2006; Siedentrop, Wiechmann 2007; Moss 2008; Bernt 2009; Wiechmann, Volkmann 2012; Wiechmann, Pallagst 2012; Pallagst i in. 2013). Momentem rozpoczęcia szerokiej debaty społecznej na temat stabilizacji na rynku nieruchomości, wydajności sieci infrastruktury technicznej na obszarach o dużym odsetku pustostanów czy tworzenia nowych modeli rozwoju dla kurczących się miast (np. „perforowane miasto” – *perforated city*) był kryzys wschodnioniemieckiej branży deweloperskiej. Dyskusja dotycząca jednego aspektu kurczenia się miast szybko przekształciła się w szeroką debatę na temat kształtowania nowych ścieżek rozwoju.

Poza Niemcami temat kurczących się miast pojawił się wraz z globalnym kryzysem finansowym, spowodowanym pęknięciem amerykańskiej bańki spekulacyjnej na rynku nieruchomości w 2007 r. W Europie (Turok, Mykhnenko 2007; Baron i in. 2010; Fol, Cunningham-Sabot 2010; Reckien, Martinez-Fernandez 2011), jak również w Ameryce Północnej (Popper, Popper 2002; Beauregard 2003, 2009; Allweil 2007; Hollander i in. 2009; Rugare, Schwarz 2008; Schatz 2010) najnowsze badania określają kurczenie się miast jako jeden z dominujących trendów oraz istotne wyzwanie dla lokalnych decydentów. Szczególną uwagę zwraca się ostatnio na amerykańskie miasta „uwięzione” na ścieżce ciągłego spadku (*trajectory of chronic decline*; Beauregard 2009, 2011). W tradycyjnych, postindustrialnych miastach amerykańskich wzrost podaży na rynkach nieruchomości i pracy nie jest już ściśle łączony z kształtowaniem wydajnych ekonomicznie ośrodków z poprawiającą się jakością życia (American Assembly 2011; Mallach 2012).

Współczesne badania obrazują dynamikę i przestrzenne rozmieszczenie kurczenia się miast w Europie (np. Hall, Hay 1980; Cheshire, Hay 1989; Cheshire 1995) oraz poza jej granicami (Oswald, Rientis 2006). W raporcie Organizacji Narodów Zjednoczonych HABITAT z 2008 r. analizowano jego skalę w ujęciu globalnym; udowodniono, że kurczenie się populacji jest charakterystyczne dla miast Europy

i Ameryki Północnej. W samych tylko Stanach Zjednoczonych w latach 1990–2000 39 miast odnotowało spadek liczby mieszkańców, podczas gdy w Wielkiej Brytanii, Niemczech i Włoszech ów negatywny trend dotknął odpowiednio 49, 48 i 34 jednostek (UN-HABITAT 2008). Co więcej, aż 10% z 1408 analizowanych miast w krajach rozwijających się również wykazywało podobne tendencje.

Bardzo wartościowe badania kurczenia się miast w Europie zostały opublikowane w 2007 r. przez Turoka i Mykhnenko. Opierają się one na analizie zmian populacji jako wskaźniku przemian miejskich. Ich celem było przedstawienie ścieżek rozwoju 310 europejskich miast (liczących ponad 200 tys. mieszkańców) w latach 1960–2005. Aby uzyskać bardziej szczegółowy wgląd w trajektorię przemian, analizowano ją w mniejszych odstępach czasowych. Okazało się, że większość miast cechuje się przeplatającymi się okresami wzrostu i stagnacji. Pomimo że w Wielkiej Brytanii i Niemczech jedynie w 13 miastach wykazano ciągły spadek liczby ludności, aż 40% badanej grupy prezentowało okresowe fazy zmniejszania się wielkości populacji.

Raport Komisji Europejskiej z 2010 r. na temat stanu miast europejskich (*State of the European Cities Report 2010*), oparty na Audycie Miejskim (*Urban Audit*) potwierdza, że 1/3 dużych europejskich miast wykazywała w latach 2001–2004 spadek liczby ludności. Wyżej wymieniony dokument ma jednak szereg mankamentów, które ograniczają jego przydatność w analizach procesu. Po pierwsze, chociaż zawiera on ponad 300 zmiennych, wiele z nich nie ma ciągłości czasowej (brakuje wartości dla poszczególnych lat; por. RWI, DIFU, NEA 2009; Wolff 2012). Problemem jest też aktualność i porównywalność danych (np. w 2009 r. nie były dostępne wszystkie wskaźniki analizowane w 2004 r.). Pierwszy Audyt Miejski przeprowadzony w 2002 r. prezentował dane z roku 2001, podczas gdy dla lat 1991 i 1996 dostępny był jedynie ograniczony zestaw danych, i to tylko dla niektórych miast. Po drugie, Urban Audit charakteryzuje głównie wybrane duże i średnie miasta (powyżej 50 tys. mieszkańców, aczkolwiek kilka mniejszych miast także zostało poddanych analizie), dając bardzo selektywny obraz zjawiska. Dlatego ww. analizy należy uznać za niewystarczające dla całościowego opisu procesu kurczenia się miast w Europie, co było najważniejszym uzasadnieniem podjęcia badań w ramach Akcji COST.

Metodologia oraz wykorzystane dane statystyczne

Mierzenie skali procesu kurczenia się miast w Europie jest zadaniem niełatwym. Jednym z głównych wyzwań metodologicznych jest określenie odpowiedniej skali jednostek przestrzennych, w której przeprowadzana będzie analiza. Problem skali jest szczególnie istotny w porównaniach międzynarodowych, gdy każde z państw ma własną definicję miasta (np. administracyjną, morfologiczną, funkcjonalną²).

W celu stworzenia bazy danych prezentującej lokalną skalę zjawiska niezbędne jest wykorzystanie oficjalnych danych statystycznych na poziomie gmin. Konieczne jest przy tym uwzględnienie zmian granic administracyjnych³. Oczywiście nie każda podstawowa jednostka podziału terytorialnego jest gminą miejską. Z powodu różnic w definicjach prawno-administracyjnych miast w poszczególnych krajach, zestawienie ich w studiach porównawczych byłoby niewystarczające. Dlatego niezbędne stało się sformułowanie ogólnych kryteriów odróżniających obszary miejskie od wiejskich. Są one potrzebne również do zunifikowania różnych rozmiarów i typów gmin w poszczególnych państwach, a często nawet w regionach tego samego kraju. Ważne jest, aby zapewniona była porównywalność jednostek przestrzennych. Dlatego w formułowaniu kryteriów wzięto pod uwagę obowiązujące podziały administracyjne, dostępność danych statystycznych oraz odpowiednie progi wielkościowe analizowanych zmiennych.

Badania przeprowadzone w ramach projektu CIRES opierają się na specjalnie do tego celu opracowanej nowej definicji miasta, która nie jest tożsama z kryteriami wyznaczania miast w poszczególnych krajach. Jest ona kombinacją czynników morfologicznych oraz prawno-administracyjnych. W celu uzyskania szczegółowego obrazu natężenia procesu kurczenia się miast w Europie zdecydowano się na jego analizę na poziomie gminnym⁴. Następnie zastosowano trzy kryteria:

- minimalną wielkość populacji – 5 tys. mieszkańców w 2010 r.;
- przynajmniej 50% populacji zamieszkałe na obszarze o wysokiej gęstości zaludnienia, przekraczającej 1 tys. osób/km² w 2006 r.⁵;
- minimalny udział powierzchni zabudowanej na poziomie 5% w 2006 r. (lub w późniejszych latach)⁶.

Opisane powyżej wskaźniki wraz z ich wartościami progowymi mogły zostać zastosowane jedynie w przypadku ich zagregowania do poziomu jednostek administracyjnych najniższego szczebla (wg definicji Eurostatu są to najmniejsze Lokalne Jednostki Administracyjne – *Local Administrative Units* – o akronimie LAU 2) oraz dostępności danych statystycznych dla tego poziomu.

Jednakże ze względu na ograniczony zasób danych w niektórych krajach, konieczne było użycie jednostek wyższego szczebla – LAU 1. W tych państwach odpowiednio dostosowano metodologię badawczą w celu zachowania porównywalności wyników⁷. Opisany powyżej zestaw wskaźników uzupełniono o kolejne dwa:

- stosunek wielkości populacji największej jednostki osadniczej w aglomeracji do łącznej liczby mieszkańców pozostałych ośrodków wchodzących w jej skład przekraczający 80% – wówczas cały zbiór określany jest jako obszar miejski mający ponad 5 tys. mieszkańców;

⁵ Gęstość zaludnienia została obliczona z użyciem macierzy wykorzystywanej przez Eurostat, złożonej z kwadratów o boku 1 km. Wszystkie pola cechujące się gęstością zaludnienia wyższą niż 1 tys. osób/km² zostały przyporządkowane poszczególnym jednostkom administracyjnym. Następnie określono ich udział w całkowitej populacji danej gminy. Jeśli przekraczał on połowę populacji danej jednostki przestrzennej, określano ją jako obszar gęsto zaludniony (por. Brezzi i in. 2012; ESPON 2012). Dla krajów bałkańskich (Albania, Chorwacja, Czarnogóra, Macedonia i Serbia) gęstość zaludnienia została obliczona za pomocą Miejskich Stref Morfologicznych (*Urban Morphological Zones*) (Europejska Agencja Środowiskowa) oraz aplikacji World-Gazetteer (<http://world-gazetteer.com>).

⁶ W celu uzyskania bardziej szczegółowego obrazu natężenia zjawiska w poszczególnych krajach (również dla mniejszych miast) oraz uwzględnienia specyfiki ich układów osadniczych, dla krajów o dużej gęstości zaludnienia przyjęto próg w wysokości 5%, natomiast dla krajów skandynawskich (Finlandia, Norwegia, Szwecja) oraz niektórych krajów bałkańskich (Albania, Czarnogóra, Macedonia, Serbia) ów próg został zredukowany do 3%. Kalkulacje oparto na Miejskich Strefach Morfologicznych (Europejska Agencja Środowiskowa) oraz szwajcarskiej bazie danych PELCOM.

⁷ Te kraje to Albania, Bułgaria, Czarnogóra, Dania, Grecja, Irlandia, Litwa, Macedonia, Portugalia, Serbia oraz Wielka Brytania. W Portugalii i Grecji jednostki LAU 1 z powodu swoich rozmiarów są porównywalne z LAU 2 w innych krajach; Irlandia i Litwa nie miały odpowiednich danych dla miast.

² Szczegółowe omówienie tej kwestii znajduje się w kilku projektach sieci ESPON, takich jak SEMESTO (2006) i TOWN (2012).

³ W niniejszych badaniach przyjęto za obowiązujący największy odnotowany w analizowanym przedziale czasowym zasięg przestrzenny granic.

⁴ Jako poziom gminny w większości przypadków określa się jednostki LAU 2 (niższy poziom Lokalnych Jednostek Administracyjnych – *Local Administrative Units*, zgodnie z definicją Eurostatu), wyjątkowo LAU 1 (w przypadku braku danych).

- stosunek wielkości populacji największej jednostki do łącznej liczby ludności w danej gminie przekraczający 50% liczby mieszkańców całej gminy.

Poza określeniem ujednoliconej w kategoriach wskaźników definicji miasta dużym wyzwaniem było zebranie danych statystycznych reprezentujących poszczególne wskaźniki w określonych latach. Dlatego drugim najważniejszym dylematem metodologicznym było ustalenie optymalnego zakresu czasowego. Ponieważ kurczenie się miast przebiega w sposób nieliniowy, przedziały oraz zakres czasowy musiały zostać wybrane w sposób niezwykle rozważny, umożliwiając porównanie zachodzących w przeszłości trendów. Było to o tyle trudne, że nawet powszechne spisy ludności nie zawsze przeprowadzane są we wszystkich krajach w tym samym czasie. Niektóre państwa mają bardzo długą tradycję ich organizowania. Inne przeprowadziły swój pierwszy spis powszechny dopiero w 2011 r.

Problem zakresu czasowego łączy się ponadto z określeniem momentu początkowego analizy oraz wpływu tej decyzji na uzyskane wyniki. W efekcie swobodnego „kompromisu” między dostępnością danych statystycznych a założeniami metodologiczno-teoretycznymi przyjęto rok 1990 (pokrywający się z początkiem zmian politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej) jako najkorzystniejszy z punktu widzenia spodziewanych wyników. Biorąc pod uwagę luki w rocznych opracowaniach statystycznych w wielu krajach, wytypowano cztery pięcioletnie okresy, rozpoczynające się w latach 1990, 1995, 2000, 2005 i 2010⁸.

Nie ulega wątpliwości, że opis kurczenia się miast wyłącznie za pomocą zmian liczby ludności nie odzwierciedla złożoności i wielowymiarowości tego procesu. W celu uzyskania pełniejszego obrazu konieczne byłoby uwzględnienie wskaźników dotyczących struktury populacji, jak również danych rynków nieruchomości i pracy oraz sytuacji ekonomicznej. O ile istnieje ograniczony zbiór danych statystycznych na temat struktury ludności na poziomie gminnym, to uzyskanie w tej samej skali przestrzennej wskaźników z zakresu choćby rynku pracy czy gospodarki jest praktycznie niemożliwe. Ponadto ww. wskaźniki wykazują znaczne zróżnicowanie związane z ich definicją i metodologią pozyskiwania informacji w poszczególnych krajach. Dlatego w poniższych badaniach ograniczono się do analizy ogólnej zmiany liczby ludności w 93 844 gminach (spośród których 7035 określono jako miejskie) pomiędzy 1990 a 2010 r. w 37 krajach Europy.

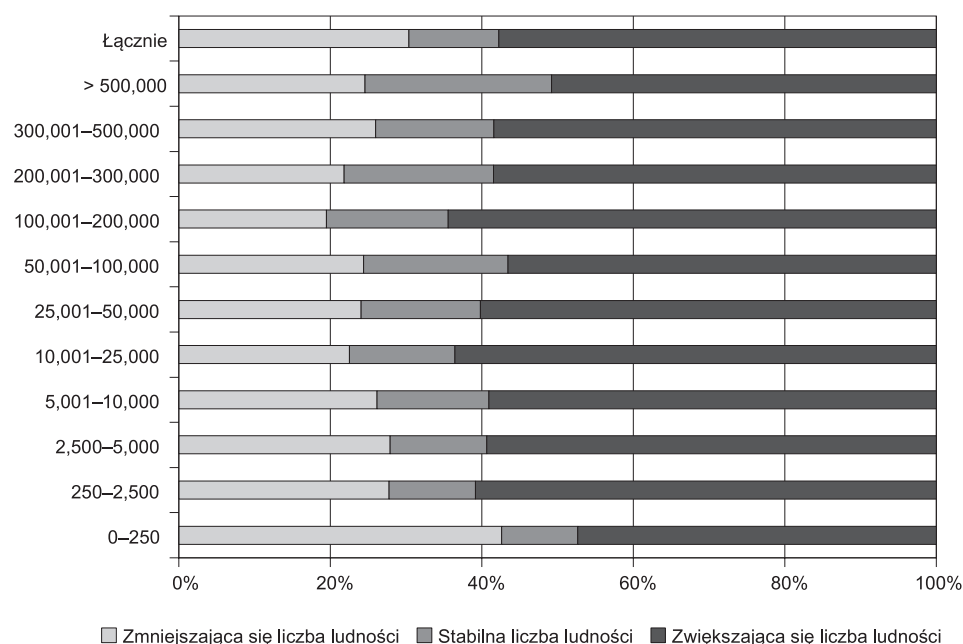
Wyniki badań – zmiany liczby ludności w Europie

Zmiany liczby ludności na poziomie lokalnych jednostek administracyjnych

W ostatnich dekadach ludność Europy charakteryzowała się rosnącym rozproszeniem i polaryzacją przestrzenną. Jednakże proces kurczenia się miast jest nadal postrzegany przez wielu polityków i planistów jako wyjątek, zjawisko tymczasowe i marginalne. Nic bardziej mylnego – prawie jedna trzecia (29%) wszystkich gmin w Europie doświadczyła w latach 1990–2010 spadku liczby ludności w ujęciu rocznym przynajmniej o 0,15%. Ponad połowa z nich (56%) cechowała się wzrostem populacji (powyżej 0,15% w ujęciu rocznym). Pozostałe jednostki (12%), w których zmiany wielkości populacji oscylowały między –0,15 a +0,15%, określić można jako stabilne pod względem demograficznym (ryc. 3.1).

Wbrew rozpowszechnionej opinii, gminy wykazujące spadek liczby ludności występują w całej Europie (ryc. 3.2). Można je spotkać zarówno w peryferyjnych regionach Skandynawii, Islandii, krajów bałtyckich, północnej Hiszpanii i południowych Włoszech, jak i w krajach postkomunistycznych, znajdujących się w fazie transformacji politycznej i ekonomicznej (np. we wschodniej Polsce, znacznej części Republiki Czeskiej, Słowacji, Węgier, Rumunii, Bułgarii, Serbii i we wschodnich Niemczech). Ponadto istnieją kraje cechujące się „peryferializacją centrum”, w których kurczące się gminy znajdują się w geograficznym środku ciężkości, otoczonym przez ośrodki wzrostu. Do tej grupy należą: centralna część południowej i wschodniej Francji (Masyw Centralny), środkowa Hiszpania (z wyjątkiem Madrytu), południe i region Genui we Włoszech oraz wyspy greckie. Obraz „peryferializacji centrum” uzupełniany jest przez spadek liczby mieszkańców dużych miast spowodowany suburbanizacją w dziedzinie ich powiązań przestrzennych i funkcjonalnych, co szczególnie wyraźnie zaznacza się w takich miastach jak: Porto, Lizbona, Barcelona, Tallin, Ryga, Łódź, Poznań, Schwerin, Budapeszt, Bratysława, Ateny, Mediolan, Wenecja, Neapol czy Valletta.

⁸ Źródłami danych są serwisy internetowe oraz materiały zamawiane w krajowych urzędach statystycznych. W nielicznych przypadkach odchylenie wynosi 1 rok, a w przypadku całkowitego braku danych oparto się na szacunkach.

Ryc. 3.1. Zmiany liczby ludności w Europie według grup wielkościowych lokalnych jednostek administracyjnych w latach 1990–2010

Źródło: opracowanie własne.

Zmiany liczby ludności w europejskich miastach – wzrost, stabilizacja, kurczenie się

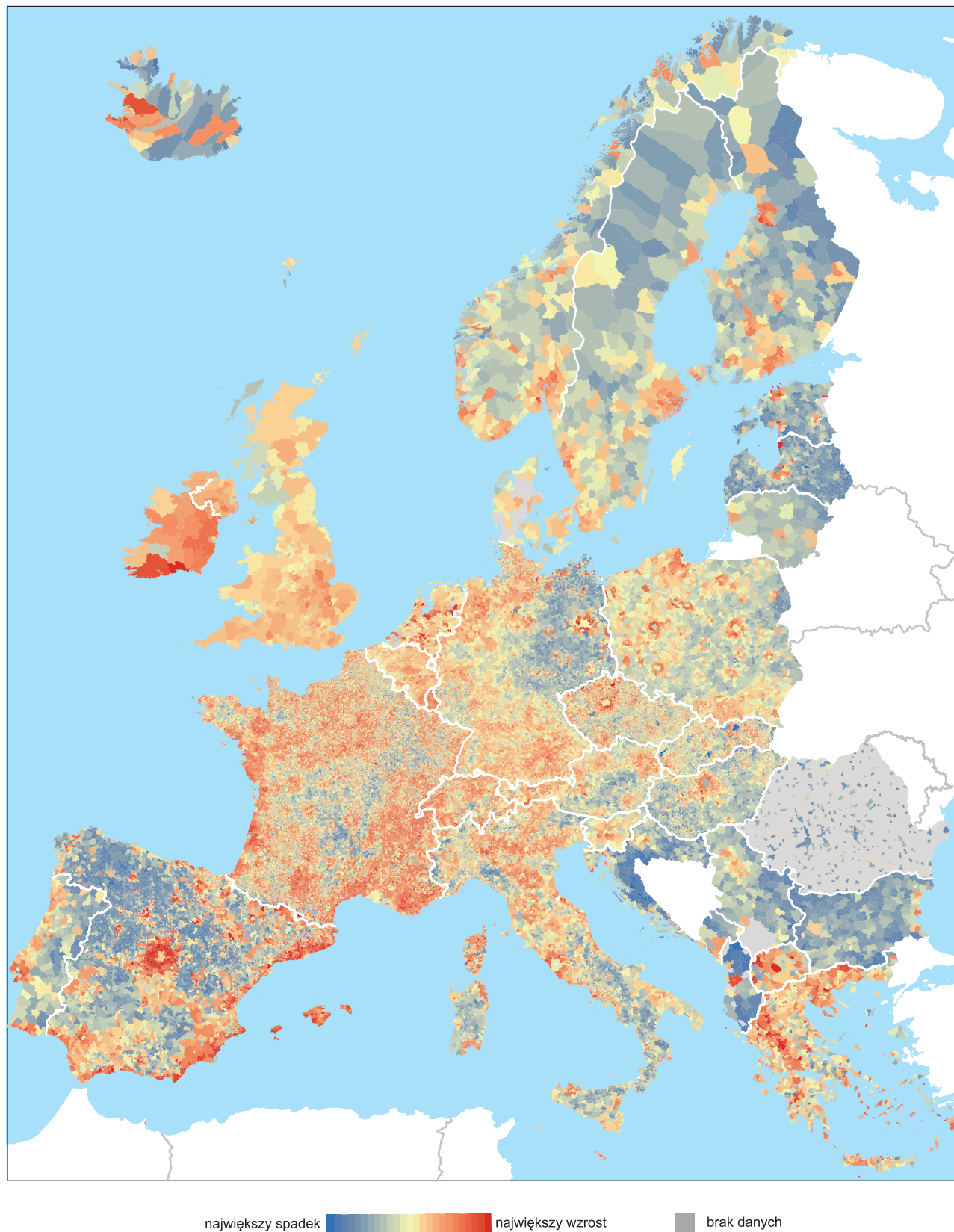
Udział jednostek terytorialnych cechujących się korzystnymi zmianami demograficznymi zwiększa się, jeśli weźmiemy pod uwagę nie wszystkie analizowane 93 844 gminy, ale 7035 miast (według wcześniej przedstawionej definicji). 64,8% miast europejskich rośnie, zwiększając swoją populację w latach 1990–2010 o ponad 0,15% rocznie, a 15% odznacza się stabilną liczbą ludności (ryc. 3.3). Jednakże 20% badanych jednostek od 1990 r. traci średnio ponad 0,15% populacji rocznie – innymi słowy, jedno na pięć europejskich miast dotknięte jest problemem kurczenia się.

Sytuacja jest szczególnie trudna w miastach znajdujących się w krajach dawnego bloku wschodniego: 55% spośród nich doświadczyło spadku populacji wynoszącego ponad 0,15% w ujęciu rocznym w latach 1990–2010. Ponad połowa wszystkich kurczących się miast Europy znajduje się w jej centralnej części⁹, 21% w Europie południowo-wschodniej (w szczególności w Rumunii), 14% w południowej (zwłaszcza we Włoszech), 11% w Europie Zachodniej, 3,5% w krajach bałtyckich, a tylko 0,5% w Europie północnej.

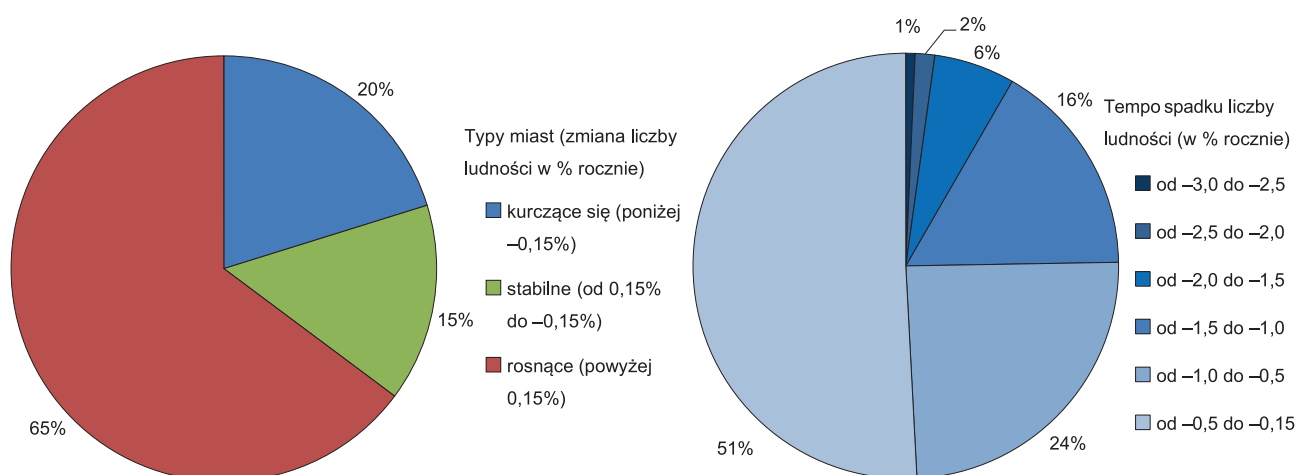
Wzrost, stabilność oraz kurczenie się miast w poszczególnych krajach wykazują różnorodny rozkład przestrzenny. Estonia, Łotwa i Litwa, podobnie jak Rumunia i Bułgaria – to państwa ze szczególnie wysokim udziałem miast kurczących się, przekraczającym 80–90%. Łącznie z Serbią, Czechami i Chorwacją tworzą one pierwszą grupę państw, w której odsetek miast kurczących się (obecnie lub w przeszłości) przekracza połowę. Do drugiej grupy, odznaczającej się wartościami nieco powyżej średniej europejskiej (25–50%), należą: Słowacja, Węgry, Słowenia oraz Grecja i Albania. Grupa trzecia, o wartościach oscylujących wokół europejskiej średniej, to zarówno duże kraje, takie jak Niemcy, Polska (z powodu depopulacji we wschodnich regionach) i Francja („peryferializacja centrum”), jak i mniejsze – Portugalia i Malta (tu wpływ ma ich peryferyjne położenie). Do czwartej grupy, o umiarkowanym udziale miast kurczących się (5–15%), należą zróżnicowane przestrzennie państwa z rozległymi obszarami oddalonymi od głównych ośrodków wzrostu: Finlandia, Włochy, Wielka Brytania, Hiszpania i Macedonia oraz kraje centralnej Europy z peryferyjnymi obszarami funkcjonalnymi położonymi w geograficznym centrum: Austria, Szwajcaria oraz Holandia.

Szwecja, Belgia, Dania oraz Irlandia reprezentują ostatnią grupę, w której kurczenie się występuje w bardzo niewielkim stopniu (mniej niż 5% ogólnej liczby miast). W sześciu krajach kontynentu ów proces w ogóle nie zachodzi. Są to: Norwegia i Islandia oraz najmniejsze państwa: Luksemburg,

⁹ Wśród nich 183 to miasta niemieckie (na 280 wszystkich miast w tym kraju), przy czym szczególnie duży jest udział miast położonych we wschodnich Niemczech.

Ryc. 3.2. Zmiana liczby ludności Europy według lokalnych jednostek administracyjnych w latach 1990–2010
Źródło: opracowanie własne na podstawie statystyk ludnościowych poszczególnych krajów.

Ryc. 3.3. Średnioroczna zmiana liczby ludności w miastach europejskich w latach 1990–2010
Źródło: opracowanie własne na podstawie statystyk ludnościowych poszczególnych krajów.

Tabela 3.1. Miasta wykazujące malejącą, stabilną oraz rosnącą liczbę ludności w latach 1990–2010 według grup wielkościowych

Grupa wielkościowa (liczba mieszkańców w 2001 r.)	Wszystkie miasta		Spadek liczby ludności		Stabilizacja liczby ludności		Wzrost liczby ludności		Nie klasyfikowane	
	liczba miast	%	liczba miast	%	liczba miast	%	liczba miast	%	liczba miast	%
5001–10 000	2019	28,70	328	16,25	265	13,13	1419	70,28	7	0,35
10 001–25 000	2639	37,51	503	10,06	373	14,13	1755	66,50	8	0,30
25 001–50 000	1163	16,53	270	23,22	179	15,39	712	61,22	2	0,17
50 001–100 000	632	8,98	173	27,37	124	19,62	335	53,01	0	0,00
100 001–200 000	333	4,73	74	22,22	57	17,12	202	60,66	0	0,00
200 001–300 000	119	1,69	32	26,89	30	25,21	57	47,90	0	0,00
300 001–500 000	64	0,91	21	32,81	13	20,31	30	46,88	0	0,00
>500 000	66	0,94	16	24,24	13	19,70	37	56,06	0	0,00
Suma	7035	100,00	1417	x	1054	x	4547	x	17	x

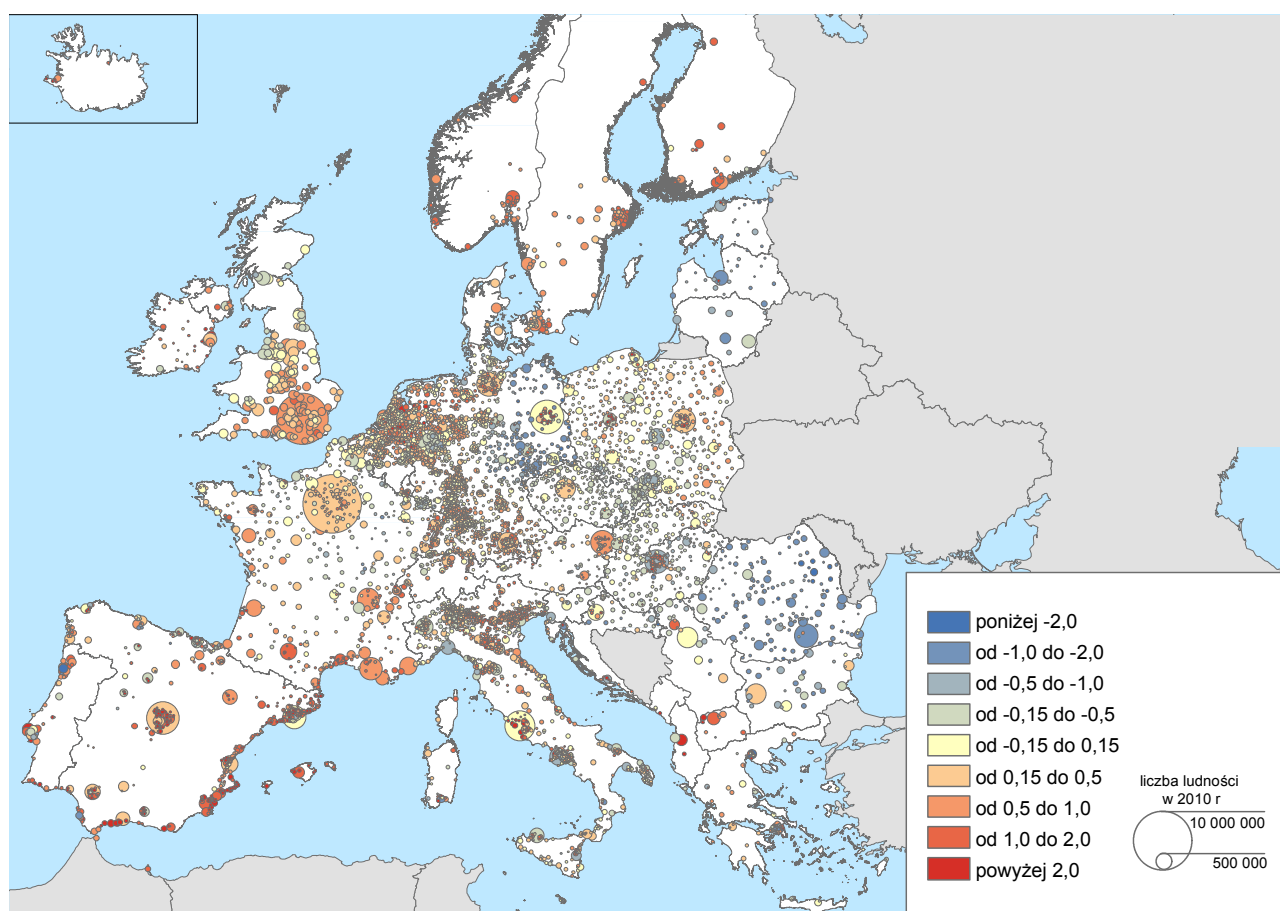
Źródło: opracowanie własne na podstawie statystyk ludnościowych poszczególnych krajów

Lichtenstein, San Marino i Monako (natomiast w Czarnogórze jest tylko jedno miasto z nieznacznie kurczącą się populacją).

W Europie występuje duża liczba miast średniej wielkości, mających między 10 tys. a 25 tys. mieszkańców (37,5% ogółu, tab. 3.1). Prawie co trzecie ze wszystkich europejskich miast (28,7%) ma liczbę ludności między 5 tys. a 10 tys. mieszkańców. Udział miast kurczących się rośnie wraz ze wzrostem wielkości miasta. Pośród najmniejszych miast (poniżej 10 tys. mieszkańców) wzrost jest dominującym trendem – jedynie 16% jednostek w tej grupie doświadcza spadku wielkości populacji (27% w miastach między 50 tys. a 100 tys. mieszkańców). Fakt występowania procesu kurczenia się w jednej trzeciej miast liczących od 300 tys. do 500 tys. mieszkańców jest interesujący zarówno w zestawieniu z wynikami wcześniejszych analiz w ramach Audytu

Miast (Urban Audit; m.in. State of the European Cities Report 2010), jak i z politycznymi decyzjami faworyzującymi duże miasta (a zwłaszcza największe aglomeracje) jako bieguny wzrostu. Wśród największych miast (mających ponad 0,5 mln mieszkańców) dotkniętych kurczeniem się szczególnie wyróżniają się Ryga i Bukareszt, które utraciły znaczną część mieszkańców od 1990 r. (średnio ponad 1% w ujęciu rocznym, ryc. 3.4). Budapeszt, Łódź, Neapol i Genewa również odznaczają się relatywnie dużym spadkiem liczby ludności (między 0,5 a 1% w ujęciu rocznym)¹⁰. Wydaje się, że obraz ten jest w znacznym stopniu związany z procesem suburbanizacji.

¹⁰ Do dużych miast o umiarkowanym spadku liczby ludności (pomiędzy 0,25 a 0,5% w ujęciu rocznym) należą: Essen, Wilno, Palermo, Lipsk, Glasgow, Turyn i Poznań. Spadek populacji między 0,15 a 0,25% w ujęciu rocznym wystąpił w konurbacji Douai-Lens, Dortmundzie oraz Mediolanie.

Ryc. 3.4. Średnioroczna zmiana liczby ludności miast europejskich w latach 1990–2010
Źródło: opracowanie własne na podstawie statystyk ludnościowych poszczególnych krajów.

Ścieżki rozwoju – typologia kurczących się miast w Europie

W tym podrozdziale skupimy się na poszczególnych rodzajach miast kurczących się, w odniesieniu do definicji miasta sformułowanej przez Międzynarodową Sieć Badawczą ds. Kurczących się Miast (*Shrinking Cities International Research Network* – SCiRN) i doprecyzowanej w ramach Akcji COST. Według niej kurczące się miasto to zurbanizowany obszar, zamieszkiwany przez minimum 5 tys. osób, doświadczający znacznego spadku liczby ludności, który przekracza w ujęciu rocznym 0,15% przez przynajmniej 5 lat (obecnie bądź w przeszłości). Na podstawie tej definicji można wyróżnić miasta, w których w latach 1990–2010 spadek liczby ludności występował albo w sposób ciągły, albo przynajmniej w jednym z pięcioleci. Ze względu na kierunki i natężenie zmian liczby ludności w dwóch ostatnich dekadach zidentyfikowano trzy rodzaje kurczących się miast:

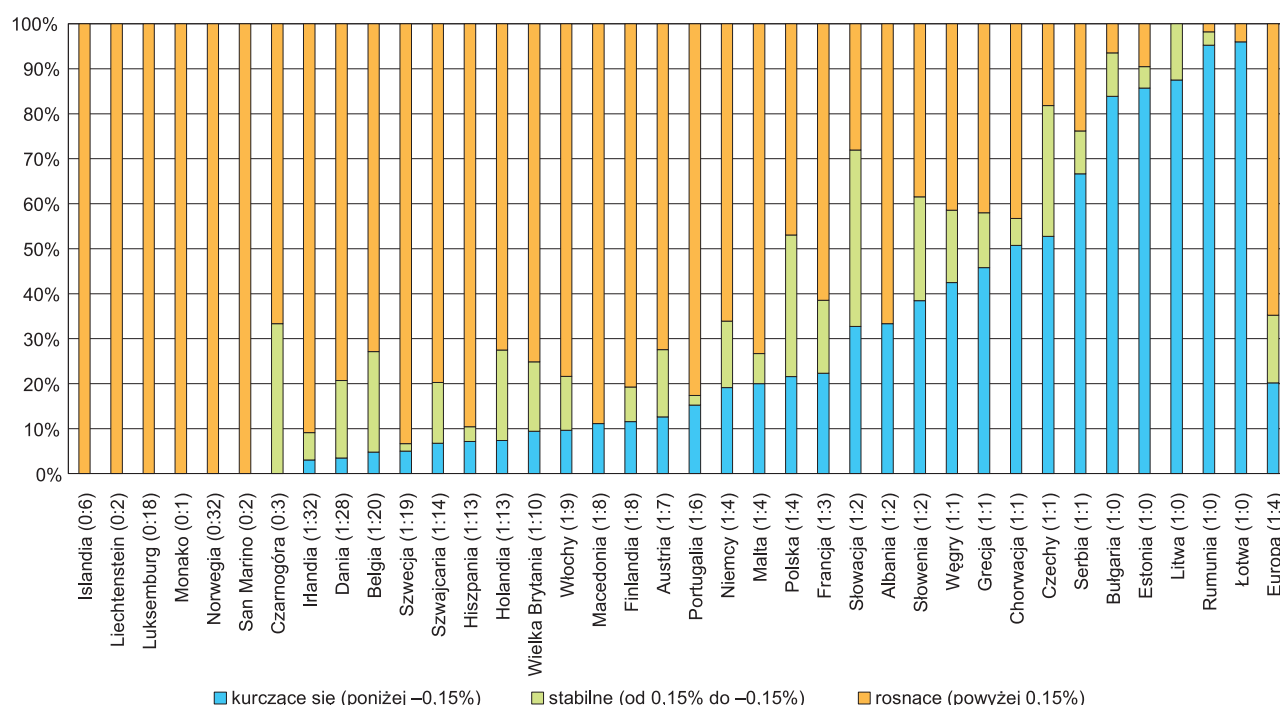
- Typ A – **miasta trwale (długookresowo) kurczące się**, cechujące się spadkiem populacji wynoszącym ponad 0,15% w ujęciu rocznym we wszystkich czterech pięcioleciach analizowanego okresu.
- Typ B – **miasta czasowo (krótkookresowo) kurczące się**, w których liczba mieszkańców w analizowanym dwudziestoleciu zmalała (o ponad 0,15%), przy czym odnotowano przynajmniej jedno pięciolecie stabilizacji (zmiany na poziomie od –0,15% do +0,15%) lub nawet wzrostu wielkości populacji (>0,15%).
- Typ C – **miasta epizodycznie kurczące się**, w których co prawda łączna liczba mieszkańców w latach 1990–2010 nie zmalała (o ponad 0,15% w ujęciu rocznym), jednak wystąpił przynajmniej jeden pięcioletni okres spadku wielkości populacji.

Zgodnie z powyższą typologią, przynajmniej połowę europejskich miast, reprezentujących jedną trzecią populacji kontynentu, można określić jako kurczące się (tab. 3.2). Dotknięte tym procesem są w szczególności kraje postsocjalistyczne:

Tabela 3.2. Typy kurczących się miast według krajów

Kraj	Liczba miast ogółem	Kurczące się miasta (według przedstawionej typologii)												Nieklasyfikowane
		łączna liczba kurczących się miast			Typ A			Typ B			Typ C			
		ogółem	odsetek miast	odsetek ludności miejskiej	ogółem	odsetek miast	odsetek ludności miejskiej	ogółem	odsetek miast	odsetek ludności miejskiej	ogółem	odsetek miast	odsetek ludności miejskiej	
Albania	3	2	66,7	39,7	0	0,0	0,0	1	50,0	87,4	1	50,0	12,6	0
Austria	127	35	27,6	23,9	9	25,7	9,3	7	20,0	26,9	19	54,3	63,9	0
Belgia	210	72	34,3	49,1	2	2,8	0,9	8	11,1	4,6	62	86,1	94,5	0
Bułgaria	31	28	90,3	81,9	22	78,6	43,3	3	10,7	11,0	3	10,7	45,7	0
Chorwacja	67	40	59,7	50,7	18	45,0	58,3	16	40,0	33,2	6	15,0	8,5	0
Czarnogóra	3	1	33,3	40,5	0	0,0	0,0	0	0,0	0,0	1	100,0	100,0	0
Czechy	220	189	85,9	95,4	24	12,7	16,2	92	48,7	40,7	73	38,6	43,1	0
Dania	29	3	10,3	4,2	0	0,0	0,0	1	33,3	29,2	2	66,7	70,8	0
Estonia	21	19	90,5	95,8	16	84,2	47,6	2	10,5	51,2	1	5,3	1,2	0
Finlandia	26	6	23,1	8,1	2	33,3	16,1	1	16,7	27,7	3	50,0	56,2	0
Francja	506	224	44,3	22,5	61	27,2	30,1	52	23,2	15,8	111	49,6	54,2	0
Grecja	131	112	85,5	88,4	9	8,0	23,8	51	45,5	43,5	52	46,4	32,7	0
Hiszpania	604	122	20,2	40,0	15	12,3	3,9	28	23,0	19,0	79	64,8	77,1	0
Holandia	314	132	42,0	31,6	5	3,8	3,4	18	13,6	11,1	109	82,6	85,5	1
Irlandia	33	8	24,2	12,9	0	0,0	0,0	1	12,5	47,4	7	87,5	52,6	0
Islandia	6	0	0,0	0,0	0			0			0			0
Liechtenstein	2	2	100,0	100,0	0	0,0	0,0	0	0,0	0,0	2	100,0	100,0	0
Litwa	8	8	100,0	100,0	4	50,0	46,6	2	25,0	43,5	2	25,0	9,9	0
Luksemburg	18	0	0,0	0,0	0			0			0			0
Łotwa	25	25	100,0	100,0	12	48,0	75,7	12	48,0	23,1	1	4,0	1,3	0
Macedonia	9	1	11,1	0,7	1	100,0	100,0	0	0,0	0,0	0	0,0	0,0	0
Malta	30	20	66,7	64,1	0	0,0	0,0	6	30,0	25,3	14	70,0	74,7	0
Monako	1	1	100,0	100,0	0	0,0	0,0	0	0,0	0,0	1	100,0	100,0	0
Niemcy	1710	1038	60,7	65,0	169	16,3	14,5	158	15,2	21,1	711	68,5	64,4	0
Norwegia	32	0	0,0	0,0	0			0			0			0
Polska	556	428	77,0	82,6	20	4,7	11,5	100	23,4	25,5	308	72,0	63,0	0
Portugalia	46	11	23,9	29,6	3	27,3	46,0	4	36,4	25,7	4	36,4	28,3	0
Rumunia	185	168	90,8	97,2	44	26,2	29,4	117	69,6	69,6	7	4,2	1,0	16
San Marino	2	0	0,0	0,0	0			0			0			0
Serbia	21	17	81,0	78,6	4	23,5	5,0	10	58,8	29,2	3	17,6	65,9	0
Słowacja	107	87	81,3	92,4	2	2,3	0,9	33	37,9	49,8	52	59,8	49,3	0
Słowenia	13	9	69,2	86,2	0	0,0	0,0	5	55,6	42,0	4	44,4	58,0	0
Szwajcaria	74	29	39,2	56,6	0	0,0	0,0	5	17,2	15,2	24	82,8	84,8	0
Szwecja	60	11	18,3	13,7	1	9,1	4,3	2	18,2	2,7	8	72,7	93,0	0
Węgry	193	140	72,5	86,2	19	13,6	11,5	63	45,0	59,7	58	41,4	28,8	0
Wielka Brytania	181	82	45,3	41,5	4	4,9	4,8	13	15,9	14,3	65	79,3	80,9	0
Włochy	1431	493	34,5	59,0	32	6,5	10,2	106	21,5	34,7	355	72,0	55,1	0
SUMA	7035	3563	50,6	52,3	498	14,0	14,5	917	25,7	27,7	2148	60,3	57,8	17

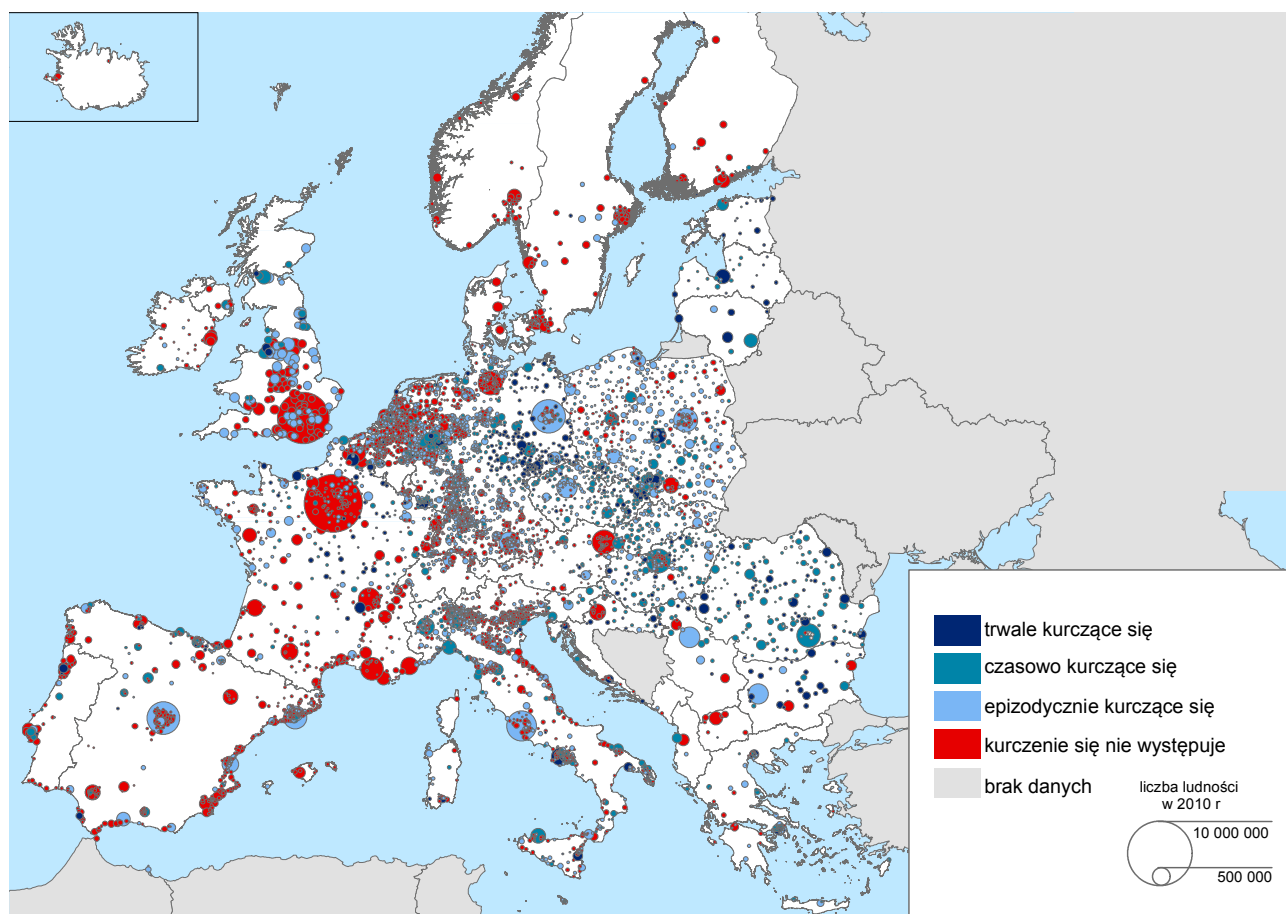
Źródło: opracowanie własne na podstawie statystyk ludnościowych poszczególnych krajów.

Ryc. 3.5. Zmiana liczby ludności w miastach według krajów w latach 1990–2010
Źródło: opracowanie własne na podstawie statystyk ludnościowych poszczególnych krajów.

kraje bałtyckie, Rumunia, Bułgaria, Czechy, Słowacja i Serbia, jak również Grecja oraz niewielkie Monako i Liechtenstein (we wszystkich udział kurczących się miast przekracza 80%, ryc. 3.5). W Polsce, Niemczech, na Węgrzech, w Słowenii, Albanii, Chorwacji oraz na Malcie ponad połowa miast przejawia symptomy kurczenia się. Kraje Europy Zachodniej: Irlandia, Wielka Brytania, Francja, Holandia, Belgia, Szwajcaria, Austria, Włochy, Portugalia, jak również Hiszpania, Czarnogóra i Finlandia cechują się umiarkowanym udziałem kurczących się miast (między 20 a 50% ogółu jednostek). W pozostałych krajach skandynawskich (Szwecji, Norwegii, Danii i Islandii) oraz w małych krajach, takich jak: Luksemburg, San Marino, a nawet Macedonia, jest ich bardzo niewiele bądź nie występują wcale (udział poniżej 20% ogółu jednostek). Ciekawe są dane odzwierciedlające udział liczby mieszkańców w miastach kurczących się w zestawieniu z ogólną liczbą ludności danego kraju. W Albanii, Francji, Holandii, Irlandii, Finlandii, Szwecji, Macedonii i Danii wartość ta jest niższa niż odsetek miast kurczących się wśród wszystkich jednostek osadniczych tego typu. To zestawienie wskazuje, że w ww. krajach analizowany proces dotyczy głównie mniejszych ośrodków osadniczych. Odminną sytuację obserwuje się w Szwajcarii, Belgii i Hiszpanii (odsetek populacji w kurczących się miastach jest wyższy niż odsetek liczby kurczących się miast), co dowodzi, że dotknięte tym problemem są w nich także średnie oraz duże miasta.

Kraje europejskie wykazują również znaczne zróżnicowanie występowania poszczególnych typów kurczących się miast (ryc. 3.6). W Monako, Liechtensteinie oraz Czarnogórze jest to wyłącznie zjawisko epizodyczne (krótkookresowe spadki wielkości populacji, nie przekraczające łącznie 3% w latach 1990–2010 – typ C). Podobnie wyglądają niemal wszystkie kurczące się miasta w Danii, Irlandii, Belgii, Niderlandach, Szwajcarii oraz Wielkiej Brytanii. Hiszpania, Włochy, Malta, Albania i Polska też cechują się wysokim odsetkiem ośrodków o czasowo zmniejszającej się populacji (typ B), przy jednoczesnym braku lub niewielkim udziale jednostek trwale kurczących się (typ A). Miasta reprezentujące typ C stanowią największy procent na Łotwie i Litwie oraz w Estonii, Bułgarii, Chorwacji i Macedonii (od 45 do 100% ogółu miast kurczących się). W Grecji, Słowenii oraz na Słowacji proporcja czasowo (krótkookresowo) i epizodycznie kurczących się miast jest zrównoważona (udział każdego z typów wynosi od 38 do 60%), z kilkoma ośrodkami cechującymi się trwałym spadkiem wielkości populacji. Sytuacja w pozostałych krajach wygląda dość podobnie. Rumunia, Węgry, Czechy i Serbia mają również dosyć równomierny rozkład pierwszych dwóch typów, z nieco większym udziałem czasowo kurczących się miast. Podobny udział wszystkich trzech rodzajów z jednoczesną nadreprezentacją typu C występuje w Niemczech, Francji, Austrii, Portugalii oraz Finlandii.

Ryc. 3.6. Typy europejskich miast kurczących się w latach 1990–2010
Źródło: opracowanie własne na podstawie statystyk ludnościowych poszczególnych krajów.

Odsetek kurczących się miast wzrósł w analizowanym okresie. Podczas gdy w latach 1990–1995 20% wszystkich miast kontynentu należało do tej grupy, w latach 1995–2000 wartość ta osiągnęła 28%. Innymi słowy: w pierwszym pięcioleciu po rozpoczęciu procesu transformacji systemowej jedno na pięć miast w znaczący sposób traciło swych mieszkańców, na przełomie wieków było to już niemal co trzecie. W 18 krajach udział miast kurczących się w zestawieniu z ogólną liczbą miast wzrósł w ostatnim dwudziestoleciu (w 3 krajach zaobserwowano spadek, a w 12 ustabilizowanie się tej wartości). Na początku XXI w. udział miast kurczących się spadł mniej więcej do poziomu z 1990 r. Od tego momentu odsetek ten ponownie rośnie, osiągając w 2010 r. najwyższą wartość we wszystkich analizowanych okresach (32%). Ponadto w ostatnim pięcioleciu aż w 16 krajach udział miast kurczących się wzrósł, w 7 pozostawał stabilny, a w 10 spadł.

Wnioski

Celem rozdziału był opis kurczenia się miast europejskich w ujęciu przestrzennym w latach 1990–2010. Wykazano w nim, że w tym okresie średnio jedno na pięć miast w 37 analizowanych krajach doświadczyło zauważalnego spadku liczby ludności. W 3563 spośród 7035 miast (tj. 51%) zaobserwowano pewne symptomy kurczenia się: w 498 z nich (tj. 7%) proces ten miał charakter trwały, w 917 (13%) charakter czasowy, a w pozostałych 2841 (31%) występował epizodycznie (tj. przynajmniej w jednym pięcioleciu). W ostatnich dwudziestu latach rosnącą liczbę kurczących się miast obserwowano w większości państw Europy. Poza Islandią, Luksemburgiem, Norwegią i San Marino we wszystkich krajach starego kontynentu są miasta zmagające się z problemem depopulacji.

Przedstawione w tym rozdziale dane wyraźnie wskazują na wzrastającą intensywność procesu, który niewątpliwie stanie się jednym z głównych wyzwań dla polityk miejskich w przyszłości. W oparciu

o studia przypadku badacze sugerują konieczność zmiany paradygmatu wzrostu (objawiającego się często swego rodzaju „obsesją wzrostu”) na „rozsądne kurczenie się” (*shrinking smart*) (Pallagst, Wiechmann 2005; Pallagst i in. 2009) czy „przemysłane zmniejszanie się” (*smart decline*) (Hollander, Németh, 2011). Rozdział ten, jako pierwsze tego typu opracowanie, dokumentuje kurczenie się obszarów miejskich po „wielkim przełomie” 1989 r. w lokalnej skali przestrzennej. Udowadnia, że proces ten występuje w 33 spośród 37 analizowanych krajów i dotyczy znacznej części miast, bez względu na ich wielkość. W szczególności dotknięte omawianym procesem są obszary Europy Środkowej i Wschodniej, w których po upadku systemów komunistycznych miała miejsce transformacja ustrojowa i społeczno-ekonomiczna. Występuje on jednak również w zachodniej i południowej części kontynentu, wykazując znaczne dysproporcje przestrzenne pod względem tempa i natężenia.

Politycy oraz planiści przestrzenni powinni być świadomi faktu, że 40% spośród wszystkich 3563 kurczących się miast osiągnęło najniższą liczbę mieszkańców w 2010 r., pomimo że tylko jedna trzecia jednostek należących do tej grupy zaliczana jest do trwale kurczących się. Może to być symptom trwałego kurczenia się w niedalekiej przyszłości.

Nadal niewiele wiadomo o związkach przyczynowo-skutkowych konkretnych przypadków kurczenia się miast oraz możliwych scenariuszach dalszego rozwoju. Dlatego w rozdziale tym przedstawiono wciąż jeszcze niekompletną analizę tego bardzo złożonego problemu, która stanowić może podstawę do dalszych badań ilościowych i jakościowych. Kolejne analizy winny szerzej uwzględniać procesy starzenia się społeczeństwa, migracji oraz przemian strukturalnych poszczególnych jednostek osadniczych.

4. Kurczenie się miast w postsocjalistycznych krajach Europy Środkowo-Wschodniej i Południowo-Wschodniej

Tadeusz Stryjakiewicz i inni¹

Wstęp

Proces kurczenia się miast w szczególny sposób przebiegał w tej części Europy, która do końca lat 80. XX w. należała do tzw. bloku wschodniego. W niniejszym rozdziale dokonano ogólnej charakterystyki tego procesu w państwach położonych w Europie Środkowo-Wschodniej (Czechy, Polska, Słowacja, Węgry) i Południowo-Wschodniej (Bośnia i Hercegowina, Bułgaria, Macedonia, Rumunia, Serbia i Słowenia). Cechą wyróżniającą ww. państwa w kontekście problematyki poruszanej w tej książce jest nie tyle ich bliskość geograficzna lub kulturowa, ile przede wszystkim ich wspólna ścieżka rozwoju po II wojnie światowej. Charakteryzowała się ona długotrwałym funkcjonowaniem gospodarki centralnie planowanej, z silną ingerencją władzy centralnej w proces urbanizacji i planowania przestrzennego. Przemiany systemu scentralizowanego na demokratyczny, rynkowy zachodziły w poszczególnych krajach w różny sposób i w różnym tempie (np. gradualizm vs. „terapia szokowa”). Odmienne były i są

uwarunkowania instytucjonalne tego procesu (np. członkostwo w Unii Europejskiej). Niektóre z analizowanych państw (powstałe po rozpadzie Jugosławii) jeszcze w latach 1992–1995 były w stanie wojny.

Różnice w ścieżkach rozwoju znajdują odzwierciedlenie w stopniu zaawansowania badań nad procesem kurczenia się miast oraz w dostępności danych statystycznych i innych materiałów źródłowych (z tego względu w przypadku niektórych krajów – takich jak Bułgaria – przeważającym źródłem są publikacje internetowe). Rozdział rozpoczyna się od ogólnego opisu procesu, w kolejnych częściach scharakteryzowano jego specyfikę w odniesieniu do poszczególnych państw, dalej opisano główne wyzwania i problemy związane z procesem kurczenia się miast, a na zakończenie przedstawiono wybrane strategie przeciwdziałania jego negatywnym skutkom.

Uwarunkowania i przebieg procesu kurczenia się miast w krajach postsocjalistycznych

W latach 50. i 60. XX w. we wszystkich krajach Europy Środkowo- i Południowo-Wschodniej, w których po II wojnie światowej wprowadzono ustrój socjalistyczny, wzrost liczby mieszkańców miast był ściśle związany z przyspieszoną industrializacją. Znaczenie

² Autorami i dostarczycielami informacji do tego rozdziału, napisanego pod redakcją Tadeusza Stryjakiewicza, są: Mirza Emirhafizović, Nihad H. Čengić (Bośnia i Hercegowina), Elena Dimitrova (Bułgaria), Karel Schmeidler (Republika Czeska), Vlatko P. Korobar, Jasmina Siljanoska (Macedonia), Ilinca Păun-Contantinescu (Rumunia), Aleksandra Krstić-Furundžić, Aleksandra Đukić (Serbia), Ján Buček (Słowacja), Barbara Golicnik, Mojca Šašek-Divjak (Słowenia) oraz Erzsebet Vajdovich Visy (Węgry). Rozdział zawiera obszerne fragmenty Synopsi Report opracowanego w ramach projektu CIRES (Akcja COST nr TU0803) i w odniesieniu do poszczególnych krajów odzwierciedla poglądy opisujących je autorów. Charakterystyka procesu kurczenia się miast w Polsce przedstawiona jest w rozdziale 6.

sektora usług zaczęło wzrastać w końcu lat 60. (np. na Węgrzech i w Serbii) i na początku lat 70. (m.in. w Polsce). Umożliwiało ono dalszy rozwój demograficzny miast i wzrost zapotrzebowania na zasoby mieszkaniowe. Zaspokajano je najczęściej, budując osiedla z wielkopłytowych prefabrykatów. Powielano tym samym technologie stosowane w kapitalistycznej Europie Zachodniej dekadę wcześniej, w stosunku do której analizowany region cechowało nie tylko opóźnienie czasowe, ale także niska jakość wykonywanych budynków. Od połowy lat 80., w szczególności na obrzeżach stolic oraz niektórych regionalnych ośrodków wzrostu (takich jak Brno w Republice Czeskiej, Győr na Węgrzech czy Kraków i Poznań w Polsce), zachodzi intensywny proces suburbanizacji.

Niemal natychmiast po 1990 r. nastąpiła radykalna zmiana struktury ekonomicznej analizowanych państw. Niegdyś priorytetowe gałęzie przemysłu, na skutek otwarcia się na procesy globalne i odcięcia centralnego dofinansowania okazały się niekonkurencyjne, co w konsekwencji prowadziło do ich stopniowej likwidacji. Wzrost znaczenia sektora usług (zwłaszcza takich, jak: handel, finanse, usługi prawne i administracyjne, turystyka i rekreacja) częściowo kompensował utratę miejsc pracy w sektorze produkcyjnym. Natomiast niedostatecznie stymulowany i wspomagany był rozwój niewielkich, konkurencyjnych, wyspecjalizowanych przedsiębiorstw (opartych na potencjale endogenicznym)³, ich klastrów oraz sektora B+R i związanych z nim efektów *spin-off*.

We wszystkich krajach postsocjalistycznych przebieg zmian demograficznych był podobny, często jednak zachodził w odmiennych przedziałach czasowych. Największym problemem stał się dramatyczny spadek dzietności, nierzadko określany mianem „szoku demograficznego”. Zasadniczo występował on wcześniej w zamożniejszych państwach i wraz z procesami migracji (związanej zarówno z emigracją zewnętrzną, jak i suburbanizacją) doprowadził do uwydatnienia społeczno-ekonomicznej degradacji wielu miast tej części kontynentu.

Poza wspomnianymi powyżej podobieństwami, proces kurczenia się miast w poszczególnych krajach wykazuje również pewne cechy specyficzne. Poniżej, w kolejności alfabetycznej, przedstawiono jego uwarunkowania i przebieg w analizowanych państwach.

Bośnia i Hercegowina

Nihad H. Čengić, Mirza Emirhafizović

Pod koniec lat 70. XX w. miasta Bośni i Hercegowiny były określane jako rosnące skupiska funkcji egogenicznych, przyciągające ludność ze słabiej rozwiniętych obszarów peryferyjnych. Ten trend był silnie skorelowany z procesami modernizacji, a przede wszystkim z industrializacją i spadkiem znaczenia pierwszego sektora gospodarki (por. Bošnjović 1990; Musabegović 1997). Kurczenie się miast było wówczas obserwowane jedynie w czterech słabych ekonomicznie regionach, w których zamieszkiwało zaledwie 0,98% ludności kraju (Bosanko-Grahovo, Gacko, Kalinovik i Lubinje). Pierwsze symptomy zwiastujące depopulację miast były zauważane w latach 80. XX w., chociaż dominujące ośrodki wciąż odnotowywały wzrost liczby mieszkańców.

Zasadnicza zmiana skali, tempa i charakteru procesu kurczenia się miast w Bośni i Hercegowinie nastąpiła w pierwszej połowie lat 90. Od tego czasu proces ten odznacza się bardzo nietypowym przebiegiem w porównaniu z trendami ogólnoeuropejskimi. Jest on uwarunkowany działaniami wojennymi, prowadzonymi w latach 1992–1995, których skutkiem były masowe migracje, zarówno przymusowe, jak i dobrowolne, w obrębie kraju oraz poza jego granice. Ich celem była m.in. próba stworzenia regionów jednorodnych etnicznie. W trakcie trwania konfliktu około 2,2 mln ludzi (tj. ponad połowa łącznej populacji wg spisu z 1991 r.) opuściło swoje miejsce zamieszkania. Wysoki współczynnik migracji (w tym zwłaszcza emigracji) utrzymywał się również po zakończeniu działań wojennych.

Konsekwencje konfliktu i późniejszego procesu odbudowy można podzielić na trzy grupy:

1. demograficzne,
2. społeczno-ekonomiczne,
3. administracyjno-terytorialne.

Do pierwszych zalicza się przede wszystkim wysoki współczynnik zgonów, rozproszenie populacji oraz obniżenie się współczynnika dzietności do poziomu nie gwarantującego prostej zastępowalności pokoleń. Konsekwencje społeczno-ekonomiczne – to zniszczenie potencjału ekonomicznego oraz infrastruktury technicznej, destrukcja miast (*urbicyde*), stagnacja procesu transformacji, zamykanie – również dobrze prosperujących – zakładów przemysłowych (m.in. na skutek błędnie przeprowadzonej prywatyzacji), deficyt w handlu zagranicznym, wzrastające współczynniki ubóstwa i bezrobocia, gwałtownie rosnące rozwarstwienie społeczne, wykluczenie społeczne, wtórna ruralizacja, rosnąca przestępczość i korupcja, niewielkie inwestycje zagraniczne, utrata najlepiej

³ Poza kilkoma wyjątkami, głównie w Polsce, gdzie jednak rozwój małych i średnich przedsiębiorstw nie następował w regionach szczególnie dotkniętych procesem kurczenia się miast.

wykształconych mieszkańców, wzrastające napięcia społeczne i nietolerancja między grupami etnicznymi. Wszystkie powyższe składowe miały wpływ na negatywny obraz kraju na arenie międzynarodowej. Skutki administracyjno-terytorialne są konsekwencją zmian granic regionów, dezintegracji ekonomicznej obszarów funkcjonalnych oraz sieci osadniczej, niewystarczających i nieefektywnych polityk przestrzennych oraz zbyt wolnego tempa przeprowadzania reform. Konsekwencje te w sposób pośredni lub bezpośredni wpływały na dynamikę zmian społecznych struktur urbanistycznych w Bośni i Hercegowinie. Obserwuje się ponadto zbyt wolne tempo odbudowy zniszczonych miast.

Aktualne prognozy w oficjalnych dokumentach planistycznych nie należą do optymistycznych, nawet dla największych miast. Sarajewo, stolica kraju, traci mieszkańców (choć jego strefa peryferyjna rośnie). Podobna sytuacja ma miejsce w Mostarze. Jedynie Banjaluka, drugie co do wielkości miasto kraju, wykazuje tendencje wzrostowe. W układzie ogólnokrajowym widoczne jest tworzenie się nowych obszarów wzrostu i stagnacji.

Bułgaria

Elena Dimitrova

Kurczenie się bułgarskich jednostek osadniczych należy rozpatrywać w kontekście stopniowego zmniejszania się łącznej populacji kraju od roku 1990. Jest to efekt niewielkiego współczynnika dzietności oraz znacznej emigracji, które są rezultatem zmian politycznych, ekonomicznych i społecznych zachodzących w fazie transformacji ustrojowej. Oficjalne dane statystyczne wykazują spadek liczby ludności z niemal 9 mln w 1985 r. do 7,9 mln w 2001 r. i 7,3 mln w 2011 r. (NSI 2011). Dane spisu powszechnego z 2011 r. wykazują, że 67% spadku populacji w tej dekadzie było spowodowane ujemnym przyrostem naturalnym, a 33% ujemnym saldem migracji. Według statystyk unijnych Bułgaria odznacza się najniższym współczynnikiem przyrostu naturalnego, wynoszącym $-0,79\%$ rocznie. Równie wyraźnie zaznacza się proces starzenia się ludności – Bułgarzy w wieku przedprodukcyjnym stanowią 16% ogółu społeczeństwa (3,4-procentowy spadek w porównaniu z rokiem 2001), podczas gdy osoby powyżej 65 r. życia – to już niemal jedna piąta społeczeństwa (18,9%; 2,1% więcej niż w roku 2001). Cztery z sześciu regionów kraju (wg podziału NUTS 2) znajdują się w grupie regionów europejskich o największej skali kurczenia się miast (Eurostat 2007).

Około 73% ludności kraju żyje obecnie na terenach zurbanizowanych. Jedynym miastem z ponadmilionową populacją jest stolica kraju, Sofia. Dwa

miasta mają około 330 tys. mieszkańców (Płowdiw i Warna), a cztery ponad 100 tys. (Burgas – 197 tys., Ruse – 146 tys., Stara Zagora – 136 tys. i Plewen – 106 tys.). Wzrost liczby ludności był odnotowany w ostatnim spisie powszechnym jedynie w Sofii, Warnie i Wielkim Turnowie. Pozostałe 23 miejskie jednostki administracyjne kurczyły się z różnym natężeniem. Ludność miast Vratsa i Vidin zmniejszyła się o ponad 20%, a miast Gabrowo, Kyustendil, Lovech, Montana i Silistra od 15 do 20% (NRDS 2012). Długofalowe konsekwencje kryzysu demograficznego bez wątpienia wpłyną na całą sieć osadniczą kraju, czego efektem będą głębokie zmiany strukturalne na terenach zurbanizowanych. W chwili obecnej trudno przewidzieć skalę i przestrzenne skutki tych zmian.

Republika Czeska

Karel Schmeidler

Kurczenie się miast nie jest w Czechach zjawiskiem nowym. Po II wojnie światowej wielkość populacji w miastach była regulowana przez rząd centralny. Przykładowo limit dla Pragi wynosił 1 mln mieszkańców. Podobne procedury stosowano względem mniejszych jednostek osadniczych – w części miast sztucznie stymulowano wzrost, inne skazywano na kurczenie się.

Nowa fala procesu kurczenia się miast nadeszła na przełomie lat 80. i 90. XX w. Tym razem zmiany demograficzne były ściśle powiązane z sytuacją ekonomiczną. Najbardziej dotknięte spadkiem liczby mieszkańców były dawne regiony górnicze, takie jak kraj ustecki czy morawsko-śląski. Aby zapobiec dalszemu pogarszaniu się tej sytuacji, rząd Republiki Czeskiej zmuszony był do wprowadzenia specjalnych programów rozwojowych dla tych terenów (w szczególności dotyczyły one poprawy sytuacji na rynku pracy).

Proces stopniowego kurczenia się jest również obserwowany w ośrodkach, które nie są uznawane za strukturalnie słabe. Odnosi się to zwłaszcza do miast średniej wielkości (od 100 do 500 tys. mieszkańców), takich jak: Brno, Ołomuniec, Pardubice czy Hradec Králové. Pomimo dość dobrej sytuacji ekonomicznej, tracą one mieszkańców w związku z odpływem ludności do Pragi oraz obszarów podmiejskich. Podobny trend jest widoczny w mniejszych, peryferyjnych ośrodkach. Z powodu utraty typowo miejskich funkcji odnotowuje się przekształcanie dawnych, średniowiecznych miasteczek w de facto duże wsie.

Macedonia

Vlatko P. Korobar, Jasmina Siljanoska

W przeciwieństwie do Republiki Czeskiej kurczenie się miast w Macedonii jest problemem nowym, obserwowanym dopiero od początku XXI w. We wcześniejszych latach spadek liczby ludności odnotowywany był jedynie w niewielkich ośrodkach miejskich oraz jednostkach o charakterze wiejskim i był postrzegany jako nieunikniona konsekwencja industrializacji kraju.

Pierwsze oznaki kurczenia się miast, pomimo prognoz o ciągłym (choć mniej intensywnym) wzroście, wykazał spis powszechny z 2002 r. W sposób wyraźny widoczny jest brak powiązania tego procesu wyłącznie z miastami o określonej wielkości lub położeniu. Kurczące się miasta występują na wszystkich poziomach hierarchicznych układu osadniczego, zalicza się do nich zarówno jedno z największych miast kraju – Veles (którego liczba ludności zmniejszyła się z 44 149 w 1994 r. do 43 716 w roku 2002), jak i jeden z najmniejszych ośrodków – Kruszewo (spadek liczby mieszkańców z 5507 w 1994 r. do 5330 w 2002 r.). Te liczby – pomimo swojej niewielkiej wartości – udowadniają pojawienie się nowego wyzwania, zarówno dla środowiska akademickiego, jak i dla lokalnej oraz centralnej administracji. Warto ponadto zwrócić uwagę na fakt, że poza ogólnym kurczeniem się populacji w ujęciu krajowym, odnotowano nieznaczny wzrost liczby mieszkańców w kilku miastach, położonych w najsłabiej rozwiniętej, wschodniej części Macedonii. Można jednak przewidywać, że w kolejnym spisie te wartości również będą ujemne. Jak dotąd, brak w Macedonii szczegółowych, pogłębionych analiz procesu kurczenia się miast.

Rumunia

Ilinca Păun-Contantinescu

Zrozumienie procesu kurczenia się miast w Rumunii wymaga przedstawienia szerszego kontekstu społecznego, politycznego i ekonomicznego. Przemiany demograficzne, zarówno te po zakończeniu II wojny światowej, jak i zachodzące współcześnie, wykazują ścisły związek z przemianami ustrojowymi i instytucjonalnymi.

W warunkach realnego socjalizmu znaczny, ponadmilionowy wzrost liczby ludności miał miejsce między rokiem 1977 a 1992 (spis powszechny z roku 1992). Był on spowodowany z jednej strony bardzo restrykcyjną polityką emigracyjną, z drugiej zakazem wykonywania aborcji i stosowania antykoncepcji.

Konsekwencje nagłego wzrostu liczby noworodków, zaburzającego strukturę wieku ludności, były w opinii wielu ekspertów (Lataianu 2001) niekorzystne zarówno w ujęciu długo-, jak i krótkookresowym. Z kolei w okresie przemian społeczno-ustrojowych, po „wymuszonym” zwiększeniu przyrostu naturalnego, nastąpił jego gwałtowny spadek – na skutek zwiększonego współczynnika zgonów, a przede wszystkim masowej emigracji do Europy Zachodniej (w szczególności pod koniec lat 90. XX w.). W latach 1989–2004 współczynnik dzietności zmalał z 2,19 do 1,3 dziecka na kobietę. Wartość ta utwierdza w przekonaniu, że starzenie się ludności będzie w przyszłości jednym z głównych problemów kraju – już w latach 1990–2006 Rumunia straciła 1,4 mln mieszkańców (Trebici, CCD). O ile w pierwszych latach transformacji ustrojowej wyjeżdżali głównie przedstawiciele mniejszości niemieckiej, niegdyś dość licznie zamieszkujący Transylwanię, to w późniejszym czasie zjawisko przyjęło skalę ogólnonarodową, spotęgowaną dodatkowo zniesieniem w 2002 r. obowiązku posiadania wiz wjazdowych do strefy Schengen. Dlatego, według danych spisu powszechnego, wielkość populacji w 2002 r. była zbliżona do tej z roku 1977. Prognozy demograficzne przewidują zmniejszenie się liczby ludności kraju o kolejne 4 mln do 2050 r. (ENEPRI 2007).

Okres postsocjalistyczny cechuje się zwiększonym otwarciem miast na procesy globalizacji, upadkiem krajowego przemysłu oraz dużą migracją wewnętrzną i zewnętrzną. Ma to istotny wpływ zarówno na strukturę funkcjonalno-przestrzenną miast, jak i procesy w nich zachodzące. Dane udostępnione przez ONZ, a także wyniki projektu CIRES (patrz np. ryc. 3.5 w rozdziale 3), dowodzą, że Rumunia znajduje się na szczycie listy państw z największą liczbą kurczących się miast.

Również według Audytu Miast z 2008 r., przeprowadzonego przez EUROSTAT (wykonanego dla 357 miast europejskich i tureckich), 4 z 10 najbardziej kurczących się miast znajdują się w Rumunii (Bacău, Piatra Neamț, Târgu Mureș i Sibiu). Jednakże najbardziej dotknięte skutkami tego procesu (a nieujęte w ww. badaniach) są niewielkie (poniżej 20 tys. mieszkańców) monogależniowe miasta przemysłowe oraz porty naddunajskie. W ostatnim czasie zainteresowanie problemem kurczących się miast w Rumunii szybko wzrasta, czego przejawem jest m.in. wydanie specjalnego zeszytu „Romanian Journal of Regional Studies” pt. „New Urban World”.

Serbia

Aleksandra Krstić-Furundžić, Aleksandra Đukić

Proces kurczenia się miast w Serbii obserwowany jest w niektórych częściach kraju od początku XX w. Spadki liczby ludności odnotowywane były już po I wojnie światowej na północy Republiki Serbskiej (w Wojwodinie), podczas gdy stolica oraz główne ośrodki miejskie (Nisz, Kragujevac i Kruševac) wykazywały odmienne tendencje. Po II wojnie światowej w wielu ośrodkach obserwowano depopulację, ale Belgrad, jako stolica Jugosławii, w krótkim czasie wszedł na ścieżkę systematycznego rozwoju – w ciągu pierwszej powojennej dekady miasto podwoiło swoją liczbę ludności. Był to efekt dodatniego salda migracji oraz wysokiego przyrostu naturalnego, który w latach 1921–1948 wynosił 4,08‰ rocznie. Wzrost liczby mieszkańców na obszarze otaczającym Belgrad miał miejsce od lat 70. XX w. i był spowodowany zarówno suburbanizacją (głównie w Nowym Belgradzie), jak i napływem ludności z peryferyjnych części kraju na przedmieścia stolicy (Kaludjerica, Batajnica, Miljakovac, Zarkovo, Sremcica). W tym samym czasie najmniejsze serbskie miasta (liczące ok. 5 tys. mieszkańców) zaczynają przejawiać symptomy kurczenia się.

Kolejna fala depopulacji miast rozpoczęła się w Serbii na początku lat 80. XX w. i trwa do dziś. Jest ona ściśle powiązana ze stanem gospodarki kraju. Najbardziej dotknięte tym procesem są wschodnia i południowa Serbia, czego dowodem jest występowanie w tych częściach kraju 19 miast kurczących się już od 1980 r. (16 z nich o populacji 5–10 tys. mieszkańców i 3 o populacji 15–50 tys. mieszkańców). Na północy, cechującej się siecią osadniczą złożoną z niewielkich, peryferyjnych ośrodków, po przerwie w latach 1948–1981, kurczenie się miast wystąpiło ponownie (10 miast o populacji 5–10 tys. mieszkańców, 2 o populacji 15–50 tys. mieszkańców i 3 o populacji 50–100 tys. mieszkańców). Pomimo relatywnie dobrej sytuacji ekonomicznej, tracą one mieszkańców z powodu ruchów migracyjnych w kierunku Belgradu i Nowego Sadu.

W stolicy, w szczególności w centralnych dzielnicach, spadek liczby ludności obserwowany jest od około 20 lat. Pomimo 200 tys. uchodźców, którzy osiedlili się w mieście w czasie wojen bałkańskich w latach 90. XX w., wskaźniki demograficzne są bardzo niekorzystne. Jest to spowodowane głównie negatywnym bilansem ruchu naturalnego (ok. 4‰ rocznie) oraz emigracją tysięcy młodych ludzi. Niemniej jednak Belgrad z 1,6 mln mieszkańców to wciąż największe miasto Serbii i jedno z największych w regionie. Luka między stolicą a kolejną

grupą hierarchiczną miast (Nowy Sad, Nisz, Kragujevac) jest bardzo wyraźna – są one od 7 do 10 razy mniejsze. Brak oznak kurczenia się w tych ośrodkach wynika z korzystnej struktury ludności oraz dobrego stanu lokalnej gospodarki.

Słowacja

Ján Buček

Do najistotniejszych czynników warunkujących proces kurczenia się miast na Słowacji należą: przemiany demograficzne, transformacja społeczno-ekonomiczna, trendy w rozwoju budownictwa mieszkaniowego oraz suburbanizacja.

Spośród 40 największych miast Słowacji liczących ponad 20 tys. mieszkańców jedynie w 4 odnotowano w latach 1995–2008 wzrost liczby mieszkańców (Bardejów, Snina i Trebišov we wschodniej części kraju oraz Pezinok w okręgu bratysławskim). Pomimo ogólnie negatywnych zmian demograficznych warto zwrócić uwagę na fakt, że w żadnym z miast spadki wielkości populacji nie przekraczały 10% ogólnej liczby ludności. W 11 z nich (łącznie z Bratysławą) kształtowały się one na poziomie 5–10%.

Sytuacja w stolicy kraju, Bratysławie, jest dość wyjątkowa. Nie jest to typowe kurczące się miasto, pomimo występowania pewnych oznak tego procesu. Według Blehy i Bučka (2009), rozwój wielu słowackich miast warunkowany jest przede wszystkim przez procesy demograficzne oraz strukturę wieku. Spadek dzietności oraz ujemne saldo migracji od 1995 r. spowodowały zmniejszanie się liczby ludności kraju średnio o 2–4‰ w ujęciu rocznym. Procesem kształtującym w znacznym stopniu słowackie obszary miejskie od 1995 r. jest suburbanizacja. Większość jednostek osadniczych o charakterze wiejskim, położonych wokół Bratysławy, zyskała znaczną liczbę nowych mieszkańców na skutek dodatniego salda migracji ze stolicą. Niemniej jednak od 2005 r. obserwuje się odwracanie tego trendu: intensywność kurczenia się ośrodka centralnego (a także innych miast w obszarze aglomeracji) zmalała, w niektórych jednostkach obserwuje się nawet symptomy wzrostu. Wydaje się to przede wszystkim skutkiem zahamowania tempa suburbanizacji, wzrostu liczby nowych inwestycji mieszkaniowych w obrębie granic administracyjnych miast oraz wzrostu liczby urodzeń przez roczniki kobiet z wyżu demograficznego w latach 70. XX w.

Bardziej wyraźne przykłady kurczenia się można znaleźć wśród najmniejszych słowackich miast, liczących poniżej 15 tys. mieszkańców. W pewnym sensie można je postrzegać jako „ofiary” postsocjalistycznej transformacji. Są to zwłaszcza niewielkie

ośrodki przemysłowe, stojące w obliczu problemu dostosowania swoich funkcji do realiów wolnorynkowych. Utraciły one znaczną część miejsc pracy, ponieważ nie były w stanie rozwinąć bardziej zróżnicowanych struktur gospodarczych, co doprowadziło do spadków liczby ludności przekraczających 10%. Do tej grupy należą: Zlaté Moravce, Štúrovo, Nová Baňa, Liptowski Gródek i Kremnica. Szczególny przypadek miasta kurczącego się to Czerna nad Cisą, dawniej ważny punkt tranzytowy (kolejowy terminal przeładunkowy) na granicy ówczesnej Czechosłowacji ze Związkiem Radzieckim.

Słowenia

Barbara Golicnik, Mojca Šašek-Divjak

Słowenia doświadczyła gwałtownej urbanizacji w latach 60. i 70. XX w., która opierała się głównie na migracjach z obszarów wiejskich. Po 1981 r. wzrost liczby mieszkańców centrów miast został zahamowany na rzecz rozwoju ich stref peryferyjnych. Już na początku lat 90. XX w. jedna trzecia Słoweńców mieszkała na przedmieściach, cechujących się dużym stopniem rozproszenia. Procesy zachodzące w kraju w ostatnich dekadach można określić jako przestrzenną reorganizację rozmieszczenia ludności oraz zmniejszanie się liczby ludności w największych miastach (Lublana, Maribor, Celje, Koper). Jest to związane przede wszystkim z „rozlewaniem się” miast (*urban sprawl*). Najważniejszymi problemami demograficznymi są: powolny spadek liczby mieszkańców, niewielka dzietność oraz starzenie się ludności.

Sieć osadnicza kraju, opisana m.in. przez Sitara (2008), charakteryzuje się znaczną liczbą (ok. 6 tys.) relatywnie niewielkich miast oraz jednostek o charakterze wiejskim. Poza Lublaną (270 tys. mieszkańców) i Mariborem (100 tys. mieszkańców) w Słowenii jest jedynie siedem miast o liczbie ludności przekraczającej 20 tys. mieszkańców.

Największe słoweńskie miasta: Lublana, Maribor, Celje, Koper, Kranj, Novo Mesto i Nova Gorica stanowią ważne ośrodki życia ekonomicznego, społecznego i kulturalnego. Jednakże w ostatnich latach rozwój zachodzi głównie w ich strefach podmiejskich, co prowadzi do kształtowania swego rodzaju nowych podmiejskich centrów. Współczesne analizy przestrzenne i socjologiczne wykazują przewagę suburbanizacji nad dążeniem do tworzenia silnych centrów miast, czego dowodem jest 63-procentowy udział mieszkań w budynkach jednorodzinnych (położonych najczęściej w strefach podmiejskich) w ogólnej liczbie mieszkań. Spośród 2 mln Słoweńców żyje w nich 1,3 mln ludzi (Hocevar i in. 2005). Pozycja budownictwa jednorodzinnego umacnia się

na skutek zwiększenia mobilności mieszkańców oraz ich wymagań dotyczących standardu miejsca zamieszkania. Skutkiem tego trendu jest znaczna depopulacja centrów miast i wzrost liczby mieszkańców na przedmieściach, w szczególności na terenach odznaczających się korzystnymi warunkami naturalnymi oraz dobrze rozwiniętą siecią infrastruktury transportowej.

Zmiany słoweńskiej sieci osadniczej to proces przejścia od miast zwartych do „rozlewających się” miast regionalnych (*regional cities*). Od 1980 r. liczba mieszkańców miast maleje i brak oznak zahamowania tego procesu. Według Drozga (2008) najbardziej wyraźnym przykładem kurczenia się miast jest Maribor, w którym liczba mieszkańców zmniejszyła się w latach 1991–2002 o prawie 10%. Wyraźne symptomy kurczenia się widoczne są również w Celje (–7%), Lublanie (–3%) oraz portowym Koperze (–4%).

Węgry

Erzsebet Vajdovich Visy

Liczba ludności Węgier zmniejsza się od 1985 r., tj. od kiedy dodatnie saldo migracji nie kompensuje ubytku wynikającego z niekorzystnego bilansu ruchu naturalnego. W ogólnym procesie spadku populacji obserwowane jest również kształtowanie się obszarów wzrostu. Mieszkańców przybywa w centralnych, zurbanizowanych regionach, położonych w strefie oddziaływania stolicy. Ubywa ich natomiast przede wszystkim w północno-wschodniej, wschodniej oraz południowej i południowo-wschodniej części kraju. Suburbanizacja wyraźnie zaznacza się od lat 80. XX w. w strefie oddziaływania Budapesztu oraz pozostałych największych miast, głównie na wschodzie (m.in. wokół Győr i Veszprém). Należy przy tym zwrócić uwagę, że wzrost liczby mieszkańców w jednostkach usytuowanych w sąsiedztwie dużych ośrodków jest obserwowany już od lat 60. XX w. Początkowo był on jednak związany z napływem ludności z bardziej odległych terenów wiejskich (a nie z jej odpływem z centrów miast).

Liczba mieszkańców Budapesztu od lat 80. XX w. stopniowo malała, jednak począwszy od 2000 r. spadek ten został zahamowany, a od 2007 r. obserwuje się powolne odwracanie negatywnego trendu, spowodowane przede wszystkim dodatnim saldem migracji zagranicznych. Tereny zurbanizowane wokół stolicy rosną zarówno w ujęciu demograficznym, jak i przestrzennym. Z kolei centrum miasta dotknięte jest szeregiem wzajemnie sprzecznych procesów wzrostu i kurczenia się, wzrostu zamożności i wykluczenia społecznego oraz regeneracji i dezintegracji przestrzeni miejskiej.

Istnieje duża luka w układzie hierarchicznym pomiędzy liczącą ponad 1,7 mln mieszkańców stolicą (obszar metropolitalny – 3 mln) a kolejną kategorią wielkościową miast, składającą się z ośrodków o liczbie ludności przewyższającej 100 tys. Wszystkie otoczone są przez pas suburbiów odnotowujących wzrost liczby mieszkańców, podczas gdy w historycznych centrach – po okresie systematycznego wzrostu do roku 1990 – obserwuje się nieznaczne fluktuacje między wzrostem a spadkiem. W ostatnich latach związane są one zwłaszcza z sytuacją na rynku pracy.

Węgierskie miasta zostały w dużym stopniu dotknięte przez ostatni kryzys ekonomiczny. W kwietniu 2013 r. krajowa stopa bezrobocia wynosiła 10,5% i nieznacznie spadała. Jej wartość dla Budapesztu była relatywnie niewielka (5,7%), podczas gdy w najbardziej dotkniętym tym problemem Miskolcu od dłuższego czasu utrzymywała się na poziomie 13,8%. Miejsc pracy brakuje szczególnie w dawnych ośrodkach przemysłu ciężkiego. W największych miastach, takich jak: Debreczyn, Győr, Szeged i Pecz, oraz w niektórych ośrodkach zurbanizowanego regionu centralnego (Kecskemét i Székesfehérvár) sytuacja ekonomiczna po krytycznym roku 2000 stopniowo zaczyna się poprawiać.

Percepcja procesu kurczenia się miast

Proces kurczenia się miast w Europie postsocjalistycznej rozumiany jest dwojako. Z jednej strony o kurczących się miastach mówi się w kontekście procesu suburbanizacji dużych zespołów miejskich, tracących mieszkańców w strefach centralnych na rzecz peryferiów. Ponieważ jedynym aspektem branym w tym przypadku pod uwagę jest aspekt demograficzny ujmowany w kategoriach ilościowych, liczba tego rodzaju kurczących się miast jest bardzo duża. Z drugiej strony, analizowany proces postrzegany jest w kontekście obszarów problemowych, doświadczonych kryzysem społeczno-ekonomicznym (jak już wspomniano, są to najczęściej stare ośrodki przemysłowe).

Percepcja procesu kurczenia się miast w Europie Środkowo- i Południowo-Wschodniej ma – jak dotychczas – ograniczony zasięg. Debata na ten temat prowadzona jest jedynie wśród wąskiej grupy ekspertów, a problem nie jest traktowany jako istotny przez decydentów i opinię publiczną. Dlatego nie podjęto wcześniej pogłębionych badań tego procesu

i dopiero w ostatnim czasie sytuacja zaczyna się zmieniać, czego przejawem są m.in. wymienione we wstępnym rozdziale tej książki projekty badawcze oraz konferencje naukowo-praktyczne (przykładem jest konferencja „Zarządzanie rozwojem miast o zmniejszającej się liczbie mieszkańców w kontekście perspektywy finansowej 2014–2020”, zorganizowanej w Polsce 1 marca 2013 r. przez Komisję Samorządu Terytorialnego i Administracji Państwowej Senatu RP we współpracy z Ministerstwem Rozwoju Regionalnego i Głównym Urzędem Statystycznym).

Woli podjęcia dyskusji na temat procesu kurczenia się miast przez długi czas nie wykazywali w szczególności przedstawiciele lokalnych samorządów. Nie chcieli oni postrzegać tego problemu jako istotnego wyzwania z dwóch powodów: (1) w wielu językach słowiańskich angielski termin „shrinking cities” jest trudny do jednoznacznie rozumianego przetłumaczenia oraz (2) budzi on negatywne skojarzenia z marketingowego punktu widzenia. Ponadto w świadomości lokalnych władz wciąż silnie zakorzeniony jest „paradygmat ciągłego wzrostu” miast. Znamienny jest tu przykład przedstawicieli administracji wielu macedońskich miast, którzy nawet w sytuacji konfrontacji z danymi statystycznymi jednoznacznie potwierdzającymi długookresowe kurczenie się miast, przedstawiali je jako chwilowe spowolnienie trendu wzrostowego, zarówno w ujęciu przestrzennym, jak ekonomicznym i społecznym. Jedną z konsekwencji takiej percepcji procesu jest niedostateczne przygotowanie urbanistów oraz planistów regionalnych i przestrzennych do rozwiązywania potencjalnych problemów kurczących się miast. Na uwagę zasługuje jednak fakt wzrostu świadomości lokalnych decydentów w większości krajów postsocjalistycznych w ostatnich latach. Część z nich rozpoczęła poszukiwanie nowych strategii rozwoju w warunkach kurczenia się miast bądź podjęła kroki mające przezwyciężyć jego negatywne skutki.

Wyzwania i problemy związane z procesem kurczenia się miast

Transformacja systemowa w Europie Środkowo-Wschodniej spowodowała znaczną zmianę struktury i funkcji sieci osadniczej oraz postawiła liczne wyzwania, z którymi miasta będą musiały zmierzyć się w przyszłości. Jednym z nich jest upadek tradycyjnych gałęzi i branż gospodarki, pociągający za sobą

m.in.: wzrost bezrobocia, ubóstwo, segregację oraz marginalizację społeczną. Ta sytuacja szczególnie dotknęła miast nie mających zróżnicowanych funkcji, w których dominującym sektorem były takie przemysły, jak np. tekstylny w Łodzi w Polsce oraz wydobywczy w miastach na Słowacji (Bańska Szczawnica i Kremnica), w Polsce (Ruda Śląska, Sosnowiec i Bytom w Górnośląskim Okręgu Przemysłowym oraz w szczególności Wałbrzych na Dolnym Śląsku), Republice Czeskiej (Ostrawa), Rumunii (Valea Jiului), na Węgrzech (Salgótarján oraz okoliczne ośrodki) i w Serbii. Paradoksalnie, są to najczęściej obszary, które w czasach gospodarki centralnie planowanej doświadczyły najbardziej dynamicznego wzrostu liczby ludności. Adaptacja do warunków wolnego rynku napotykała w nich wiele trudności i była związana z konfrontacją z takimi ogólnoswiatowymi procesami, jak deindustrializacja oraz globalizacja. Większość ośrodków znalazła się w głębokim kryzysie, a brak nowych inwestycji wymusił masowe migracje mieszkańców na tereny oferujące lepsze warunki życia i pracy.

Problemem wielu kurczących się miast było i niejednokrotnie wciąż jest, zwłaszcza w postsocjalistycznych krajach Europy Środkowo- i Południowo-Wschodniej, zanieczyszczenie środowiska naturalnego. Dobry przykład stanowi macedońskie miasto Veles, które jeszcze w okresie przed rozpadem Jugosławii uważane było za najbardziej zanieczyszczone w kraju. Było to związane z lokalizacją na jego terenie 15 dużych, uciążliwych zakładów przemysłowych, w tym huty cynku i ołowiu. Normy zanieczyszczenia ołowiem były przekroczone od siedmiu do szesnastu razy, przyczyniając się do poważnych problemów zdrowotnych, w szczególności wśród najmłodszych mieszkańców. Mimo poprawy sytuacji konsekwencje tego stanu rzeczy będą likwidowane jeszcze przez wiele lat.

Niezwykle istotnym problemem w starych ośrodkach przemysłowych są całe dzielnice, w których osoby o niewielkich dochodach zamieszkują zaniebane budynki o bardzo niskim standardzie. Ucieczka z tych dzielnic mieszkańców lepiej sytuowanych potęguje proces suburbanizacji oraz kurczenia się wielu miast polskich, słowackich, słoweńskich, serbskich i węgierskich. Intensywność procesu kurczenia się jest dodatkowo wzmacniana przez przestarzałą i nierównomiernie rozmieszczoną sieć infrastruktury technicznej w miastach. M.in. z tego powodu nowi inwestorzy są niechętni inwestycjom typu *brownfield* i preferują tworzenie nowych obiektów na peryferiach miast, co dodatkowo pogłębia kryzys w ich centrach.

Strategie regeneracji kurczących się miast

W analizowanych krajach nie występują konkretne strategie krajowe i lokalne ukierunkowane na rozwój jakościowy w warunkach kurczenia się miast. Niemniej jednak w niektórych politykach sektorowych znaleźć można pewne zapisy, które stanowią odpowiedź na ten proces i wynikające z niego wyzwania. Należą do nich m.in. programy rewitalizacji wielkopłytowych osiedli zbudowanych w okresie realnego socjalizmu oraz terenów poprzemysłowych. Poniżej przedstawione zostaną przykłady działań podejmowanych w niektórych krajach.

W ostatniej dekadzie słowackie władze samorządowe przykładają coraz więcej wagi do wyzwań wynikających z wprowadzania nowych polityk rozwoju miast, stosując środki i techniki, które mają na celu pobudzenie lokalnych czynników wzrostu (por. Buček 2005b). Aktywnie wykorzystywane są krajowe programy rozwojowe, wspierające tworzenie parków przemysłowych oraz osiedli komunalnych. Efektem ma być stabilizacja bądź ożywienie wzrostu gospodarczego. Według Bučka i Blehy (2012) przedsięwzięcia ukierunkowane jednoznacznie na działania związane z procesem kurczenia się miast są dość rzadkie. Na poziomie lokalnym w dokumentach strategicznych tylko kilku z analizowanych miast pojawiały się propozycje działań wynikających ze zmniejszającego się popytu na usługi edukacyjne czy obiekty użyteczności publicznej w warunkach kurczenia się miast.

W Polsce, po pierwszych latach „szoku transformacyjnego”, wywołanego zmianą systemu gospodarczego oraz otwarciem kraju na procesy globalne, lokalni decydenci zostali zmuszeni do poszukiwania rozwiązań i regulacji dla regionów szczególnie silnie dotkniętych przez kryzys gospodarczy. Do głównych instrumentów krajowej polityki rozwoju regionalnego należało tworzenie specjalnych stref ekonomicznych (SSE), oferujących przede wszystkim ulgi podatkowe dla podmiotów tworzących nowe miejsca pracy oraz restrukturyzujących stare ośrodki przemysłowe (Stryjakiewicz 1999; Kryńska 2000; Domański, Gwosdz 2005). Stefy te zostały zlokalizowane m.in. w kurczących się miastach i regionach: Łodzi, Wałbrzychu i na Górnym Śląsku. Głównymi priorytetami odnoszącymi się do polityk miejskich, określonymi w Narodowej Strategii Rozwoju Regionalnego na lata 2010–2020, są rewitalizacja obszarów problemowych oraz podjęcie działań hamujących niekontrolowaną suburbanizację.

W Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego Republiki Bułgarii na lata 2005–2015, wyznaczającej

długookresowe cele polityki regionalnej, występują niekonsekwencje w ujmowaniu problemu kurczących się miast. Z jednej strony główne priorytety w rozwoju sieci osadniczej określono jako „utrzymanie koncentracji ludności w najlepiej rozwiniętych ośrodkach miejskich w związku z lepszą sytuacją na rynku pracy [...] oraz dalsza koncentracja ludności w dużych miastach kosztem małych i średnich jednostek”. Z drugiej strony niekorzystna sytuacja demograficzna oraz ryzyko depopulacji rozległych obszarów zostały uznane za główne wyzwania najbliższych dekad, a zrównoważony rozwój sieci osadniczej za priorytetowy cel rozwoju regionalnego i przestrzennego. W ramach celu strategicznego dotyczącego zmniejszania się wewnątrzregionalnych oraz międzyregionalnych nierówności przewidywane jest wsparcie dla małych i średnich jednostek osadniczych. Z kolei w ramach priorytetu „Zintegrowany rozwój miast oraz poprawa sytuacji obszarów miejskich” założono wprowadzenie zintegrowanego systemu planowania przestrzennego w celu zapewnienia ciągłości rozwoju oraz większej konkurencyjności miast.

Na Węgrzech problematyka miejska poruszana była i jest w Narodowej Strategii Planowania Przestrzennego oraz programach operacyjnych Nowego Planu Rozwoju Węgier (2007–2013). Zakładane jest w nich zintegrowane podejście do planowania w Budapeszteńskim Obszarze Miejskim, a do głównych celów rozwoju należy zwiększenie międzynarodowego znaczenia stolicy jako ośrodka gospodarki opartej na wiedzy, nowych technologii oraz usług finansowych i kulturalnych. W odpowiedzi na proces kurczenia się programy rewitalizacyjne dla Budapesztu zakładają zwiększenie nakładów na transport publiczny, regenerację historycznego centrum miasta (projekt „Serce Budapesztu”) oraz szereg projektów dotyczących odnowy zaniedbanych, śródmiejskich dzielnic, łącznie z projektami wzmacniającymi partycypację społeczną, walkę z wykluczeniem oraz wsparcie inwestycji typu *brownfield*. Narodowy Program Rozwoju koncentruje się na ukierunkowanym rozwoju miast liczących od 100 do 200 tys. mieszkańców, ze szczególnym uwzględnieniem lokalnych zasobów, potencjału kulturowego, tradycji i dziedzictwa narodowego. Dla każdego miasta zidentyfikowano potencjalne kierunki rozwoju, takie jak: nowe technologie, przemysły kreatywne, technologie związane z ochroną środowiska itp. Ponadto podjęto szereg działań mających na celu rewitalizację centrów miast (tzw. programy *Main Square*), odnowę substancji mieszkaniowej, a w szczególności poprawę jakości życia w dużych, wielokopłytowych osiedlach. Należy jednak podkreślić, że skuteczność opisanych wyżej działań wykazuje znaczne zróżnicowanie w poszczególnych miastach.

Położone na północy Győr i Debreczyn to najbardziej optymistyczne przykłady. Pierwszy z nich, dzięki dobrze rozwiniętej infrastrukturze komunikacyjnej (połączeniu z Bratysławą i Wiedniem) oraz wykorzystaniu najnowszych technologii i potencjału akademickiego, zachował (a wręcz odnowił) swoją pozycję ośrodka przemysłowego. Debreczyn, tradycyjne centrum kulturalne i uniwersyteckie wschodnich Węgier, staje się centrum badań w dziedzinie medycyny i najnowszych technologii oraz miejscem transferu innowacji. Pecz i Szeged, na południu kraju, podjęły kroki mające na celu wykorzystanie potencjału edukacyjnego, naukowego i kulturowego. Doprowadziło to do przyznania pierwszemu z nich tytułu Europejskiej Stolicy Kultury w 2010 r. Székesfehérvár i Kecskemét ze swoimi zakładami produkcyjnymi należącymi do kapitału zagranicznego stają się ośrodkami komplementarnymi w stosunku do prężnie rozwijającego się regionu Budapesztu. Zlokalizowane na północnym-wschodzie Miskolc i Nyíregyháza wciąż borykają się z problemami powstałymi wskutek restrukturyzacji tradycyjnych gałęzi przemysłu. Jak z powyższego krótkiego przeglądu wynika, Węgry są typowym przykładem „mozaiki” strategii i polityk miejskich ukierunkowanych na przewyższanie skutków procesu kurczenia się miast.

W Serbii opracowano kilka dokumentów, które jedynie w sposób pośredni, wycinkowy podejmują kwestię kurczących się miast. Jednymi z priorytetów Narodowej Strategii Rozwoju Regionalnego z 2008 r. są harmonijny rozwój regionalny oraz rozbudowa sieci infrastruktury technicznej. Efektem ma być rozwój mniejszych jednostek osadniczych, a tym samym ograniczenie emigracji (dotyczy to przede wszystkim miast liczących od 5 do 10 tys. mieszkańców położonych w szczególności na wschodzie i południu kraju). Generalny Plan Rozwoju Belgradu 2021 skupia się na restrukturyzacji w ujęciu społecznym i ekonomicznym m.in. poprzez rewitalizację terenów poprzemysłowych wzdłuż brzegów Dunaju, rozwój infrastruktury komunikacyjnej (zwłaszcza transportu publicznego) oraz szereg inwestycji mających na celu odnowę historycznej tkanki miejskiej i przyciągnięcie nowych inwestorów.

Podsumowanie

Okres powojenny 1945–1989 był we wszystkich analizowanych krajach czasem funkcjonowania gospodarki centralnie planowanej. Z przyczyn ideologicznych głównym czynnikiem wzrostu stał się przemysł ciężki, którego lokalizacja i rozwój determinowały rozwój

miast i regionów. Na wybranych obszarach niektórych krajów administracyjnie stymulowano wzrost, podczas gdy gdzie indziej przyzwalano na regresję.

Od początku lat 90. XX w. obserwowane są gwałtowne zmiany poziomu rozwoju społeczno-ekonomicznego miast w postsocjalistycznej części Europy, spowodowane wstrząsem ekonomicznym po upadku systemów centralnie planowanych, otwarciem na współczesne procesy ekonomiczne (w tym globalizację) oraz rozszerzeniem Unii Europejskiej w latach 2004 i 2007.

Analizując jednostki osadnicze pod kątem zmian liczby ludności w ujęciu historycznym oraz przestrzennego modelu rozwoju, możemy wyróżnić dwie grupy kurczących się miast:

- a) miasta zmagające się z wysoką stopą bezrobocia oraz emigracją (zwłaszcza młodych i dobrze wykształconych mieszkańców); są to najczęściej dawne ośrodki tradycyjnego przemysłu (głównie ciężkiego i wydobywczego), będące biegunami wzrostu w poprzednim systemie ustrojowym;
- b) miasta tracące mieszkańców na skutek procesu suburbanizacji, co dotyczy głównie największych i najlepiej rozwiniętych gospodarczo ośrodków.

Największa skala ciągłego kurczenia się miast występuje w Rumunii.

Świadomość istoty problemu kurczenia się miast w tej części Europy jest niewielka. Pomimo istnienia wielu opracowań na temat współczesnych procesów rozwoju miast, kurczące się miasta rzadko pojawiają się jako przedmiot szerszej debaty społecznej.

Niemniej jednak sytuacja stopniowo zaczyna się poprawiać, w szczególności w krajach najdłużej należących do Unii Europejskiej: Czechach, Estonii, Polsce, Słowacji, Słowenii i na Węgrzech. Głosy w dyskusji kwestionujące dominujący paradygmat wzrostu rozlegają się przede wszystkim w kręgach akademickich oraz w wąskich grupach ekspertów, a nie wśród polityków. Dopiero w ostatnich latach świadomość wagi tego problemu wśród przedstawicieli władz lokalnych zaczyna się zwiększać.

Choć żadne strategie systemowe zapobiegające kurczeniu się miast nie zostały opracowane, w kilku programach sektorowych sformułowano cele, których realizacja ma być odpowiedzią na wyzwania wynikające z tego procesu. Większość koncentruje się na walce z bezrobociem (m.in. stymulowanie przedsiębiorczości). W krajach najbardziej zaawansowanych w przemianach społeczno-gospodarczych ww. działania są najczęściej powiązane z projektami rewitalizacyjnymi (wspieranymi przez Unię Europejską). Niektóre z nich (Polska) wprowadziły niestandardowe formy interwencji państwowej, takie jak specjalne strefy ekonomiczne (oferujące m.in. ulgi podatkowe). Nadal dominują jednak strategie zorientowane na przetrwanie lub rozwój, a planowanie w warunkach zakładanego kurczenia się miast wydaje się odległą przyszłością.

Bardziej szczegółowa, pogłębiona analiza procesu kurczenia się trzech miast w wybranych krajach Europy Środkowo-Wschodniej przedstawiona jest w kolejnym rozdziale.

5. Wybrane przykłady kurczących się miast w Europie Środkowo-Wschodniej

5.1. Bańska Szczawnica – przeciwdziałanie negatywnym skutkom kurczenia się; lokalne inicjatywy a wsparcie zewnętrzne¹

Ján Buček, Branislav Bleha

Wstęp

Występowanie procesu kurczenia się miast jest na Słowacji niezaprzeczalne – problem stagnacji czy wręcz zmniejszania się liczby ludności pojawia się w coraz większej liczbie ośrodków. Najbardziej podatne na niekorzystne zmiany demograficzne są niewielkie jednostki osadnicze z monofunkcyjną bazą ekonomiczną. Dotyczy to w szczególności miast o tradycjach przemysłowych i górniczych, które w dobie globalnych przemian muszą na nowo zdefiniować swoje funkcje. Niezwykle ciekawym przykładem tej grupy miast jest Bańska Szczawnica (*Banská Štiavnica*), która została wybrana do pogłębionych analiz ze względu na możliwość prześledzenia przebiegu kurczenia się w dłuższym horyzoncie czasowym oraz różnorodność podejść mających na celu przeciwdziałanie negatywnym skutkom tego procesu. Były one związane zarówno z działaniami podejmowanymi na szczeblu centralnym, jak i z inicjatywami lokalnymi i poszukiwaniem endogenicznych ścieżek rozwoju.

W odniesieniu do procesu kurczenia się wyróżnić można dwa podejścia: inicjowanie kolejnych faz wzrostu lub osiągnięcie nowego stanu równowagi w warunkach zmniejszającej się liczby ludności. Jednakże nawet drugi z wymienionych – pozornie łatwiejszy – scenariusz wymaga ciągłego zaangażowania wielu

grup interesariuszy. W przypadku Bańskiej Szczawnicy nieoceniona okazała się silna tożsamość lokalna, która stała się generatorem różnorodnych działań podejmowanych przez miejscowe elity, entuzjastów oraz zwykłych mieszkańców, nie zrażonych zaznaczającymi się od kilku dekad negatywnymi trendami w rozwoju. Wielokierunkowe działania spotykają się ponadto ze wsparciem poza granicami miasta, w czym dużą rolę odgrywa zaangażowanie władz centralnych.

Współcześnie Bańska Szczawnica jest niewielkim ośrodkiem miejskim z liczbą ludności nieznacznie przekraczającą 10 tys. (2012), co lokuje ją pośrodku listy 138 słowackich miast. Jednak w 1782 r., licząc ponad 22 tys. mieszkańców, była ona drugą co do wielkości jednostką osadniczą na terytorium dzisiejszej Słowacji (Verešík 1970). Zlokalizowana jest w górzystym regionie, w południowej części centralnej Słowacji (ok. 600 m n.p.m.). Od czasów średniowiecza jej rozwój związany był z górnictwem srebra i złota (przykładowo w 1690 r. roczne wydobycie wynosiło 30 t srebra oraz 600 kg złota), co przyczyniło się do powstania zamożnej, wysoko rozwiniętej społeczności. Potwierdzeniem wiodącej roli w dziedzinie górnictwa i technologii wydobywania surowców naturalnych było utworzenie w mieście w 1764 r. pierwszej akademii górniczej w Europie. Średniowieczne centrum miasta (ryc. 5.1.1) wraz z otaczającym je malowniczym krajobrazem oraz znajdującymi się w niedalekim sąsiedztwie licznymi zabytkami

¹ Niniejszy rozdział został przygotowany dzięki wsparciu słowackiej Agencji Wspierania Badań i Rozwoju (APVV) w ramach projektu nr APVV-0018-12.

Ryc. 5.1.1. Historyczne centrum miasta
Fot. J. Buček.

techniki zostały docenione nie tylko w kraju, ale również na arenie międzynarodowej, czego dowodem było wpisanie ich na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w 1993 r.

Górnictwo było od stuleci podstawową funkcją ekonomiczną regionu. Zmniejszanie się jego wydajności (związane z wyczerpywaniem się złóż), problemy z poziomem wód gruntowych oraz wzrost międzynarodowej konkurencji (wielkoskalowe górnictwo pozaeuropejskie) spowodowały, poczynsz od XIX w., znaczne ograniczenie działalności w tym zakresie. Kulminacyjny moment kurczenia się (w ujęciu zarówno demograficznym, jak i ekonomicznym i społecznym) miał miejsce w latach 70. XX w. Aby ograniczyć bądź odwrócić ów negatywny trend, podejmowano próby lokalizacji nowych działalności, głównie w sektorze przemysłowym. Miało to miejsce już w XIX w., intensyfikacja nastąpiła jednak w okresie socjalistycznej industrializacji, połączonej następnie ze strategiami rozwoju miasta jako centrum edukacyjnego oraz wzrostem zainteresowania dziedzictwem historycznym i turystyką. Depopulacja została zahamowana również poprzez budowę osiedli wielkopłytowych, przyciągających nowych mieszkańców z położonych w sąsiedztwie

obszarów wiejskich. Skutki przemian ustrojowych następujących po 1989 r. były typowe dla większości miast Europy Środkowo-Wschodniej: spadek liczby mieszkańców, upadek lokalnej gospodarki i opuszczone zakłady przemysłowe, degeneracja cennego historycznego centrum oraz malejąca atrakcyjność osiedli wielkopłytowych.

Długotrwałe kurczenie się Bańskiej Szczawnicy – przez stulecia jednego z największych ośrodków na terenie dzisiejszej Słowacji – jest przyczyną obniżenia jej pozycji w regionalnym i krajowym układzie hierarchicznym miast. Ośrodek wzrostu regionu przesunął się z jego bogatej w surowce mineralne górzystej części w dolinę rzeki Hron. Nowym centrum, które przejęło wiele funkcji Bańskiej Szczawnicy, stał się Žar nad Hronem. Dzięki lokalizacji w tym mieście huty aluminium (aktualnie kontrolowanej przez Norwegian Hydro Aluminium), liczba jego mieszkańców wzrosła z 1,5 tys. w 1950 r. do około 20 tys. współcześnie. To konkurujące miasto przekształciło się w centrum większego regionu obejmującego również Bańską Szczawnicę, która została zdegradowana do roli peryferyjnego ośrodka, cechującego się mało intensywnymi migracjami wahadłowymi oraz świadczeniem usług dla lokalnego zaplecza.

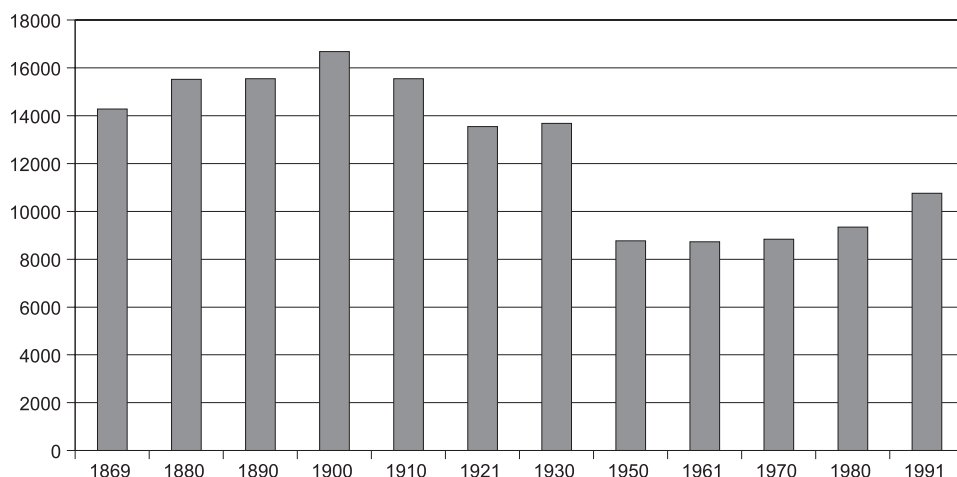
Rozwój demograficzny i społeczny

Prześledzenie trendu obrazującego zmiany liczby ludności umożliwia wskazanie momentów kluczowych w procesie kurczenia się miasta. Z punktu widzenia wielkości populacji „złoty wiek” Bańskiej Szczawnicy dawno się zakończył. Już od XVIII w. miasto w sposób niemal ciągły traciło mieszkańców, aczkolwiek w ostatnich 150 latach (dzięki dwóm okresom wzrostu liczby mieszkańców) tempo spadku było mniej intensywne. Negatywny wpływ na rozwój ośrodka miały dwie wojny światowe (oraz lata bezpośrednio po nich następujące), skutkujące emigracją części mieszkańców. Konsekwencją tych wydarzeń są następujące kolejno wyże kompensacyjne,

przyczyniające się do stabilizacji wielkości populacji. Liczba mieszkańców nieznacznie wzrastała również w ostatnich latach funkcjonowania systemu socjalistycznego (ryc. 5.1.2).

W zrozumieniu aktualnej sytuacji pomocna będzie pogłębiona analiza zmian ludnościowych przeprowadzona dla lat 1992–2012. Rycina 5.1.3 przedstawia nieznaczny wzrost liczby mieszkańców w pierwszym etapie postsocjalistycznej transformacji. Jednak po nim nastąpił długotrwały spadek, prowadzący do osiągnięcia wartości niższych niż w 1992 r.

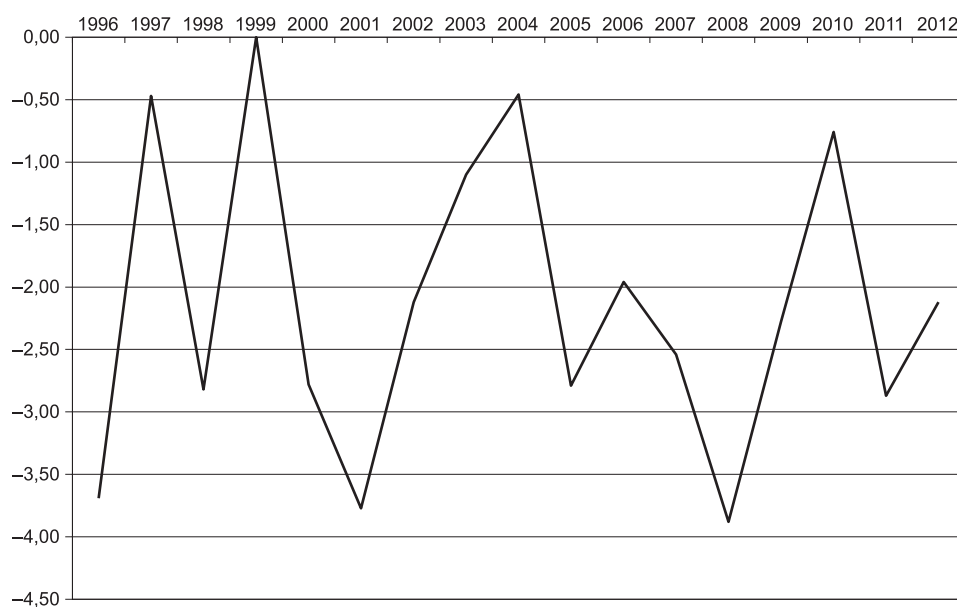
Istotne jest też pochylenie się nad składowymi przyrostu rzeczywistego. Współczynnik przyrostu naturalnego nieprzerwanie od 1995 r. osiąga wartości ujemne (ryc. 5.1.4), czego przyczynami są:

Ryc. 5.1.2. Zmiana liczby ludności Bańskiej Szczawnicy w latach 1869–1991
Źródło: Federalne Biuro Statystyczne (1978); Urząd Statystyczny Republiki Słowackiej (2003).

Ryc. 5.1.3. Zmiana liczby ludności w Bańskiej Szczawnicy w latach 1992–2012
Źródło: Urząd Statystyczny Republiki Słowackiej (2013b).

Ryc. 5.1.4. Przyrost naturalny w Bańskiej Szczawnicy w latach 1996–2012 (na 1000 mieszkańców)

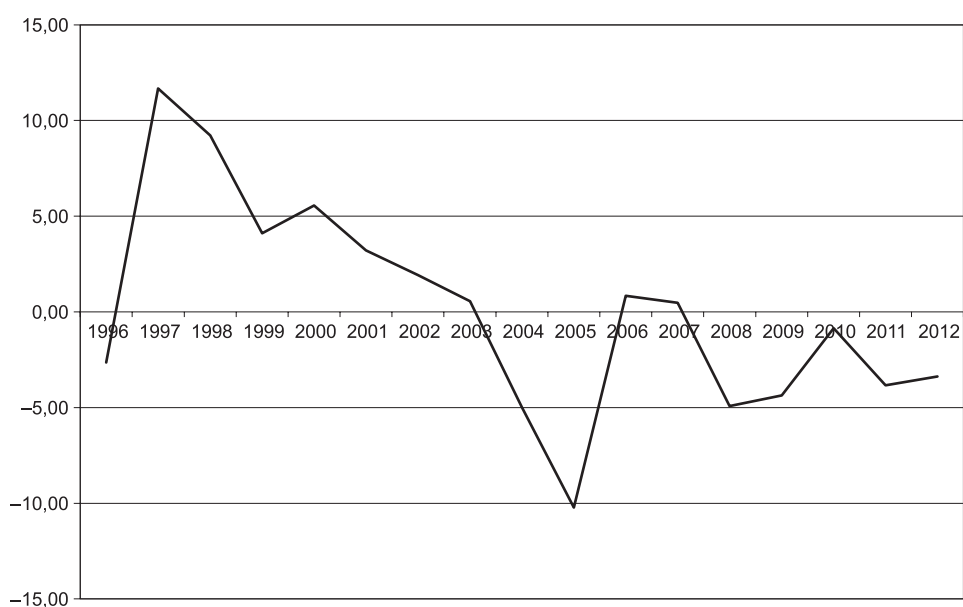
Źródło: Urząd Statystyczny Republiki Słowackiej (2013b).

gwałtowny spadek dzietności, opóźnienie wieku zawierania małżeństw, znacząca emigracja oraz niekorzystna struktura wieku ludności. Jest to sytuacja charakterystyczna dla wielu miast przechodzących transformację ustrojową.

Również ruchy migracyjne w znaczący sposób kształtują przemiany demograficzne (ryc. 5.1.5), w pozytywny sposób wpływając na wielkość populacji w drugiej połowie lat 90. XX w. oraz na początku XXI w. Wzrost napływu ludności był skutkiem przyznania miastu statusu lokalnego centrum administracji oraz towarzyszących temu działań

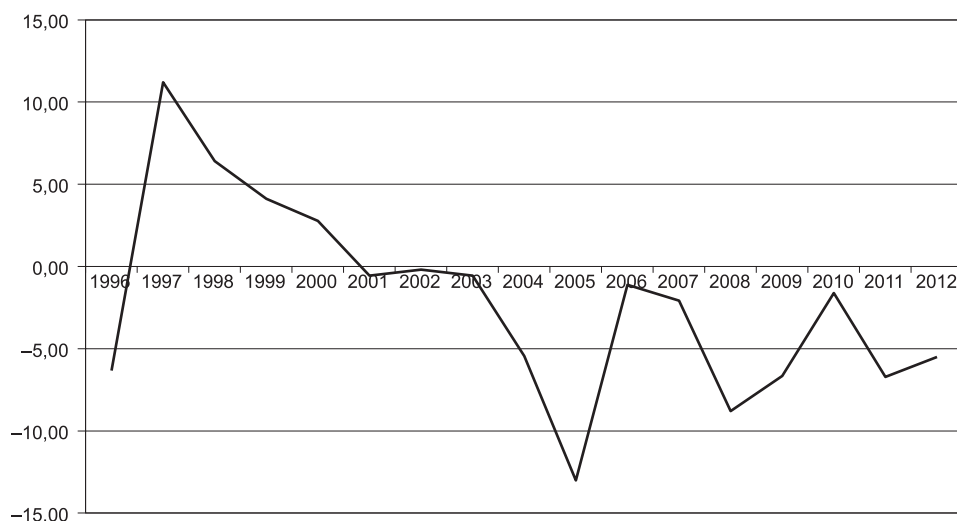
rewitalizacyjnych – zarówno w sferze społecznej, jak i ekonomicznej. Z kolei utrata (lub redukcja) tych funkcji po wprowadzeniu tzw. reformy decentralizacyjnej doprowadziła do odwrócenia tej tendencji – od 2004 r. saldo migracji osiąga wartości ujemne (choć należy zwrócić uwagę, że nie jest to jedyny czynnik oddziałujący na negatywny trend migracyjny).

Krzywa obrazująca średnioroczną zmianę liczby ludności wykazuje znaczne wahania (ryc. 5.1.6), co jest skutkiem uprzednio opisanych procesów. Jednakże od początku XXI w. (a ściślej od 2001 r.) liczba ludności miasta systematycznie spada. Wzrost

Ryc. 5.1.5. Saldo migracji w Bańskiej Szczawnicy w latach 1996–2012 (na 1000 mieszkańców)

Źródło: Urząd Statystyczny Republiki Słowackiej (2013b).

Ryc. 5.1.6. Średnioroczna zmiana liczby ludności w Bańskiej Szczawnicy w latach 1996–2012 (na 1000 mieszkańców)
Źródło: Urząd Statystyczny Republiki Słowackiej (2013b).

średniego wieku mieszkańców z 34,9 roku w 1998 roku do 38,9 lat w 2009 r. jest kolejnym niekorzystnym odzwierciedleniem procesów demograficznych. Podczas gdy w 1998 r. liczba ta znajdowała się poniżej słowackiej średniej, w 2009 r. była już nieznacznie większa od tej wartości.

Transformacja postsocjalistyczna następująca po roku 1989 wpłynęła na pogorszenie sytuacji społeczno-ekonomicznej w mieście. Zbankrutowała większość tradycyjnych, dużych zakładów przemysłowych. Lokalna fabryka papierosów została zamknięta kilka lat po prywatyzacji całego słowackiego przemysłu tytoniowego i przejęciu zakładów przez spółkę Reemtsma (obecnie Imperial Tobacco). Otwarcie na rynki globalne doprowadziło do upadku lokalnego przemysłu tekstylnego, niezdolnego do konkurowania ze światowymi gigantami. Wydobycie surowców naturalnych zostało wstrzymane w 1993 r. Podobnie jak wiele innych niewielkich ośrodków górniczych na całym świecie (por. np. Martinez-Fernandez i in. 2012), również Bańska Szczawnica nie okazała się atrakcyjnym miejscem dla potencjalnych inwestorów reprezentujących globalny rynek surowcowy. Głównym motorem rozwoju stały się zatem małe i średnie przedsiębiorstwa, ponieważ największe zakłady produkcyjne albo definitywnie zakończyły działalność, albo zmniejszyły produkcję i ograniczyły zatrudnienie. Pozostałe gałęzie gospodarki, takie jak np. przemysł drzewny, także przeżywały trudności. Wszystko to prowadziło do wzrostu stopy bezrobocia, a w konsekwencji do emigracji młodej, bardziej mobilnej części społeczeństwa.

Na poziomie miejskim brak jest szczegółowych danych dotyczących przemian społeczno-ekonomicznych, z tego względu posłużono się danymi dla poziomu subregionalnego (odpowiadającego polskiemu podziałowi na powiaty). Obszar ten składa się

z 15 lokalnych jednostek samorządowych, mających łącznie około 16 700 mieszkańców (2012). Jedyne miastem wchodzącym w jego skład jest Bańska Szczawnica, skupiająca około 2/3 populacji (10 330 mieszkańców). Dowodem na pogarszającą się sytuację społeczno-ekonomiczną jest wysoka stopa bezrobocia rejestrowego. Analiza danych dla przedsiębiorstw zatrudniających więcej niż 20 osób w latach 2008–2012 wykazuje spadek podaży miejsc pracy, dodatkowo spotęgowany światowym kryzysem ekonomicznym. Stopa bezrobocia rejestrowego w subregionie w grudniu 2013 r. osiągnęła 18,5% (średnia dla całego kraju wynosiła 13,5%), przekraczając wartość z lipca 2007 r. o ponad 6 punktów procentowych (12,1%; Słowacja 8,3%). Z kolei średnia płaca na omawianym obszarze kształtuje się na poziomie niższym niż średnia krajowa: w 2012 r. było to 790 euro, niemal 100 euro mniej niż przeciętnie na Słowacji. Zjawisko to jest w pewnym stopniu związane z wysokim udziałem zatrudnionych w sektorze publicznym (administracja, edukacja, ochrona zdrowia) oraz z międzyregionalnymi różnicami w strukturze wynagrodzeń. Różnice te są jeszcze większe w odniesieniu do płacy w przemyśle. Taka sytuacja może być spowodowana brakiem lokalnego wyposażenia instytucjonalnego w postaci występujących w innych słowackich miastach agencji rozwoju biznesu, wspierających lokalną przedsiębiorczość oraz zachęcających do inwestowania podmioty zewnętrzne.

Działania adaptacyjne w procesie kurczenia się miasta

W związku z długookresowym występowaniem problemu kurczenia się w Bańskiej Szczawnicy możliwe

jest zaobserwowanie różnorodnych działań, stymulowanych głównie przez administrację centralną. Zwiększone zainteresowanie właśnie tym miastem wśród bratysławskich decydentów było związane przede wszystkim z jego dziedzictwem historycznym oraz ważną pozycją w hierarchii słowackich miast. Efektem były zarówno przedsięwzięcia skierowane wyłącznie dla tego obszaru, jak i uczestnictwo w programach sektorowych o zasięgu krajowym. Intensyfikacja tych działań nastąpiła w ostatnich dwóch dekadach. Jest to z jednej strony skutek demokratyzacji oraz wprowadzenia mechanizmów wolnorynkowych, z drugiej – wzmocnienia roli samorządu lokalnego. Działania są z roku na rok znacznie lepiej zorganizowane i uczestniczy w nich coraz więcej interesariuszy. Poprawiają się również lokalne procesy planowania przestrzennego, czego dowodem jest uchwalenie w 2006 r. strategii rozwoju lokalnego, w której w realistyczny sposób przedstawiono kwestię kurczenia się miasta, z uwzględnieniem potencjalnego pogłębiania się tego procesu w przyszłości. Działania zapobiegające negatywnym skutkom kurczenia się zamieszczono też w dokumentach sektorowych (np. Urząd Miasta w Bańskiej Szczawnicy 2011d; Ústav turizmu – Institut Turystyki 2012).

Krótkie podsumowanie działań podejmowanych do 1989 r.

Począwszy od XIX w. rządy centralne – reprezentujące na przestrzeni lat kilka państw – wykształciły określone metody działań będące odpowiedzią na społeczno-ekonomiczną recesję oraz kurczenie się miasta. Do najstarszych prób przeciwdziałania kryzysowi spowodowanemu redukcją zatrudnienia w przemyśle wydobywczym należy lokalizacja zakładów tytoniowych, wchodzących wtedy w skład państwowego monopolu. Jednakże proces długo-okresowej depopulacji został zahamowany dopiero w okresie gospodarki centralnie planowanej, tj. po roku 1948. Dostępność komunikacyjna została wówczas zwiększona poprzez wybudowanie normalnotorowej linii kolejowej, łączącej miasto z głównymi ośrodkami państwa. Konsekwencją tej inwestycji była lokalizacja w mieście nowych gałęzi przemysłu, takich jak: przetwórstwo drewna, produkcja mebli, przemysł maszynowy oraz tekstylny. W latach 70. XX w. podejmowano próby ponownego ożywienia górnictwa oraz przetwórstwa surowców mineralnych (Szombathy 2010). Lokalny rozwój był wspierany przez budowę nowych osiedli mieszkaniowych poza historycznym centrum. Jednak pomimo zahamowania tempa depopulacji stan techniczny najstarszych, cennych architektonicznie obiektów w mieście pogarszał się, ponieważ ich właściciele nie byli w stanie pokryć

wysokich kosztów renowacji. W obliczu degeneracji substancji mieszkaniowej władze centralne rozpoczęły w 1978 r. przekazywanie środków finansowych na niezbędne remonty – do dnia dzisiejszego są one jednak niewystarczające. Mieszkańców rekonstruowanych w latach 80. XX w. budynków przesiedlono do nowo wybudowanego, wielopłytowego osiedla Drieňová, które miało ponadto przyciągnąć do miasta nowych osadników spoza jego granic.

Bańska Szczawnica rozwijała się nie tylko jako centrum przemysłowe, ale także usługowe, z istotną rolą edukacji ponadpodstawowej, opartej na lokalnej tradycji (np. związanej z leśnictwem). Ważnymi inwestycjami były lokalizacja w mieście jednostki Słowackiej Akademii Nauk zajmującej się ekologią krajobrazu, Muzeum Górnictwa oraz Państwowego Archiwum Górniczego. Rozpoczęły działalność również inne instytucje kulturalne i edukacyjne, takie jak: Wydział Architektury Słowackiego Uniwersytetu Technicznego w Bratysławie oraz Słowacki Fundusz Sztuk Wizualnych. Pod pewnymi względami sytuacja poprawiła się pod koniec okresu socjalistycznego. Bańska Szczawnica została niejako odkryta na nowo – zwiększyło się zainteresowanie m.in. ze strony mediów. Istotne okazało się wsparcie lokalnych grup inicjatywnych, z których część odegrała później znaczącą rolę w przemianach miasta w okresie transformacji ustrojowej.

Działania podejmowane od 1990 r.

W planowaniu rozwoju lokalnego Bańskiej Szczawnicy od roku 1990 wyróżnić można dwa podstawowe cele. Pierwszy z nich to ochrona historycznego dziedzictwa w dzielnicach centralnych oraz poprawa stanu środowiska naturalnego na całym obszarze miasta. Drugi to poszukiwanie i kształtowanie nowych funkcji (bazy ekonomicznej miasta), które umożliwiłyby poprawę sytuacji na lokalnym rynku pracy. Brak możliwości kontynuowania rozwoju w oparciu o przemysł i górnictwo zmusiły lokalnych decydentów do poszukiwania nowych strategii rozwoju.

Zarówno stan techniczny zlokalizowanych w mieście budynków, jak i stan środowiska przyrodniczego w czasach reżimu komunistycznego systematycznie pogarszał się. Władze miejskie wraz z licznymi partnerami opracowały szereg projektów mających na celu jego poprawę, przede wszystkim w obrębie historycznego centrum miasta. Duży nacisk położono na renowację najbardziej zniszczonych obiektów oraz poprawę jakości lokalnej przestrzeni publicznej (placów, ulic, małej architektury). Poza problemami związanymi z rekonstrukcją budynków istotne stało się nadanie im nowych funkcji, innych niż mieszkaniowa. W ostatnich latach obszar działania powiększył się ponadto o dzielnicę Drieňová

– wielkopłytkowe osiedle zamieszkiwane przez około 3500 osób (ryc. 5.1.7). Realizowane projekty rewitalizacyjne zakładają poprawę jakości życia, integrację przestrzenną zdefragmentowanych obszarów, dostosowanie infrastruktury technicznej do zwiększającej się liczby samochodów, poprawę jakości przestrzeni publicznej i terenów zieleni oraz rozwój budownictwa mieszkaniowego. Celem wszystkich tych działań jest wykreowanie miasta jako ośrodka atrakcyjnego dla turystów, ale przede wszystkim dla mieszkańców.

Po raz kolejny w dziejach miasta jego bogata historia stała się nowym impulsem rozwojowym. Postanowiono wzmocnić mocno zakorzenioną w lokalnej świadomości funkcję ośrodka edukacyjnego poprzez umożliwienie kształcenia na szczepku wyższym oraz zwiększenie skali działalności naukowo-badawczej. Działania te zbiegły się w 2012 r. z 250. rocznicą utworzenia Akademii Górniczej. Na terenie miasta utworzono Wydział Ekologii i Studiów Środowiskowych Uniwersytetu Technicznego w Zwoleńiu oraz dwa instytuty Uniwersytetu Mateja Bela w Bańskiej Bystrzycy, zajmujące się ekologią krajobrazu i ekomuzeologią. Miasto pozostało ponadto siedzibą instytucji o zasięgu krajowym, związanych z gospodarką wodną oraz górnictwem

(Główny Urząd Górniczy i Biuro Administracyjne Gospodarki Wodnej).

W ostatnich latach zintensyfikowane zostały działania w sektorze turystycznym. Najważniejszą inwestycją o długofalowym oddziaływaniu była budowa pierwszego słowackiego geoparku (Smolka 2006). Za główny cel uznano promocję lokalnych, unikatowych form ukształtowania terenu – największego słowackiego stratowulkanu – w połączeniu z upowszechnianiem wiedzy dotyczącej licznych zabytków techniki oraz krajobrazu kulturowego regionu, którego centrum stanowi Bańska Szczawnica (ryc. 5.1.8). Grupa ekspertów reprezentująca różnorodne dziedziny nauki i praktyki (takie jak: geologia, biologia, geografia, ekologia, nauki o środowisku, górnictwo, historia, leśnictwo oraz gospodarka wodna) wypracowała strategię mającą doprowadzić do stworzenia atrakcyjnej oferty dla potencjalnych odwiedzających. W jej skład wchodzi obecnie: muzeum, trasa turystyczna prezentująca wnętrze nieczynnej kopalni oraz trasy spacerowe i ścieżki rowerowe. W obiekcie organizowane są również liczne wydarzenia o charakterze edukacyjnym i kulturalnym. Przyszły efekt tego przedsięwzięcia zależeć będzie od integracji jego zróżnicowanych – zarówno tematycznie, jak

Ryc. 5.1.7. Próby rewitalizacji wielkopłytkowych osiedli mieszkaniowych
Fot. J. Buček.

Ryc. 5.1.8. Pierwszy słowacki geopark
Fot. J. Buček.

i przestrzennie – części składowych, usprawnienia modelu administracji, sposobów finansowania oraz polepszenia działalności promocyjno-marketingowej.

Nowe możliwości w zakresie turystyki zimowej oferuje centrum narciarskie Salamandra, kierujące swoją ofertę przede wszystkim do klientów słowackich oraz węgierskich. Obserwowane jest zwiększenie aktywności różnorodnych interesariuszy w zakresie koordynacji działań na rzecz poprawy atrakcyjności turystycznej miasta. Dowodem na poszukiwanie nowych impulsów w tym zakresie jest organizacja w 2011 r. konferencji na temat potencjału rozwojowego górskiej turystyki rowerowej.

Transformacja postsocjalistyczna była dla regionu źródłem wielu problemów, wygenerowała jednak również potencjalne możliwości wzrostu, czego dowodem są liczne lokalne inicjatywy społeczne. Pierwszym znaczącym efektem tego typu działań było wpisanie w 1993 r. Bańskiej Szczawnicy oraz zlokalizowanych w jej okolicy zabytków techniki na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Stało się to impulsem do zmiany sposobu myślenia o przyszłości miasta. Wykorzystano też przeprowadzoną reformę administracyjną i podjęto próby przywrócenia miastu utraconego statusu administracyjnego ośrodka subregionalnego.

Starania zakończyły się sukcesem i w 1996 r. w mieście zlokalizowano urzędy tego szczebla, zwiększające podaż miejsc pracy, co z jednej strony zrównoważyło niepowodzenia związane z przyciąganiem prywatnych inwestorów zewnętrznych, z drugiej zwiększyło uzależnienie od finansowania zatrudnienia z budżetu państwa. Omawiane przedsięwzięcia doprowadziły jednak do stabilizacji liczby mieszkańców, ożywienia miasta i poprawy jego statusu.

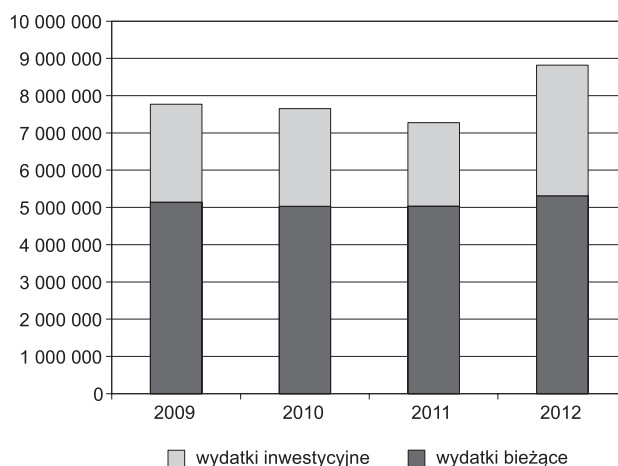
Główni interesariusze oraz źródła finansowania działań

Niwelowanie negatywnych skutków kurczenia się jest możliwe dzięki zaangażowaniu wielu podmiotów, reprezentujących różne sektory i poziomy zarządzania. Ze względu na strukturę funkcjonowania administracji publicznej na Słowacji największe kompetencje i możliwości działania ma w tej kwestii samorząd lokalny. Działania te opierają się na pracownikach zatrudnionych w miejscowym urzędzie oraz współpracujących z nimi ekspertach. Co ważne, to właśnie owi lokalni eksperci pracujący w lokalnych instytucjach i mieszkający w okolicy, a nie zewnętrzne firmy spoza regionu, zaangażowani byli

w tworzenie lokalnej strategii rozwoju dla Bańskiej Szczawnicy w 2006 r. Od lat zauważany jest znaczny, systematyczny rozwój lokalnego społeczeństwa obywatelskiego, przejawiający się dużym stopniem partycypacji społecznej we wszystkich działaniach podejmowanych przez samorząd. Wykorzystywane jest również doświadczenie ekspertów zewnętrznych, takich jak zlokalizowana w Bańskiej Szczawnicy firma konsultingowa Baten&Partners z udziałem kapitału zagranicznego, zajmująca się pozyskiwaniem zewnętrznych funduszy oraz pozyskiwaniem i wdrażaniem projektów (np. projekt ViTo – Integrated Urban Development of Vital Historical Towns as Regional Centres in South East Europe – Zintegrowany Rozwój Miast Historycznych jako Ośrodków Regionalnych w Europie Południowo-Wschodniej).

Miasto ma długą tradycję lokalnego samorządu, którego kompetencje zostały zwiększone w ostatniej dekadzie. Jego sytuacja finansowa jest jednak dość skomplikowana, co związane jest z systemem wydatkowania funduszy publicznych na Słowacji (ryc. 5.1.9). Należy w tym miejscu nadmienić, że Bańska Szczawnica jest na tle pozostałych słowackich miast ośrodkiem relatywnie zamożnym, o długoterminowych aktywach przekraczających 60 mln euro (2012). Koszty funkcjonowania miasta położonego w cennym przyrodniczo, górzystym krajobrazie są wysokie. Wydatki samorządu lokalnego w latach 2009–2012 wyniosły 5 mln euro, a ich struktura cechowała się ponadprzeciętnie wysokim udziałem wydatków inwestycyjnych (pomimo globalnego kryzysu ekonomicznego przekraczały one 2 mln euro). Budżet miasta zależy jednak w dużej mierze od grantów i subwencji uzyskiwanych ze źródeł zewnętrznych. Władze z sukcesem pozyskują środki z programów rządowych (zarządzanych głównie przez Ministerstwo Kultury, Ministerstwo Środowiska oraz Ministerstwo Finansów), organizacji typu non profit oraz samorządu regionalnego. Tylko w latach 2010–2011 złożono ponad 20 wniosków o dofinansowanie projektów w różnych instytucjach, łącznie z unijnymi. Większość tych projektów dotyczy ochrony dziedzictwa historycznego, odnowy miasta, poprawy jakości infrastruktury oraz wsparcia dla inicjatyw kulturalnych i turystyki. Pomimo zwiększenia dostępności i sumy środków finansowych ich wielkość jest nadal niewystarczająca. Problematyczne są też brak ciągłości i stabilności wpływów oraz zbyt duża zależność od środków zewnętrznych.

Najważniejszą rolę w strukturze środków wewnętrznych odgrywają fundusze strukturalne Unii Europejskiej, wykorzystywane m.in. do modernizacji miejscowych obiektów edukacyjnych oraz inwestycji w dziedzinie gospodarowania odpadami. Istotne jest również wsparcie zapewniane przez fundusze

Ryc. 5.1.9. Wydatki bieżące i inwestycyjne samorządu lokalnego w latach 2009–2012 (w euro)

Źródło: Urząd Miasta Bańska Szczawnica, raport końcowy za lata 2009–2012.

Europejskiej Organizacji Gospodarczej (EEA) oraz granty norweskie, przeznaczone na ochronę dziedzictwa historycznego. Słowackie Muzeum Górnicztwa otrzymało z tego tytułu 480 tys. euro w ramach projektu „Zintegrowana ochrona europejskiego dziedzictwa historycznego”, a kwotą 595 tys. euro sfinansowano rekonstrukcję jednego z ważnych historycznych budynków, w którym obecnie mieści się niewielki teatr oraz lokalny browar. Sumą 200 tys. euro z funduszy unijnych sfinansowano wspomniany wcześniej projekt ViTo.

Ważnym czynnikiem sprzyjającym efektywnemu zarządzaniu są dobrze wykształcone relacje pionowe (zarówno formalne, jak i nieformalne) w obrębie hierarchii samorządowej. Istotne dla rozwoju miasta jest jego wyeksponowanie w dokumentach szczebla krajowego (Słowacki Dziennik Ustaw, poz. 100/2002 dotycząca wyłącznie obszaru Bańskiej Szczawnicy), co jest zjawiskiem nietypowym w odniesieniu do słowackich miast (z wyjątkiem większych ośrodków: Bratysławy, Koszyc i Martina). Ma to wpływ na zwiększenie świadomości problemów miasta wśród polityków szczebla centralnego oraz na aktywne wsparcie finansowe ze strony poszczególnych ministerstw.

Władze centralne od lat wpierają działania zapobiegające kurczeniu się miasta. W przeszłości podejmowano wiele prób rewitalizacji sektora przemysłowego, m.in. przez wprowadzenie nowych technologii w górnictwie oraz zachęty do rozwoju innych gałęzi produkcji (dotyczyło to głównie okresu gospodarki centralnie planowanej). Instytucje publiczne zajmują cenne historycznie (i zrewitalizowane za państwowe środki finansowe) budynki i zapewniają tak potrzebne w regionie miejsca pracy. Nie ustaje subsydiowanie rekonstrukcji historycznego centrum, zarówno

przez transferowanie środków do budżetu lokalnego, jak i poprzez inwestycje we własnych budynkach zlokalizowanych w mieście. Działania te wyróżniają Bańską Szczawnicę na tle innych ośrodków w kraju.

Poza sformalizowaną siecią powiązań pomiędzy władzą centralną a lokalną ważną rolę pełnią nieformalne kontakty oraz lobbing prowadzony przez polityków związanych z miastem. Należą do nich byli minister środowiska (L. Miklós) oraz byli minister pracy, polityki społecznej i rodziny (L. Kaník), obaj pełniący obecnie funkcję parlamentarzystów. Władze miasta mają dobre kontakty ze słowacką elitą polityczną, czego wyrazem są wizyty licznych oficjalnych delegacji rządowych oraz dyplomatów zagranicznych.

Problemy rozwoju miasta dostrzegane są również na szczeblu regionalnym. Władze samorządowe kraju bańsko-bystrzyckiego (odpowiednika polskiego województwa), w którego skład wchodzi Bańska Szczawnica, także wspierają jej rozwój, dofinansowując w latach 2011–2014 inwestycje w lokalną infrastrukturę społeczną i techniczną. Szczególny nacisk położono na modernizację historycznych budynków pełniących funkcje oświatowe na szczeblu ponadpodstawowym oraz promocję miasta na licznych targach i wystawach jako atrakcyjnego ośrodka turystycznego. Realizacji drugiego celu ma służyć m.in. organizacja w mieście konferencji naukowych dotyczących możliwości rozwoju sektora turystycznego. Władze regionalne uczestniczą ponadto w przebudowie głównych dróg dojazdowych do miasta oraz w działaniach na rzecz zwiększenia efektywności przyciągania inwestorów zewnętrznych.

Sukcesem lokalnych władz jest włączenie w proces regeneracji miasta przedstawicieli sektora prywatnego. Są to zarówno przedsiębiorstwa działające w skali ogólnokrajowej (dystrybutor gazu ziemnego – koncern SPP, największa słowacka huta stali U.S. Koszyce), jak i regionalnej (browary Steiger). Dużą aktywnością wykazują się organizacje pozarządowe, takie jak np. Banskotiavnický Skrášľovací Spolok, która wspólnie z fundacją Ekopolis zrealizowała projekt estetyzacji jednej z ulic w centralnej części miasta (Húšťavová, Paučulová 2009). Mieszkańcy zaczynają zwracać większą uwagę na otoczenie własnych budynków i licznie uczestniczą w bogatym życiu kulturalnym miasta (Leontievova 2010).

Zwiększająca się rola turystyki w lokalnej gospodarce pociąga za sobą wzrost aktywności organizacji i stowarzyszeń działających na tym polu. Powstałe w 2005 r. lokalne stowarzyszenie turystyczne, liczące około 25 członków, skupia się na działalności marketingowej. W odpowiedzi na zmiany w krajowej polityce wspierania ośrodków turystycznych (Słowacki Dziennik Ustaw, poz. 91/2010) w 2011 r. powołano w Bańskiej Szczawnicy pierwsze na Słowacji

stowarzyszenie na rzecz rozwoju tego sektora o zasięgu regionalnym. Należy do niego 13 jednostek samorządowych oraz 37 działających na ich terenie przedsiębiorstw. Z kolei głównym zadaniem Stowarzyszenia na rzecz Rozwoju Bańskiej Szczawnicy i Okolic – Region Sitno są działania służące rozwojowi opisanego wcześniej geoparku.

Przedstawiciele prywatnego sektora regularnie finansują działania rewitalizacyjne oraz różnorodne wydarzenia kulturalne. Dzięki aktywności lokalnej społeczności wiele realizowanych zadań dotowanych jest ze środków zewnętrznych, co daje wymierny skutek w postaci poprawy jakości przestrzeni miejskiej.

Efekty podejmowanych działań

Liczne przedsięwzięcia przeciwdziałające negatywnym skutkom procesu kurczenia się miasta skłaniają do dokonania jakościowej analizy i oceny ich efektywności. Do najbardziej spektakularnych sukcesów należy poprawa stanu substancji budowlanej w śródmieściu. Poza renowacją budynków zmiany zachodzą również w otaczającej je przestrzeni publicznej, co wydaje się szczególnie obiecujące w kontekście planów rozwoju sektora turystycznego.

Mniejszą skutecznością odznaczają się działania zmierzające do wzmocnienia lokalnej bazy ekonomicznej oraz poprawy sytuacji na rynku pracy. Nowe, perspektywiczne miejsca pracy w sektorze prywatnym powstają w tempie odbiegającym od oczekiwań, a stopa bezrobocia utrzymuje się wciąż na dość wysokim poziomie.

Optymizmem napawać może fakt, że z biegiem lat coraz więcej grup społecznych odczuwa poprawę warunków życia, a działania rewitalizacyjne prowadzone są na coraz większym obszarze. Sytuacja poprawia się również na zaniedbanych terenach wielkopłytowych osiedli mieszkaniowych, gdzie kolejne programy już czekają na wdrożenie. Atrakcyjność Bańskiej Szczawnicy jako miejsca zamieszkania zwiększa się, a pod zabudowę przeznaczane są kolejne przestrzenie. Niemniej jednak znaczne obszary poprzemysłowe i pokopalniane nadal pozostawione są same sobie.

Władze miasta zmuszone były do odejścia od strategii rozwoju opartych na górnictwie i przemyśle oraz do zmiany wizerunku miasta. Najnowsze dokumenty strategiczne opierają się przede wszystkim na „miękkich” czynnikach rozwoju związanych z turystyką, która w ostatnich 20 latach wykazuje największą dynamikę wzrostu. Długa historia związana z wydobywaniem surowców, bogactwo środowiska naturalnego, atrakcyjne tereny miejskie oraz obecność na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO

– to filary nowych pomysłów na przyszłość miasta. Podobne działania podejmowane są w innych byłych ośrodkach górniczych na całym świecie, takich jak np.: Potosí w Boliwii i Røros w Norwegii (Dale 2002; Pretes 2002). Turystyka w Bańskiej Szczawnicy opierać się ma nie tylko na tzw. turystyce industrialnej (Ballesteros, Ramirez 2007), ale oferować również produkt powiązany z lokalną tradycją (ryc. 5.1.10). W tym celu konieczna jest dalsza poprawa estetyki centrum miasta, stworzenie bogatej oferty wydarzeń kulturalnych oraz zachęty do rozwoju zaplecza usługowego w postaci obiektów noclegowych i gastronomicznych. Pozytywne zmiany w tym kierunku są widoczne, ale ich skala jest wciąż niezadowalająca.

Pomimo że tempo spadku liczby mieszkańców Bańskiej Szczawnicy jest umiarkowane, władze miasta nie są w stanie odwrócić tej tendencji. Negatywne saldo przyrostu rzeczywistego utrzymuje się od 2003 r., a zmiana tej wartości w przyszłości wydaje się mało prawdopodobna.

Nastąpiła likwidacja filii uniwersytetów w Bańskiej Bystrzycy i Zwoleń, a wraz z nią z miasta zniknęło niemal 1000 studentów. Utrzymana została jednak pozycja Bańskiej Bystrzycy jako ośrodka edukacji ponadpodstawowej – w takich kierunkach, jak: leśnictwo, chemia, renowacja zabytków oraz turystyka i hotelarstwo kształci się nadal około 1400 uczniów, choć jest to liczba dużo niższa od wartości osiąganych w przeszłości. Symptodem pozytywnych zmian było otwarcie w 2011 r. Akademii Muzyki i Sztuki im. Jana Albrechta, oferującej studia licencjackie i magisterskie.

W krajobrazie miasta najwyraźniej zaznacza się poprawa stanu substancji budowlanej i przestrzeni publicznej. Renowacji poddano szereg budynków i ulic w historycznym centrum. Dalsze plany zostały jednak zaniechane w związku z globalnym kryzysem gospodarczym. Poprawa widoczna jest również na osiedlach mieszkaniowych zbudowanych w okresie socjalizmu. Zmniejszyła się natomiast liczba oddawanych do użytku nowych domów. Podczas gdy w latach 2000–2004 wzniesiono ich aż 176, w latach 2005–2009 liczba ta spadła do zaledwie 40.

W latach 2000–2008 zatrudnienie w przemyśle zmniejszyło się o 30%, czyniąc miasto jeszcze bardziej zależnym od miejsc pracy utworzonych w sektorze publicznym. Jednak liczba etatów w instytucjach państwowych i samorządowych także zaczęła maleć na skutek ogólnego spadku liczby mieszkańców. Zjawisko to dotyczy głównie szkolnictwa i administracji.

Z drugiej strony miasto bynajmniej nie utraciło swojego unikatowego klimatu, co wpływa na zwiększanie się liczby turystów. Liczba niewielkich sklepów, kawiarni i restauracji rośnie. Znajduje

Ryc. 5.1.10. Ślady górniczej przeszłości widoczne w przestrzeni miasta

Fot. J. Buček.

to potwierdzenie w danych dotyczących liczby łóżek w obiektach hotelowych – w latach 2001–2012 wzrosła ona z 665 do 1316 (dane dla powiatu Bańska Szczawnica).

Wnioski

Doświadczenia wieloletniego kurczenia się Bańskiej Szczawnicy są źródłem rozległej wiedzy na temat uwarunkowań tego procesu. W przypadku ośrodka cechującego się tak wartościową historyczną tkanką urbanistyczną dla maksymalizacji efektów konieczne było zaangażowanie licznych aktorów reprezentujących różnorodne środowiska, sektory i szczeble administracji. Dominująca była jednak rola lokalnego samorządu, który dostrzegł potencjał miasta w skali kraju i rozpoczął efektywniejsze jego wykorzystanie. Tak wysoki stopień zainteresowania i zaangażowania nie byłby możliwy bez obecności Bańskiej Bystrzycy na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz wsparcia udzielonego przez władze centralne.

Z drugiej strony, rozwój miasta wydaje się zbyt uzależniony od decyzji oraz środków zewnętrznych – w szczególności dotyczy to decyzji podejmowanych na szczeblu centralnym i braku ich stabilności. W ostatnich latach obserwowano zarówno okresy wzmożonego, jak i osłabionego zainteresowania władz problemami miasta. W Bratysławie zapadały ponadto decyzje odnoszące się do lokalizacji instytucji publicznych, co niekorzystnie wpłynęło na sytuację miasta w czasie ostatniej reformy administracyjnej. Również jednostki finansowane z budżetu państwa, takie jak uniwersytety, likwidują swoje filie, dążąc do redukcji kosztów funkcjonowania i nie biorąc pod uwagę wpływu tych decyzji na sytuację społeczno-ekonomiczną miasta. Przed podobnymi decyzjami dotyczącymi reorganizacji stoją obecnie

lokalny urząd katastru oraz urząd podatkowy (Štiavnické noviny 2011). Tylko przy znacznym wysiłku podejmowanym przez władze miasta udaje się przeciwdziałać konsekwencjom peryferyjnego położenia, niewielkiej populacji oraz utraty bazy ekonomicznej na skutek konkurencji ze strony innych miast. Konieczne jest też zaangażowanie mieszkańców (w tym lokalnych elit) i ich opór przeciw szkodliwym dla rozwoju miasta decyzjom (tak jak w przypadku udanego protestu przeciw likwidacji ruchu pasażerskiego na lokalnej linii kolejowej). Inicjatywa i kreatywność mieszkańców Bańskiej Szczaŕownicy zasługuje na szczególne wsparcie. Jednakże nawet najbardziej intensywne działania lokalnych władz i społeczności mogą jedynie złagodzić efekty procesu kurczenia się miasta.

5.2. Dessau – koncepcja przebudowy miasta związana z procesem kurczenia się: „centra miejskie – strefy krajobrazowe”

Babette Scurrrell, Heike Brückner

Punktem wyjścia niniejszego rozdziału jest pytanie: co dzieje się z miastem, które w krótkim czasie traci jedną trzecią mieszkańców i niemal wszystkie miejsca pracy w sektorze przemysłowym? Obiektem analizy jest kurczące się miasto Dessau², gdzie dosłownie „znikają” podmioty gospodarcze, budynki mieszkalne, a nawet całe ulice. Powstaje ważny problem poznawczy i praktyczny: w jaki sposób można radzić sobie z tymi przemianami i czy możliwe są mimo wszystko optymistyczne scenariusze rozwoju na przyszłość? Koncepcja przebudowy miasta Dessau, wraz ze swoimi długookresowymi i wieloaspektowymi strategiami, stanowi zarówno wart naśladowania przykład, jak i potencjalny model rozwoju dla jednostek osadniczych borykających się z podobnymi problemami. W poniższym podrozdziale, na przykładzie Dessau, scharakteryzowano wyzwania dla miast kurczących się oraz innowacyjne strategie ich rozwoju.

Głęboki kryzys: przejście od prosperującego miasta przemysłowego do kurczącego się, prowincjonalnego ośrodka

W liczącej 800 lat historii Dessau warto zwrócić uwagę na dwie osobistości, które przyczyniły się do dynamicznego rozwoju miasta oraz wzrostu jego znaczenia. Pierwsza z nich to żyjący w XVIII w. książę Leopold III Fryderyk Franciszek von Anhalt-Dessau – inicjator stworzenia zespołu parków i ogrodów Dessau-Wörlitz (*Dessau-Wörlitzer Gartenreich*), w którym rozwijały się nowe idee architektoniczne, kulturowe, pedagogiczne oraz ekonomiczne. Miasto stało się jednym z centrów niemieckiego, humanistycznego ruchu oświeceniowego i liczyło w owym czasie ponad 10 tys. mieszkańców.

Pod koniec XIX w. rozpoczęła się gwałtowna industrializacja regionu. Kopalnie węgla brunatnego, elektrownie oraz przemysł chemiczny znacznie wpłynęły

na wygląd Dessau. W 1895 r. przybył do miasta Hugo Junkers, który w ciągu kolejnych 30 lat założył wiele przedsiębiorstw o dużym zapotrzebowaniu na siłę roboczą, co przyczyniło się do znacznego wzrostu liczby jego mieszkańców. Przeniesienie do Dessau siedziby Bauhausu – słynnej szkoły rzemieślniczo-artystycznej – dodatkowo wpłynęło na rozwój innowacyjności oraz określiło wiodącą rolę miasta w dziedzinie architektury i planowania miejskiego.

W latach 1890–1935 liczba ludności Dessau podwoiła się. Miało na to wpływ również włączenie w granice administracyjne samodzielnego niegdyś miasta Roßlau. Liczba mieszkańców wzrosła z 51 tys. do 103 tys., co było warunkiem zostania stolicą regionu (Gau-Hauptstadt). Poprzez inkorporację kolejnych okolicznych jednostek osadniczych ukształtował się typowy układ przestrzenny dużego miasta z centrum oraz peryferiami o częściowo wiejskim charakterze (choć centra dawnych wsi przestały na przestrzeni lat pełnić swoje pierwotne funkcje). Miasto osiągnęło największą liczbę mieszkańców (132 tys.) w 1942 r.

W ostatnich tygodniach II wojny światowej, na skutek nalotów bombowych, zniszczona została znaczna część Dessau. Okazałe, barokowe miasto rezydencjonalne legło w gruzach. Z 36 500 budynków mieszkalnych przestało istnieć 26 000, a 3200 zostało poważnie uszkodzonych (Görze 2009). Pod koniec wojny miasto liczyło jeszcze około 82 800 mieszkańców. W 1946 r. Roßlau stało się ponownie samodzielnym miastem.

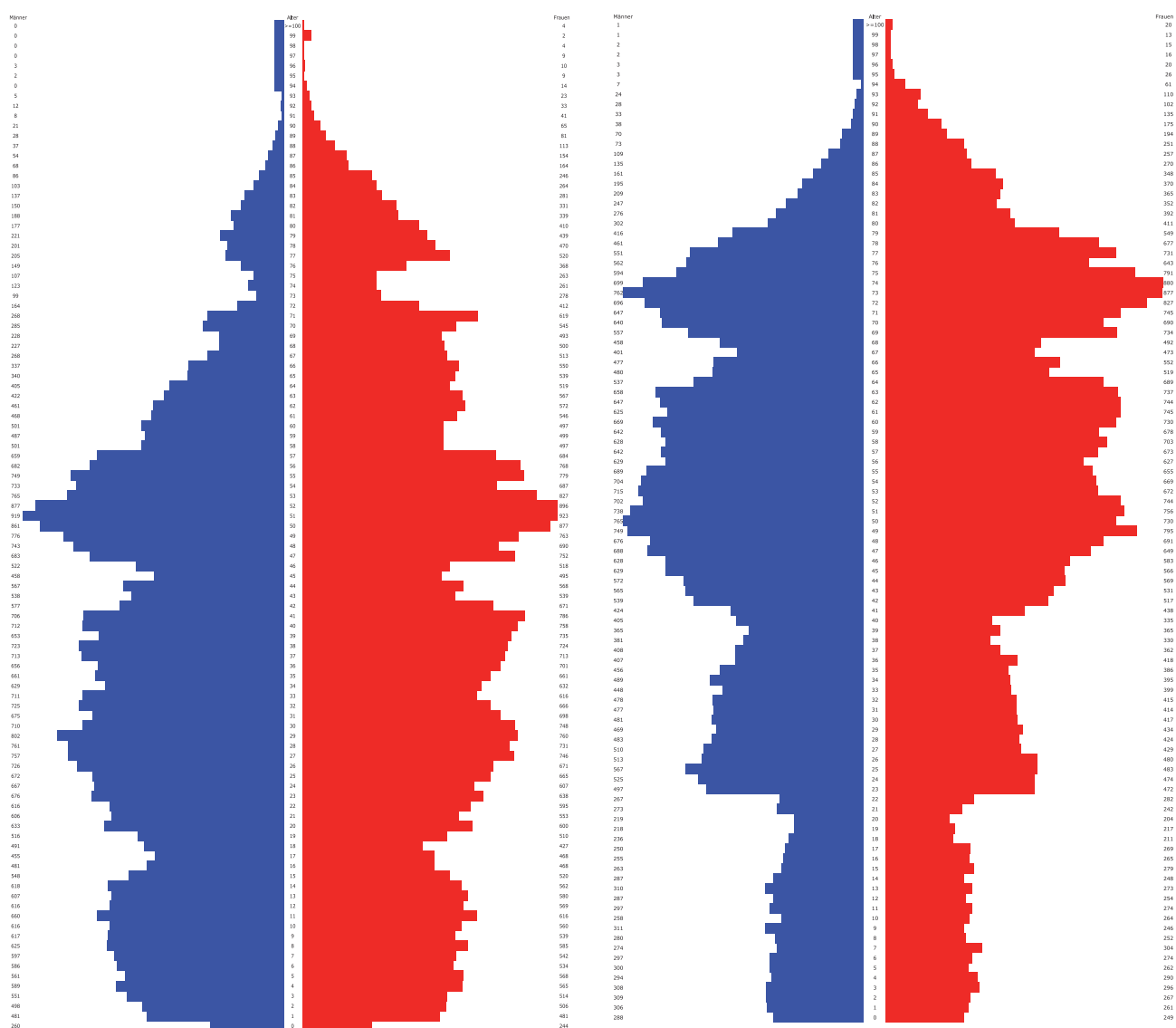
Dessau nie zostało odbudowane w dawnym, historycznym stylu. Zaplanowano je w myśl nowych modernistycznych idei, postulujących dostęp do światła i terenów otwartych dla każdego, sprawiedliwość społeczną oraz miejsce dla samochodu jako symbolu przyszłości. Na terenach, gdzie zdecydowano się na odtworzenie zabudowy pierzejowej, powstawały rozległe, zielone podwórza. Köbernick (2010) mówi o „nowych, nieuwzględniających historycznych struktur marzeniach o mieście”. W latach 50. XX w. powstają pierwsze nowe dzielnice, nadal w historyzującym stylu, jednak od lat 60. rozpoczęło się „uprzemysławianie” budownictwa mieszkaniowego. Technologia wielkopłytowa umożliwiła szybkie i tanie wznoszenie tak bardzo wówczas potrzebnych

² Dessau jest częścią dwumiasta Dessau-Roßlau. O ile nie określono inaczej, wszystkie dane statystyczne oraz odniesienia w tekście dotyczą jedynie Dessau (bez Roßlau).

jednostek mieszkalnych. Powstało w niej zarówno nowe centrum miasta, jak i dzielnice na jego obrzeżach. W tym samym czasie „modernizowano” oraz uzupełniano zachowane, przedwojenne osiedla domów jednorodzinnych. Utrzymano w ten sposób policentryczną strukturę miasta.

Dessau ponownie rozwijało się jako ośrodek przemysłowy, produkujący silniki, meble, wagony kolejowe, produkty chemiczne, cement oraz urządzenia elektryczne i gazowe. Liczba mieszkańców zaczęła znowu rosnąć, przekraczając w 1972 r. 100 tys., co zagwarantowało miastu awans do „ligi socjalistycznych dużych miast”. W 1988 r. odnotowano prawie 104 tys. mieszkańców, ale od tego czasu ich liczba systematycznie maleje. Skutkiem tego procesu jest zachwiana struktura ludności (ryc. 5.2.1).

Oprócz politycznie uwarunkowanej emigracji do zachodnich krajów związkowych Niemiec w 1990 r., szacowanej na 5 tys. mieszkańców miasta (Centralny Urząd Statystyczny), wyróżnić można dwie kolejne, typowe dla Niemiec Wschodnich przyczyny zmniejszania się liczby ludności: upadek przemysłu (cechującego się specyficzną, związaną z decyzjami politycznymi strukturą) na skutek otwarcia się gospodarki na procesy globalne oraz zmiana współczynnika dzietności. Na drugą z nich znacząco wpłynęła drastyczna zmiana warunków życia, połączona z poczuciem niepewności, zwłaszcza w pierwszych latach po zjednoczeniu kraju. W 1991 r. liczba żywych urodzeń osiągnęła jedynie połowę wartości osiągniętej w poprzednim roku (535 urodzeń; Urząd Statystyczny Saksonii-Anhalt 2010). W ujęciu

Ryc. 5.2.1. Piramida wieku ludności miasta Dessau w latach 1991 i 2013

Źródło: Urząd Miasta Dessau-Roßlau (2014).

długookresowym bardziej problematyczne okazało się natomiast przejęcie przez kobiety modelu zachowań typowych dla krajów wysoko rozwiniętych: dzieci rodzą się później, a zarazem mniej kobiet decyduje się na posiadanie potomstwa, w szczególności drugiego czy trzeciego dziecka. Doprowadziło to, po ponad 20 latach od zjednoczenia, do znacznego zmniejszenia się liczby „potencjalnych matek”.

Powyższe problemy utrwalane są ponadto przez emigrację ludzi młodych, opuszczających miasto w związku z brakiem atrakcyjnej pracy bądź perspektyw rozwoju. Obecnie ponad jedna trzecia mieszkańców ma ponad 65 lat, a udział osób w wieku przedprodukcyjnym to ledwie 13% populacji. W latach 1989–2010 liczba mieszkańców Dessau zmniejszyła się z około 100 tys. do 76 tys. Trend ten nie został dotychczas zahamowany. Do roku 2025 prognozuje się dalszy spadek tej wartości, w pesymistycznym wariantcie (w granicach z 2007 r.) spadnie ona poniżej 70 tys. (Urząd Statystyczny Saksonii-Anhalt, 2010).

Kolejną przyczyną zmniejszającej się liczby ludności są migracje z centrum miasta na obszary podmiejskie. W przeciwieństwie do Niemiec Zachodnich, gdzie marzenia o własnym domu z ogrodem realizowano już kilka dekad wcześniej, na wschodzie szansa na urzeczywistnienie tych planów pojawiła się dopiero w latach 90. XX w. – stąd intensyfikacja suburbanizacji. Zjawisko potęgowały dodatkowo różnego rodzaju państwowe zachęty dla prywatnego budownictwa mieszkaniowego, dostępne również dla mniej zamożnych grup społecznych. Ów boom budowlany zahamowany został dopiero około 2005 r., w związku z dalszym spadkiem liczby ludności, spowolnieniem gospodarczym oraz rosnącym zainteresowaniem młodych ludzi mieszkaniem w centrum miasta.

Upadek gospodarki byłej NRD także w Dessau skutkował likwidacją kombinatów przemysłowych, co w efekcie prowadziło do zaniku całych gałęzi produkcji (np. produkcja taśm magnetycznych) lub gruntownej zmiany struktury zatrudnienia. Podmioty gospodarcze, które przetrwały okres transformacji, musiały znacznie zredukować swoje zatrudnienie.

Liczba osób pracujących w przemyśle zmniejszyła się z około 26 tys. w 1991 r. do 10 tys. w 2008 r. (czyli z 21,8% do 7,8% ogółu pracujących), podczas gdy udział pracujących w sektorze usług wzrósł z 17 tys. do 25 tys. Przy niezmiennych wartościach dla handlu, turystyki oraz komunikacji i transportu skutkowało to wysokim bezrobociem (Steglich 2010). Jego najwyższy wskaźnik (23%) został osiągnięty w 1999 r. Od tego czasu, w związku ze zmianami prawnymi oraz demograficznymi i stabilizacją gospodarczą, stopa bezrobocia systematycznie spada, kształtując się w ostatnich latach na dość niskim poziomie 11–13%.

W tym czasie ugruntowała się w Dessau pozycja średniej wielkości zakładów przemysłowych (m.in. przemysłu maszynowego, farmaceutycznego, chemicznego). Odznaczają się one rosnącą produktywnością, która jednak nie prowadzi do wzrostu zatrudnienia. Dodatkowo Dessau, podobnie jak inne miasta w regionie, musi stawić czoło nowemu wyzwaniu: od kilku lat, pomimo utrzymującego się wysokiego współczynnika bezrobocia strukturalnego, obserwuje się niedobór wykwalifikowanej siły roboczej, a w szczególności brak młodych ludzi podejmujących naukę na strategicznych kierunkach. Wciąż starzejące się miasto musi w swych długookresowych strategiach nastawić się na niedobór wykwalifikowanej, czynnej zawodowo siły roboczej. Fakt ten stwarza nowe wyzwania dla przedsiębiorców. Liczne inwestycje infrastrukturalne oraz przygotowanie rozległych terenów pod inwestycje nie przyniosły spodziewanego efektu – nadal nie udało się przywrócić Dessau statusu znaczącego ośrodka przemysłowego.

Znaczna emigracja mieszkańców oraz podmiotów gospodarczych na tereny podmiejskie, do zachodnich krajów związkowych lub na zachód Europy doprowadziła, obok ujemnego przyrostu naturalnego, do systematycznie rosnącego udziału pustostanów w lokalach mieszkalnych. Było to dodatkowo potęgowane zachętami fiskalnymi dla budownictwa mieszkalnego oraz zainteresowaniem mieszkańców domami jednorodzinnymi i niewielkimi apartamentowcami. Ulgi podatkowe były również wykorzystywane przez deweloperów w celach spekulacyjnych. W efekcie w latach 1990–2001 dzięki nowym obiektom liczba lokali miejskich wzrosła o niemal jedną dziesiątą (Steglich 2010).

Wraz z uruchomieniem w 2002 r. federalnego programu pomocowego Stadtumbau Ost rozpoczęto w Dessau proces likwidowania pustostanów. W ciągu ośmiu lat (do 2010 r.) wyburzono 3200 mieszkań. Jednak zgodnie z prognozami w 2020 r. popyt na mieszkania wyniesie jedynie 32 tys., w zestawieniu z aktualną podażą wynoszącą 47 tys. lokali. W związku z dużymi zniszczeniami wojennymi oraz licznymi inwestycjami w czasach NRD wiek substancji mieszkaniowej jest relatywnie niewielki: ponad połowa mieszkań została wybudowana po 1948 r., głównie w technologii wielkopłytowej. W związku z tym ponad połowa z nich stanowi własność komunalną lub spółdzielczą (tab. 5.2.1).

Charakterystyczne dla Dessau są osiedla robotnicze, powstałe w czasach gwałtownej industrializacji lat 20. i 30. XX w. Obecnie znajdują się one w komunalnym lub prywatnym zasobie mieszkań. Znacznie różnią się stanem technicznym: w 2010 r. zrewitalizowane obiekty sąsiadowały z grożącymi zawaleniem. Kilka z nich w wybitnie złym stanie

Tabela 5.2.1. Struktura własności lokali mieszkalnych w Dessau-Roßlau

Struktura własności	Liczba mieszkań	Udział w %
Dessauer Wohnungsbaugesellschaft (Spółdzielnia Mieszkaniowa Dessau)	13 923	29,9
Wohnungsgenossenschaft Dessau (Towarzystwo Budowlane Dessau)	4 154	8,9
Wohnungsverein Dessau (Wspólnota Mieszkaniowa Dessau)	4 343	9,3
Pozostałe mieszkania spółdzielcze (własnościowe)	6 832	14,7
Własność prywatna	17 303	37,2
Razem	46 555	100,0

Źródło: StadtBüro Hunger (2006).

Tabela 5.2.2. Popyt i podaż mieszkań w Dessau-Roßlau w latach 2010–2020–2025 (prognoza)

	2010	2020	2025
Prognoza zmiany liczby mieszkańców	86 840	76 863	71 497
Średnia ilość osób w gospodarstwie domowym	1,84	1,64	1,54
Popyt na mieszkania (netto)	47 169	46 868	46 427
Szacunkowy błąd związany z wahaniami trendu (5%)	2 360	2 343	2 321
Popyt na tzw. „drugie domy” (3%)	1 416	1 406	1 393
Popyt na mieszkania (brutto)	50 971	50 617	50 141
Podaż mieszkań	54 523	54 813	55 393
Nadwyżka	3 552	4 196	5 252

Źródło: StadtBüro Hunger (2006).

technicznym zostało wyburzonych. Prognozowane zmiany podaży i popytu na substancję mieszkaniową w Dessau-Roßlau przedstawiono w tabeli 5.2.2.

Podsumowując, można stwierdzić, że kurczenie się miasta przejawia się w wielu aspektach: z jednej strony, w ujęciu przyczynowym, jest to efekt głębokiego kryzysu czasów deindustrializacji, trwającej od 1990 r. do początku XXI w. Nowo zakładane małe i średnie przedsiębiorstwa zapewniły jedynie częściową kompensację podaży miejsc pracy. Kapitał lokalny jest niewielki, a wahania rynkowe stanowią poważne zagrożenie dla miejscowych przedsiębiorstw. Pomimo pojawiania się kolejnych innowacyjnych podmiotów trudno mówić o ponownej koncentracji przemysłu. Są one najczęściej niewielkie lub zależne od zagranicznych lub zachodnioniemieckich centrali. Abstrahując od typowej wschodnioniemieckiej ścieżki rozwoju (która jest charakterystyczna również dla Dessau), należy podkreślić, że załamanie w sektorze przemysłowym jest nieodwracalne. Fordowska produkcja masowa, odbywająca się w dużych zakładach przemysłowych ulokowanych w dużych miastach, to

przeszłość. Eksperymenty planistyczne w Dessau są zatem przejawem poszukiwania nowych form rozwoju miejskiego.

Kurczenie się Dessau przejawia się między innymi poprzez malejącą liczbę mieszkańców, pustostany, zamykane szkoły, zlikwidowane (bądź zagrożone likwidacją) elementy infrastruktury kulturalnej i społecznej oraz niedobór wykwalifikowanej siły roboczej. Struktura mieszkańców odznacza się dużym udziałem ludzi starzejących się i starych (tab. 5.2.3). Kolejna generacja jest w ujęciu ilościowym wyraźnie mniejsza.

Zasób mieszkań, wynoszący 53 249 lokali (2012), wykazuje duży odsetek pustostanów (14,7%). W 2025 r., niezależnie od metodologii prognozowania (odsetek pojedynczych gospodarstw domowych, więcej niż jedno miejsce zamieszkania), przy niewprowadzeniu programu planowych wyburzeń liczba niezamieszkanymi lokali będzie mieścić się w przedziale między 5 tys. a 8 tys.

Warto również zwrócić uwagę na zmianę atmosfery kurczącego się miasta. Pomimo ponad tysiąca

Tabela 5.2.3. Zmiana struktury wieku mieszkańców Dessau w latach 1991–2010 (z perspektywą do 2020 r.)

Grupa wieku	1991	2004	2010	2020
0–14	16,447 17%	7,022 9%	6,320 9%	6,397 9%
15–24	11,075 12%	9,487 12%	5,772 8%	4,850 7%
25–44	27,463 29%	19,550 25%	17,475 24%	15,878 23%
45–64	26,028 27%	23,655 31%	22,341 31%	20,030 30%
65+	13,657 14%	17,843 23%	20,384 28%	20,645 30%

Źródło: StadtBüro Hunger (2006).

studentów Anhalckiej Szkoły Wyższej wyraźnie odczuwa się brak ludzi młodych w przestrzeni publicznej. W dni wolne od pracy widać natomiast wiele samochodów z rejestracjami z południowych i zachodnich krajów związkowych – to młodzi ludzie, którzy przed laty opuścili miasto, odwiedzają swoich rodziców. Rozmowy znajomych na ulicy bardzo często dotyczą tych, którzy wyjechali, a każdy młody, dobrze wykształcony człowiek, musi regularnie odpowiadać na pytanie, dlaczego jeszcze nie opuścił Dessau (decyzja, której w nie kurczącym się mieście nie trzeba w żaden sposób uzasadniać).

Ów psychologiczno-społeczny aspekt pociąga za sobą wiele problemów w przypadku prób przekonania mieszkańców do udziału we wspólnym kształtowaniu przyszłości miasta. Konieczne jest zwiększenie spójności społecznej, zwłaszcza w przestrzeni publicznej.

Poprawa jakości życia przez wprowadzenie nowej formy krajobrazu miejskiego

Miasto Dessau, przy wsparciu Fundacji Bauhaus oraz (od 2002 r.) Międzynarodowej Wystawy Budowlanej Saksonii-Anhalt 2010 (Internationale Bauausstellung Stadtumbau Sachsen-Anhalt 2010 – IBA), podjęło prace nad stworzeniem innowacyjnej koncepcji rozwoju. Podczas gdy wiele miast propaguje „kontrolowane kurczenie się” od peryferii miast w kierunku centrów, w Dessau przedstawiono koncepcję „miejskie centra – strefy krajobrazowe”. Owo podejście było reakcją na niebezpieczeństwo zwiększającej się perforacji przestrzeni miejskiej poprzez pustoszące – również w śródmieściu – tereny mieszkalne. Było ono postulowane nie tyle przez specjalistów z zakresu planowania przestrzennego, ile przez włączonych w proces tworzenia strategii mieszkańców. Kołem napędowym przemian jest tzw. *claiming*, którego założenia zostaną opisane w dalszej części rozdziału.

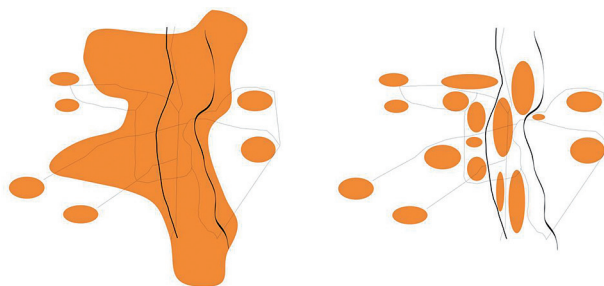
W Dessau odnotowano typowe dla kurczących się miast zjawisko: tam, gdzie wcześniej występował niedobór wolnych terenów, jest nagle ich nadmiar. Często są to tereny zaniedbane; potraktowane w inny sposób mogą jednak stać się szansą na nowy – tym razem jakościowy, a nie ilościowy – rozwój miasta. Kształtowanie przestrzeni miejskiej w myśl zasad zrównoważonego rozwoju otwiera nowe perspektywy dla kurczących się miast, takie jak: renaturyzacja (zwiększająca bioróżnorodność), większe powierzchnie zalewowe (skuteczniejsza ochrona przed powodzią), nowe formy rolnictwa, uprawa roślin energetycznych w mieście, stworzenie mniejszych osiedli ze zdecentralizowaną infrastrukturą, zwiększenie

powierzchni terenów leśnych i podmokłych (poprawa miejskiego mikroklimatu) czy w końcu zaprojektowanie atrakcyjnej przestrzeni publicznej do realizacji aktywności społecznych i kulturalnych. Należy podkreślić, że przy strategiach przebudowy Dessau istotne są nie tyle kwestie zmniejszania się liczby ludności, jej stabilizacji czy koncentracji, ile przede wszystkim alternatywne strategie stworzenia (również przy udziale mieszkańców) atrakcyjnej ekonomicznie i kulturowo przestrzeni.

Celem nadrzędnym nowej koncepcji rozwoju miasta stała się integracja, powstałego w XVIII w., zespołu parków i ogrodów z organizmem miejskim. Punktem wyjścia jest zdecentralizowana struktura osadnicza, w której równolegle zachodzą procesy rozgęszczania i koncentracji, co w efekcie prowadzi to powstania nowego krajobrazu miejskiego (ryc. 5.2.2 i 5.2.3). Składa się on z miejskich centrów, przeplatanych strefami krajobrazowymi, bezpośrednio łączącymi się ze wspomnianym wcześniej kompleksem Dessau-Wörlitz.

Cechujące się zbyt dużą powierzchnią miasto zostało, zgodnie z wytycznymi strategii, podzielone na mniejsze jednostki, zwane miejskimi centrami. Poprzez planowane wyburzenia powstają „kliny krajobrazowe”, które na nowo porządkują i scalają przestrzeń. Zgodnie z hasłem „centra miejskie – strefy krajobrazowe” tworzony jest w ten sposób nowy model przestrzenny „miejskich wysp” wtopionych w krajobraz.

Aby dostrzec skalę przedsięwzięcia, należy zwrócić uwagę na zagadnienia związane z prawem własności oraz systemem planowania przestrzennego. Powierzchnia pierwszego z planowanych „klinów krajobrazowych” wynosiła 90 ha i była w posiadaniu niemal tysiąca różnych właścicieli, których w jakiś sposób należało przekonać do przekształcenia swoich nieruchomości w tereny zieleni. Kolejnym z problemów było znalezienie podmiotu odpowiedzialnego za utrzymanie tego terenu. Władze lokalne obawiały się wysokich kosztów utrzymania, spółdzielniom mieszkaniowym owe tereny nie przynosiłyby żadnych

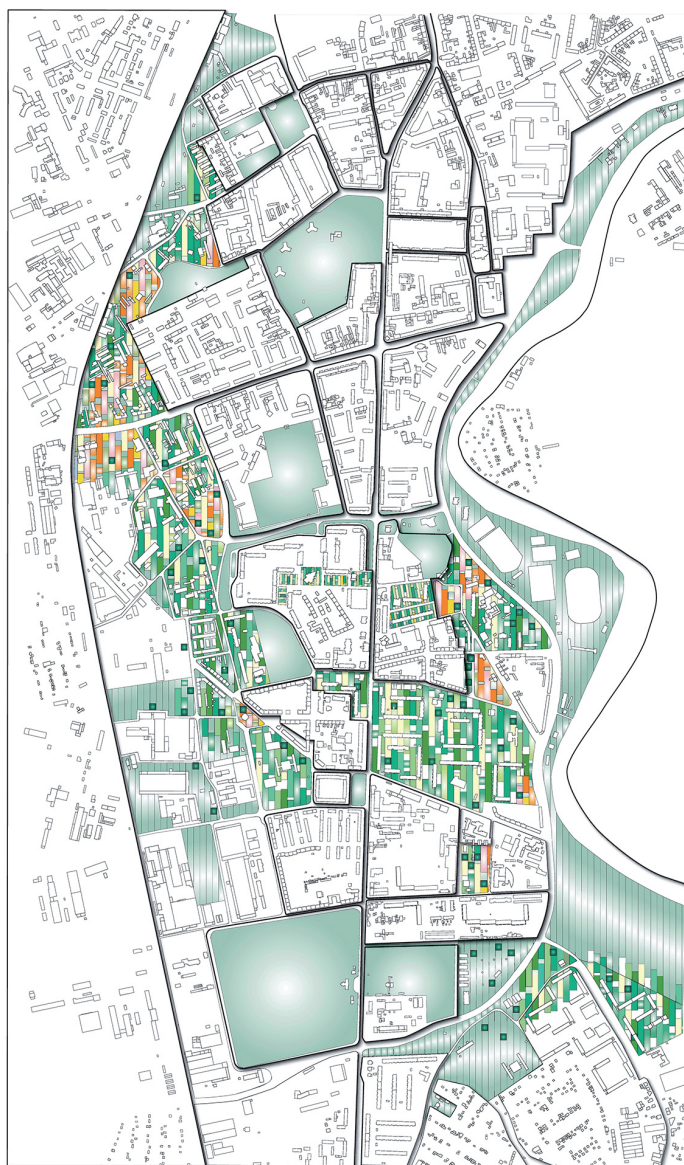

Ryc. 5.2.2. Zasada uwyspowienia
Źródło: Stiftung Bauhaus Dessau.

zysków, a zwiększałyby jedynie ich ujemny bilans finansowy, rolnicy może i chętnie zajęliby się ich uprawą, byli jednak zainteresowani jedynie spójnymi przestrzennymi obszarami o powierzchni ponad 3 ha. „Zbyt głośno i zbyt brudno” – odpowiedzieli okoliczni hodowcy na propozycję wypasu na tych gruntach swoich owiec. Natomiast dla miejskich instytucji kultury były to jedynie nieużytki: niewielkie, nieuporządkowane, mało reprezentacyjne, nie nadające się na lokalizację obiektów związanych ze sportem i rekreacją. Główni

potencjalni uczestnicy przemian pozostawali w ich początkowej fazie raczej sceptyczni. Najpopularniejszym podejściem było obstawanie przy swoim stanowisku i oczekiwanie na dalszy rozwój wydarzeń.

Opisany powyżej punkt wyjścia stał się szansą na wprowadzenie nowych interesariuszy, generujących innowacyjne pomysły dla tworzącego się krajobrazu miejskiego. W ramach warsztatów planistycznych rozpoczęto dwumiesięczną kampanię, w której stowarzyszenia, grupy inicjatywne, mieszkańcy oraz

ENTSTEHUNG DER LANDSCHAFT

Planungswerkstatt Stadtumbau // Dessau - Heidestraße Nord

Zeitlich und räumlich flexibles Stadtumbaukonzept

bauhaus

Ryc. 5.2.3. Koncepcja zagospodarowania przestrzennego – wprowadzenie stref krajobrazowych do miasta
Źródło: Stiftung Bauhaus Dessau.

Ryc. 5.2.4. Wyznaczanie pierwszych działek obywatelskich
Fot. Ritzau.

przedsiębiorcy mogli zgłaszać propozycje ponownego (trwałego lub tymczasowego) wykorzystania „uwalnianych” przestrzeni. Zostali oni zapytani: (1) czy i w jaki sposób chcieliby wziąć fragment tej przestrzeni w użytkowanie? oraz (2) w jakiej roli widzieliby się na tym miejscu: nabywców, najemców, tymczasowych użytkowników, sąsiadów, usługodawców, liderów społeczności lokalnej itp.? Dyskutowano również o zasobach, które mogliby wnieść: siłę roboczą, zasobach finansowych, nieruchomościach, wiedzy. Pod koniec rozmów pozostało 20 zainteresowanych, spośród których 10 przedstawiło konkretne projekty, w części umiejscowione przestrzennie. Owe oczekiwania i potrzeby przedstawione zostały w katalogu interesariuszy, rozwijanym w miarę upływu czasu. Zauważalna była również istotna zmiana paradygmatu zagospodarowania przestrzennego: przestano mówić o wyburzaniu, usuwaniu i niszczeniu, a zaczęto o formowaniu, wprowadzaniu i kształtowaniu na nowo.

Aby wcielić te pomysły w życie, stworzono termin „ukulturowienie”/„włączenie kulturowe” (*In-Kulturnahme*), a narzędziem realizacji stały się tzw. działki obywatelskie (*Bürger-Claims*). Mieszkańcom, przedsiębiorcom, stowarzyszeniom przedstawiono ofertę urzędnika „uwalnianych” przestrzeni według

własnych potrzeb – innymi słowy, włączenia we własną kulturę. W nawiązaniu do okresu gorączki złota w Ameryce Północnej nazwano je angielskim terminem *claims* (oznaczającym w owym czasie działki dzierżawione przez poszukiwaczy szlachetnego kruszcu). Zainteresowani otrzymywali owe grunty nieodpłatnie, w zamian podejmując się ich urządzenia i opieki nad nimi. Według określonych uprzednio reguł mogli oni kształtować tę przestrzeń zgodnie z własnymi potrzebami: zakładać ogrody bądź umożliwiać sukcesję naturalną.

Wpisaniu owych działek w ideę stref krajobrazowych, a zarazem ich uwidocznieniu w przestrzeni miejskiej służyło stworzenie modułu w kształcie kwadratu o boku 20 m (ryc. 5.2.4). Poza regułami spisany w formie regulaminu zdefiniowano też, jakie działalności mogą być wykonywane na danym terenie, a jakie nie. Ważniejsze od formalnych reguł miały stać się jednak ustalenia nieformalne. Powierzchnię pomiędzy polami ukształtowano w formie łąki urozmaiconej nasadzeniami grup dębów.

Po dwóch latach przygotowań wyznaczono pierwsze działki. W ramach inicjatywy powstały m.in.: zielnik apteczny, tor dla BMX-ów, alpinarium, eksperymentalna plantacja szybko rosnących roślin energetycznych, aktywne pola dla grup uprawiających

Ryc. 5.2.5. Wraz z wytyczeniem pierwszych działek obywatelskich rozpoczął się proces ich „włączenia” w kulturę właścicieli
Fot. Reckmann.

tai-chi i nordic walking, ogród wielokulturowy, ogród zmysłów oraz pasieka. Są one istotnym instrumentem zwiększania aktywności obywatelskiej mieszkańców, dzięki której powstaje nowa forma ogrodu, wpływająca na ożywienie krajobrazu miasta. Jest to mało inwazyjna alternatywa dla tradycyjnych sposobów użytkowania terenu. Ich istota polega na zwróceniu uwagi formą zagospodarowania przestrzeni.

We wszystkich miejscach, gdzie znaleźli się zainteresowani przejściem działek, należało uprzednio dokonać analizy struktury własności, podpisać odpowiednie umowy, przedstawić konkretne możliwości urządzenia terenu oraz określić stosunki z sąsiadami. Stało się to kolejnym krokiem całościowego procesu przebudowy miasta, ponieważ w ten sposób do wizji urbanistycznych dołączyły konkretne impulsy ich realizacji. Stanowią one różnorodne perspektywy przyszłego krajobrazu miejskiego w postaci ekstensywnie uprawianych ogrodów, renaturyzacji i miejskiego rolnictwa (w nawiązaniu do zyskującego znaczną popularność na Zachodzie tzw. *urban farming*), sukcesji naturalnej, lasów komunalnych, ogrodów działkowych oraz miejskich stref wellness.

Wraz z wyburzaniem zbędnych budynków mieszkalnych miejski krajobraz uzyskuje nowy kształt i wyposażenie. Na granicy pomiędzy miejskimi centrami a strefami krajobrazowymi obserwuje się dostosowywanie obiektów do zmieniającego się otoczenia. Właściciele remontują swoje domy, dobudowują balkony, zamieniają zamknięte ściany i połacie dachowe na loggie, drzwi i wykusze. Zauważają zieleń wokół siebie i korzystają z niej. Centra stają się tym samym coraz silniej „perforowane” przez otaczający krajobraz naturalny, a wypracowane metody wtapiania się budynków w zieleń przenoszone są stopniowo na pozostały obszar miasta.

Bezpośrednia koegzystencja krajobrazu zbliżonego do naturalnego i struktur miejskich określa przyszły wizerunek miasta. Należy przy tym zwrócić uwagę na fakt, że zmiana kierunku rozwoju Dessau w duchu zrównoważonego rozwoju jest nie tylko kształtowana przez odgórne zarządzenia czy plany, ale rozwija się w dużej mierze dzięki ruchom oddolnym. Dla stworzenia nowej perspektywy rozwoju niezbędne jest bowiem wykorzystanie nisz, elementów subkulturowych oraz zaangażowania pojedynczych mieszkańców i ich stowarzyszeń (ryc. 5.2.5).

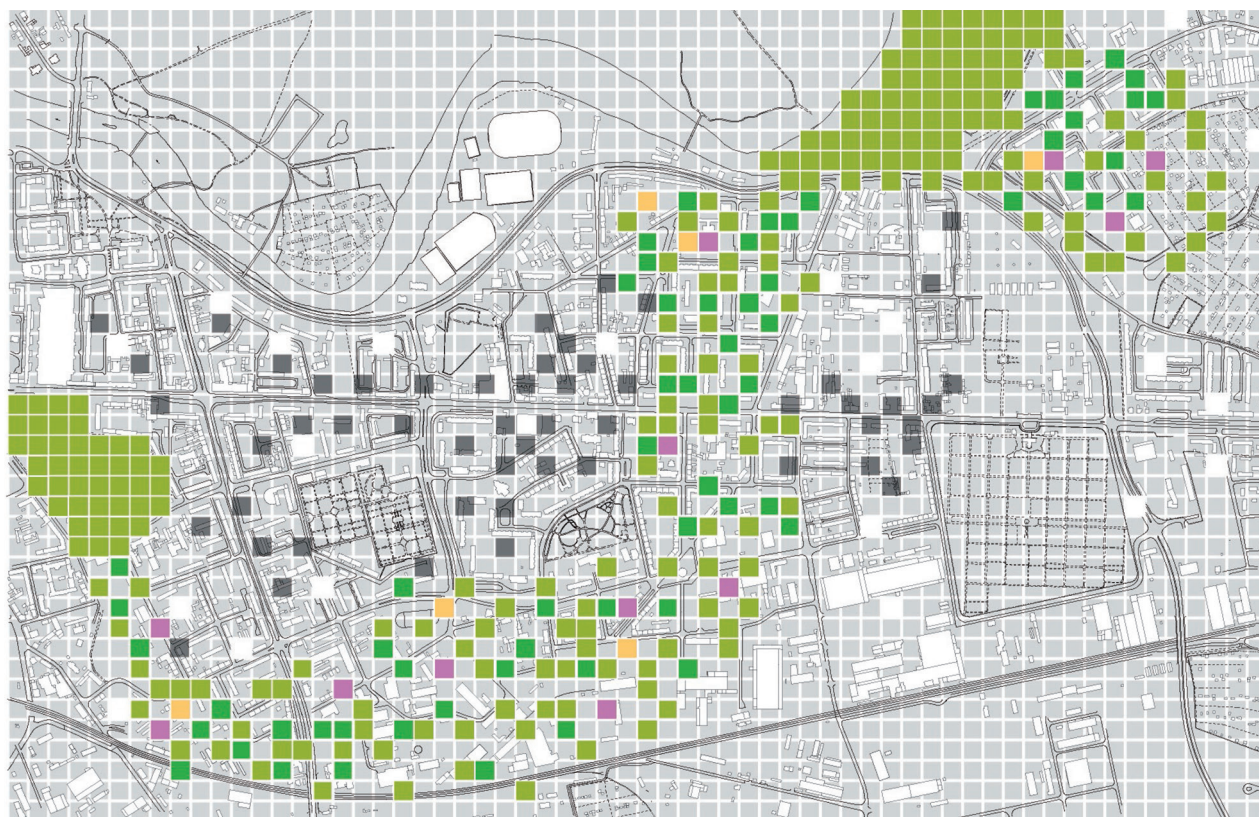
Przykład Dessau pokazuje, w jaki sposób odgórnym impulsem można stymulować oddolną aktywność. Strategia *top-down* przeplata się i uzupełnia z inicjatywą kształtowaną w systemie *bottom-up*. Po między długookresową perspektywą a krótkookresową interwencją powstaje specyficzna dynamika, która skutkować może oczekiwanymi, choć nie zawsze planowanymi, rozwiązaniami.

Działania mające na celu zwiększenie atrakcyjności przestrzeni miejskiej przy udziale mieszkańców

Pikselizacja przestrzeni miejskiej. W celu stymulacji procesu „włączenia kulturowego” na przestrzeń miasta nałożono raster złożony z kwadratów o boku 20 m. W ten sposób podzielono cały obszar na niewielkie pola o powierzchni 400 m², odpowiadające w przybliżeniu wielkości niewielkiej działki budowlanej czy rekreacyjnej. Tego rodzaju przestrzeń może zostać łatwo zagospodarowana przez małą grupę ludzi, pojedynczą rodzinę, a nawet osobę samotną. Rozległa, 90-hektarowa strefa krajobrazowa została dzięki temu sprowadzona do odpowiedniej, umożliwiającej zagospodarowanie, „ludzkiej” skali.

Zasada „wytnij i wklej”. Poszczególne interwencje zostały osadzone w długookresowej (choć elastycznej zarówno w ujęciu czasowym, jak i przestrzennym) koncepcji przebudowy. Główną zasadą stało się wprowadzenie obszarów biologicznie czynnych w miejsce każdego wyburzonego budynku. W efekcie zaczął powstawać, kawałek po kawałku, piksel po pikselu, nowy krajobraz miejski, który w perspektywie 20–30 lat przekształci się w intensywnie zagospodarowaną strefę krajobrazową. Zasięg tych działań przedstawiono na rycinach 5.2.6 i 5.2.7.

Urządzanie przestrzeni za pomocą wzorców. Tak dynamiczna koncepcja potrzebowała zdefiniowania zestawu wzorców, tworzących docelowo planowany krajobraz miejski. Podstawowe pytanie „jakiego krajobrazu chcemy?” zostało wcześniej poddane

Ryc. 5.2.6. Pkselizacja miasta
Źródło: H. Brückner.

Ryc. 5.2.7. „Uwolniona” przestrzeń na miejscu dawnych osiedli mieszkaniowych na terenie położonym przy dawnej Bramie Lipskiej (Leipziger Tor)
Fot. Reckmann

Ryc. 5.2.8. Tworzenie plantacji szybkorosnących roślin energetycznych
Fot. Stein.

otwartej dyskusji. Padły różnorodne odpowiedzi: miejski park, obszar o charakterze wiejskim, dzika okolica, las, łąki, obszar uprawy roślin energetycznych (ten postulat zrealizowano w ramach jednej z działek obywatelskich – ryc. 5.2.8), grunty orne, sady, ogrody. Zdecydowano, że wzorem dla nowej strefy stanie się zespół parków i ogrodów Dessau-Wörlitz. Oznaczało to zaprojektowanie rozległych łąk, grupowych nasadzeń dębów, a pomiędzy nimi – wspomniane wcześniej – działki obywatelskie (*claims*) jako przestrzeń funkcjonalna.

Branding (rozwój marki „400 m² Dessau”). W celu popularyzacji niewielkich, niekiedy mało spektakularnych inicjatyw zdecydowano o stworzeniu i wypromowaniu własnej marki, służącej m.in. zachęceniu mieszkańców do włączania się w projekt. Marka została „osadzona” w przestrzeni: umieszczono ją bezpośrednio na planowanych inwestycjach oraz na tablicach informacyjnych i ulotkach. W końcu same działki obywatelskie otrzymały kwadratowe ramy – swego rodzaju *pass-partout* – wykonane z prostych, czerwonych, drewnianych bali.

Proces wprowadzania nowych stref krajobrazowych wspierało od początku nowo urządzone **Centrum Kontaktowe**. Zlokalizowano je w centrum dzielnicy jako obiekt usługowy nowego typu. Jego głównym zadaniem było przyciągnięcie do projektu nowych interesariuszy oraz pomoc w ich działaniach, począwszy od fazy koncepcyjnej projektu aż do realizacji. W trudnych momentach wdrażania i późniejszego utrzymania stref ważne były propozycje wsparcia

i współpracy, pobudzanie działalności sieci społecznych, zwiększenie świadomości publicznej poprzez organizację imprez o charakterze popularyzatorskim oraz mediacje przy ewentualnych konfliktach. Centrum Kontaktowe przejęło funkcję mediatora między mieszkańcami a lokalną władzą. Zostało urządzone za pieniądze z budżetu miasta Dessau przy częściowym wsparciu środków federalnych. Po jego likwidacji w 2010 r., związanej z zakończeniem Międzynarodowej Wystawy Budowlanej IBA, proces wdrażania strategii został w znacznym stopniu utrudniony.

Pobudzenie aktywności społecznej. Program charakteryzuje się własną dynamiką kształtowania się sieci powiązań – zarówno pomiędzy mieszkańcami, jak pomiędzy nimi i lokalnymi politykami oraz planistami przestrzennymi, w szczególności w odniesieniu do nowego użytkowania przestrzeni. Zamiast klasycznych procedur planistycznych zastosowano dynamiczny model działania i reakcji. Działania w oparciu o triadę złożoną z (1) kształtowania pozytywnego wizerunku, (2) metodologii działań (pikselizacja) oraz (3) konkretnych przedsięwzięć przestrzennych (*claiming*) kontynuowano w celu stworzenia nowej orientacji gospodarczej i estetycznej obszaru. Nie linearne dążenie do realizacji finalnego planu, a ciągłe konfigurowanie i rekonfigurowanie stanu wiedzy, form współpracy i wzajemnych powiązań jest wartością kluczową procesu. Przestrzeń zmienia w ten sposób swój charakter: jej użytkowanie i funkcje nie są narzucane, tylko tworzone w procesie „włączenia kulturowego” przez interesariuszy. Nie chodzi zatem o to, co dla mieszkańców planowane jest odgórnie, ale o to, co oni sami zdolni są zaplanować (i wykonać). Sztuka polega na tym, aby powyższemu elastycznemu procesowi nadać pewną strukturę. Chodzi tym samym o permanentne wynajdywanie nowych rozwiązań, wspieranie kreatywności lub – inaczej mówiąc – o pobudzanie, wzrastanie i dojrzewanie. Porównanie do procesów zachodzących w świecie roślin jest nieprzypadkowe. *Claiming* wydaje się dobrym narzędziem pobudzającym miejskie interakcje i wymianę doświadczeń. Perspektywa posiadania, próbowania i doświadczania otwiera nowe horyzonty i umożliwia stawianie kolejnych celów.

Jak będą wyglądać strefy krajobrazowe w przyszłości? Wyjałowione przez obcą roślinność stepową czy wzbogacone przez naturalną sukcesję? Odpowiedź pojawi się w toku zachodzących przemian.

5.3. Czy Ostrawa jest kurczącym się miastem?

Petr Rumpel, Tadeusz Siwek, Ondřej Slach

Metodologia badań

Empiryczne studium procesu kurczenia się miasta Ostrawy oparte jest przede wszystkim na analizie danych ludnościowych pochodzących ze spisów ludności (przeprowadzonych w latach 1991 i 2001), uzupełnionych o dane społeczno-demograficzne gromadzone i publikowane przez Czeski Urząd Statystyczny (ČSU) i miasto Ostrawę (np. Strategiczny plan rozwoju miasta Ostrawy 2009–2016). W tym miejscu należy zwrócić uwagę na pewne ograniczenia wartości tych danych i na brak niektórych z nich, np. brak danych o wyjazdach z regionu młodych, wykształconych ludzi, co udokumentowałoby empirycznie drenaż mózgów (*brain drain*), lub danych ilustrujących pogłębianie się procesu wykluczenia społecznego pewnych grup ludności (w Ostrawie dotyczy to głównie Romów). Nie ma też odpowiednich danych pokazujących pozytywny wpływ na miasto rzesz studentów i części absolwentów miejscowych uniwersytetów. Studenci nie mieszkający na terenie miasta nie figurują w żadnych oficjalnych statystykach, co uniemożliwia prześledzenie ich roli w społecznym i demograficznym rozwoju miasta. Brakujące lub niepełne dane statystyczne zostały zrekomensowane przez badania jakościowe, przede wszystkim w postaci wywiadów. Owocne były także dyskusje i odpowiedzi na drażliwe nieraz pytania podczas *stakeholder meeting* (Ostrawa, 9 września 2010 r.), w którym wzięło udział 25 interesariuszy, takich jak politycy, przedstawiciele sektora prywatnego i świata nauki. Badania ankietowe zostały zrealizowane w okresie styczeń 2010–kwiecień 2011. Prezentowane tu wyniki analizy są nadal niepełne, ale mają niewątpliwie swoją wartość dla sformułowania potrzebnych rekomendacji politycznych.

Charakterystyka miasta Ostrawy

Ostrawa jest tzw. miastem statutowym, tzn. należy do 26 największych miast w Republice Czeskiej, których administracja jest zorganizowana według własnego statutu. Leży w północno-wschodniej części kraju, w odległości około 10 km od granicy z Polską i 50 km od granicy ze Słowacją. Jej powierzchnia wynosi 214,22 km². Po Pradze i Brnie, z 305 970 oficjalnie zameldowanymi mieszkańcami (stan na 31

grudnia 2012 r.), jest trzecim pod względem liczby ludności czeskim miastem. Ostrawa jest głównym ośrodkiem aglomeracji – drugiego największego skupiska ludności miejskiej w Republice Czeskiej (po aglomeracji praskiej, a przed brneńską) określanego w czeskich dokumentach jako OSRA – Ostravská sídelní regionální aglomerace (por. Prokop 2003, 2006; Sucháček 2005).

Miasto Ostrawa składa się z 34 dawniej samodzielnych gmin i miast, które zostały w ciągu ostatnich 150 lat stopniowo wchłonięte przez centrum aglomeracji. Przełomowe były zwłaszcza dwa momenty: rok 1924, w którym powstała wielka Ostrawa Morawska, i rok 1941 (ewentualnie 1945), kiedy niemieckie władze okupacyjne przyłączyły Ostrawę Śląską oraz inne gminy śląskie, co po wojnie potwierdziły też władze czechosłowackie. W okresie władzy komunistycznej doszło do przestrzennego rozwoju miasta i dalszego wzrostu liczby jego mieszkańców, głównie w nowych dzielnicach Zábřeh, Poruba, Hrabůvka i Výškovice. Rozwój tak rozległych wtórnych ośrodków koncentracji jeszcze bardziej wzmocnił policentryczny charakter miasta (Vaishar 2006). Od reformy samorządowej w roku 1990 Ostrawa jest miastem statutowym podzielonym na 23 dzielnice oraz stolicą okręgu morawo-śląskiego (odpowiednik polskiego województwa) o powierzchni 5427 km², zamieszkiwanego przez 1 230 613 mieszkańców (stan na koniec 2011 r., w porównaniu z 1 266 500 mieszkańców w 2007 r.). Okręg jest obecnie na trzecim miejscu pod względem liczby mieszkańców w Republice Czeskiej, choć jeszcze 10 lat temu był na miejscu pierwszym. Nadal ma jednak drugą najwyższą gęstość zaludnienia po stolicy kraju, Pradze (która jest miastem wydzielonym). Średnia gęstość zaludnienia całego kraju wynosi 130 mieszkańców na km², podczas gdy okręg morawo-śląski wykazuje 230 mieszkańców na km², przy czym 62% mieszkańców okręgu zamieszkuje miasta powyżej 20 tys. mieszkańców. Jest to ewenementem wśród czeskich okręgów, gdzie udział ludności większych miast jest wyraźnie niższy. Ostrawa jest także gminą z poszerzonymi kompetencjami i stolicą powstałego dopiero w 2007 r. powiatu. Jego powierzchnia wynosi 331,53 km², zamieszkuje go 344 054 mieszkańców, a gęstość zaludnienia wynosi 1017 mieszkańców na km². Powiat ostrawski, który w czeskim systemie zarządzania terytorialnego nie stanowi jednostki samorządowej,

Ryc. 5.3.1. Koksownia Jan Šverma w dzielnicy Přívoz (na drugim planie widoczna jest hałda górnicza)
Fot. P. Rumpel.

a tylko statystyczną, jest w niniejszym opracowaniu istotny właśnie dlatego, że są dla niego gromadzone dane statystyczne, a jego 12 gmin jest ściśle związanych funkcjonalnie z Ostrawą.

Miasto Ostrawa jest od połowy XIX w. jednym z najbardziej znaczących miast przemysłowych Republiki Czeskiej, którego bazę ekonomiczną tworzyło wydobywanie węgla kamiennego wysokiej jakości, produkcja koksu oraz przemysł energetyczny, chemiczny, maszynowy i hutnictwo żelaza (ryc. 5.3.1). Zmiany strukturalne w latach 90. XX w. spowodowały likwidację kopalń węgla kamiennego na terenie miasta. Ostatnią z nich zamknięto w roku 1994. Również pozostałe gałęzie przemysłu poddano radykalnej restrukturyzacji, co spowodowało spadek gospodarczego i politycznego znaczenia Ostrawy jako ośrodka przemysłowego.

Region Ostrawy jest dziś tradycyjnym (starym) regionem przemysłowym, który w zasadniczy sposób zmienił swoje oblicze – w wielu wypadkach na lepsze. W Ostrawie i w jej strefie podmiejskiej rozwinęły się nowe gałęzie przemysłu, np. przemysł samochodowy, elektroniczny i elektrotechniczny. Zdecydowanie rozrósł się sektor usług, nie tylko trzeci, ale i czwarty (wskutek zakładania nowych firm oraz podziału dużych kompleksów, poddawanych od połowy lat 90. XX w. procesowi restrukturyzacji). Z informacji ekspertów i analizy danych Czechinvestu wynika, że od roku 2004 w Ostrawie i okolicy powstało około 25 tys. nowych miejsc pracy, w tym aż 8000 w strefie przemysłowo-usługowej Ostrava-Hrabová (znajdującej się w południowej części miasta) i 3200 w Nošovicach (regionalna strategiczna strefa przemysłowa w pobliżu miasta Frýdek-Místek położonego na południe od Ostrawy), gdzie umieszczono europejski zakład produkcyjny południowokoreańskiej firmy samochodowej Hyundai. Radykalnie zmieniła się więc przestrzenna organizacja gospodarki regionalnej i jej kontekst infrastrukturalny.

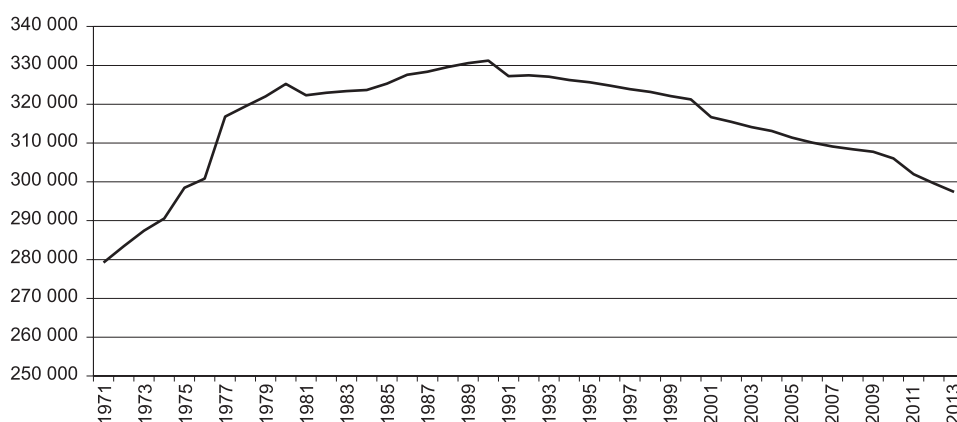
Proces kurczenia się miasta

W roku 1989 w Ostrawie na pobyt stały zameldowanych było 331 729 obywateli ówczesnej Czechosłowacji. Do dnia 31 grudnia 2012 r. liczba ta zmniejszyła się do 303 207 obywateli Republiki Czeskiej. Ubytek ludności w tym okresie wynosi zatem 7,8%. Dane statystyczne pokazują, że liczba mieszkańców miasta nieprzerwanie maleje począwszy od roku 1992 (ryc. 5.3.2). Jest to spowodowane przede wszystkim migracją w poszukiwaniu pracy do ekonomicznie atrakcyjniejszych miast Republiki Czeskiej, jak również ucieczką do podmiejskich ośrodków wyróżniających się lepszym stanem środowiska naturalnego. Od 1 stycznia 2003 r. zarządowi miasta statutowego Ostrawy podlega też 12 gmin tworzących powiat ostrawski, w których trendy są odwrotne – liczba mieszkańców rośnie dzięki procesom suburbanizacji. W roku 2003 w ww. gminach było zameldowanych 27 188 mieszkańców, podczas gdy w 2010 r. wartość ta wynosiła już 29 688.

Podobnie jak w większości miast europejskich i czeskich, w Ostrawie odnotowano długi okres intensywnego wzrostu liczby ludności mniej więcej od połowy XIX w. Proces ten związany był z industrializacją, pociągającą za sobą gwałtowny przyrost miejsc pracy i możliwości uzyskania atrakcyjnych – jak na owe czasy – mieszkań (najpierw w koloniach robotniczych, a po roku 1945 w dużych, wielopłytowych osiedlach bloków mieszkalnych).

Tempo i skala wzrostu liczby ludności wykazywały w Ostrawie duże zróżnicowanie. Miały na to wpływ różne czynniki:

1. Czynniki polityczne – zwłaszcza decyzje polityczne władzy centralnej w okresie komunistycznym (1948–1989), wspierającej przemysł ciężki i wydobywczy, oraz związana z nimi konieczność zapewnienia mieszkań dla wzrastającej liczby pracowników (ryc. 5.3.3). Konsekwencją tych decyzji są duże osiedla wielopłytowe w dzielnicach Zábřeh, Poruba, Hrabůvka, Výškovice i Dubina. Innym przykładem decyzji politycznej jest celowe wstrzymanie inwestycji w historycznych częściach Ostrawy Morawskiej (w okolicach ulic Poděbradova, Stodolní, Masná i dzielnicy Přívoz), gdzie substancja mieszkaniowa została poważnie zniszczona. Paradoksalnie ta dewastacja mieszkań nie spowodowała ubytku liczby mieszkańców w skali całego miasta.
2. Czynniki środowiskowe – np. antropogeniczne zmiany rzeźby terenu, tzn. obniżenia spowodowane wydobywaniem, które naruszają statykę budynków i wymuszają konieczność wyburzeń. Istotna jest również kwestia zanieczyszczenia środowiska – przede wszystkim powietrza, co często

Ryc. 5.3.2. Zmiana liczby mieszkańców miasta w latach 1961–2013

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Czeskiego Urzędu Statystycznego (ČSÚ).

wymieniane jest w badaniach jako motywacja do opuszczenia Ostrawy (por. Solanský 2008).

3. Czynniki ekonomiczne – transformacja i restrukturyzacja gospodarki, a ściślej – jej deindustrializacja, tercjaryzacja i reindustrializacja. Procesy te pociągały za sobą zmniejszenie podaży dobrze płatnych, stabilnych miejsc pracy po roku 1989, co nie zostało w pełni skompensowane przez nowo powstające miejsca pracy. Z badań wynika, że problemy ze znalezieniem zatrudnienia to główny czynnik wpływający na decyzję o opuszczeniu miasta.

Informacje udostępnione przez Urząd Pracy potwierdzają, że emigracja dotyka przede wszystkim młodych ludzi z dyplomem wyższej uczelni (jest to przykład tzw. drenażu mózgów).

4. Czynniki demograficzne – od roku 1992, z wyjątkiem krótkiego okresu w latach 2006–2008, w Ostrawie odnotowywane jest negatywne saldo przyrostu naturalnego – liczba zgonów w ujęciu rocznym jest większa od liczby urodzeń. Ponadto dzięki poprawie jakości opieki lekarskiej i spo-

Ryc. 5.3.3. Dzielnica Ostrawa Morawska – mieszanina osiedli wielkopłytowych oraz obiektów (po)przemysłowych
Fot. P. Rumpel.

łecznej, zmianom stylu życia i względnej poprawie stanu środowiska naturalnego (spowodowanej ograniczeniem uciążliwej dla środowiska produkcji) przedłuża się ludzkie życie. Konsekwencją jest proces starzenia się ludności (tab. 5.3.1, 5.3.2).

5. Suburbanizacja – jest czynnikiem powodującym zmniejszanie się liczby mieszkańców w centrum miasta połączone ze wzrostem zaludnienia na jego peryferiach. Nie zaskakuje to w gminach na zachód od miasta, których atutem jest atrakcyjne środowisko naturalne (np. Krásné Pole, Lhot-

Tabela 5.3.1. Rozwój liczby ludności Ostrawy w latach 2000–2013

Rok	Liczba ludności w dniu 1.01	Liczba urodzin	Liczba zgonów	Imigracja	Emigracja	Przyrost naturalny	Przyrost migracyjny	Łączny przyrost ludności	Stan w dniu 31.12
2000	321 263	2 853	3 342	2 601	3 334	-489	-733	-1 222	320 041
2001	316 700	2 867	3 410	3 257	3 972	-543	-715	-1 258	315 442
2002	315 442	2 860	3 403	3 759	4 556	-543	-797	-1 340	314 102
2003	314 102	3 010	3 393	4 018	4 649	-383	-631	-1 014	313 088
2004	313 088	2 980	3 324	3 590	4 932	-344	-1 342	-1 686	311 402
2005	311 402	3 269	3 393	3 513	4 713	-124	-1 200	-1 324	310 078
2006	310 078	3 241	3 233	3 800	4 788	8	-988	-980	309 098
2007	309 098	3 431	3 364	5 096	5 887	67	-791	-724	308 374
2008	308 374	3 481	3 299	4 367	5 156	182	-789	-607	307 767
2009	307 767	3 311	3 349	3 655	5 378	-38	-1 723	-1 761	306 006
2010	306 006	3 307	3 410	3 475	5 769	-103	-2 294	-2 397	303 609
2011	301 942	3 017	3 467	3 554	5 424	-450	-1 870	-2 320	299 622
2012	299 622	2 932	3 341	3 858	5 650	-409	-1 792	-2 201	297 421
2013	297 421	2 951	3 315	4 122	5 526	-364	-1 404	-1 768	295 653

Źródło: Czeski Urząd Statystyczny (ČSÚ).

Tabela 5.3.2. Projekcja rozwoju ludności Ostrawy do 2050 r. według grup wieku

Wiek	2010	2015	2020	2025	2030	2035	2040	2045	2050
0–4	14401	14047	13426	12551	11900	11808	11874	11706	11289
5–9	13938	14387	14033	13413	12538	11888	11796	11862	11694
10–14	13242	13929	14377	14024	13404	12530	11881	11789	11855
15–19	17067	13350	14037	14485	14133	13515	12642	11994	11902
20–24	19720	17427	13721	14407	14856	14506	13889	13020	12374
25–29	21119	20214	17928	14236	14920	15367	15019	14405	13539
30–34	25983	21539	20639	18362	14683	15366	15813	15466	14855
35–39	26039	26340	21920	21027	18762	15102	15784	16230	15886
40–44	20881	26330	26634	22253	21373	19126	15494	16176	16623
45–49	20765	21091	26490	26802	22487	21629	19414	15827	16511
50–54	20232	20791	21132	26455	26778	22567	21744	19579	16064
55–59	22609	19736	20321	20683	25890	26230	22168	21394	19302
60–64	21984	21425	18750	19374	19768	24814	25181	21331	20628
65–69	16283	20259	19837	17426	18095	18528	23346	23749	20182
70–74	11178	14365	17987	17740	15675	16402	16887	21406	21855
75–79	9033	9145	11913	15077	15048	13424	14219	14765	18888
80–84	6640	6435	6723	8960	11545	11748	10646	11500	12106
85–89	3472	3737	3776	4154	5748	7635	8024	7466	8333
90 +	820	1425	1787	2021	2438	3540	5094	6117	6431
Razem	305406	305969	305433	303451	300042	295725	290915	285781	280319

Uwaga: Kolor szary oznacza fałę podwyższonego przyrostu naturalnego z lat 70. XX w.

Źródło: Solansky (2008), zmodyfikowane przez autorów.

ka, Petřkovice, Polanka, Nová Bělá i Stará Bělá). Proces ten występuje jednak też w peryferyjnych dzielnicach Radvanice i Bartovice, położonych w bezpośrednim sąsiedztwie huty Arcelor Mittal, na co wpływa prawdopodobnie niska cena działek budowlanych i optymistyczne nastawienie nowych mieszkańców dotyczące poprawy jakości powietrza w najbliższym czasie. Wzrost zaludnienia zaznacza się w ostatniej dekadzie także w kolejnych 12 gminach powiatu ostrawskiego.

Konkluzje

Ostrawa jest miastem wolno i stopniowo kurczącym się, które w okresie 1990–2010 odnotowało spadek liczby ludności o niemal 8%. Główne przyczyny tego zjawiska to: deindustrializacja i związany z nią ubytek miejsc pracy oraz emigracja zwłaszcza młodych i wykształconych mieszkańców miasta. Dalszymi przyczynami są: nowa faza rozwoju demograficznego po 1990 r. (typowe zjawisko w prawie wszystkich postkomunistycznych krajach Europy Środkowej i Wschodniej, dotyczące nie tylko miast przemysłowych), wyraźne

długookresowe ograniczenie rozrodczości (z krótką przerwą w latach 2006–2008) i wzrost średniej długości życia. Na ubytek ludności w centrum miasta wyraźnie oddziałuje suburbanizacja i migracje do gmin w okolicy Ostrawy położonych na szlakach komunikacyjnych w kierunku południowym i zachodnim. Pewien wpływ na rozmieszczenie ludności mają też migracje gęsto zaludnionego centrum do niezintegrowanych funkcjonalnie, peryferyjnych „wiejskich” dzielnic, takich jak np. Krásné Pole lub Lhotka.

Gdyby dotychczasowe tendencje rozwoju ludności przełożyć na prosty trend liniowy, w roku 2050 (Solanský, Šotkovský 2011) na terenie dzisiejszej Ostrawy mieszkałoby około 280 tys. ludzi, w znacznej mierze mających powyżej 70 lat, co miałoby decydujący wpływ na gospodarkę lokalną i regionalną. Oczekiwany jest ponadto wzrost udziału ludności należącej do „niższej” klasy społecznej (tzn. ludzi bez wykształcenia, z niskimi poborami lub bezrobotnych żyjących ze środków pomocy społecznej) i ciągły spadek udziału zamożniejszych i lepiej wykształconych mieszkańców. Odwrócenie tej tendencji na skutek wzrostu podaży atrakcyjnych miejsc pracy jest zdaniem ekspertów mało prawdopodobne.

6. Kurczenie się miast w Polsce

Emilia Jaroszevska, Tadeusz Stryjakiewicz

Nowe uwarunkowania demograficzne, społeczne, gospodarcze i kulturowe, które zaistniały w Polsce po 1990 r., wpłynęły w istotny sposób na przemiany miast zarówno w aspekcie ilościowym, jak i jakościowym. Jednym z przejawów tych zmian jest coraz bardziej widoczny proces kurczenia się wielu polskich miast. Przewyciężenie jego negatywnych skutków stanowić będzie jedno z najważniejszych wyzwań dla planowania i polityki miejskiej w Polsce w XXI w. W rozdziale tym autorzy próbują odpowiedzieć na pytanie, w jakim stopniu proces kurczenia się dotknął polskich miast po 1990 r. oraz jaki jest jego rozkład przestrzenny.

Ogólna sytuacja miast w Polsce po 1990 r.

Przez ostatnie prawie dwie i pół dekady polskie miasta podlegały przyspieszonym przemianom w wielu wymiarach, m.in.: materialnym, funkcjonalnym i społecznym. Na tempo i kierunek tych przemian miały wpływ procesy związane z transformacją systemową, postępującą globalizacją i umiędzynarodowieniem gospodarki, wejściem Polski do UE, w tym z nowymi możliwościami pozyskania wsparcia finansowego. Proces przejścia polskich miast od miasta socjalistycznego do miasta postsocjalistycznego wiązał się z pokonaniem wielu problemów, które ujawniły się po ponad 40 latach ich funkcjonowania w systemie nakazowo-rozdzielczym (lata 1945–1989). Sytuacja wyjściowa, w której znalazły się miasta z chwilą rozpoczęcia procesu transformacji, była odmienna dla każdego z nich. Transformacja systemowa z jednej strony stwarzała nowe szanse rozwojowe, z drugiej niosła zagrożenia wynikające m.in. ze słabości

polskich miast na arenie międzynarodowej. Dla wielu z nich, zwłaszcza tych położonych w starych okręgach przemysłowych, był to początek niezwykle trudnych zmian strukturalnych. Odseparowanie gospodarcze kraju od procesów światowych uwidoczniło w momencie otwarcia granic ogromną „lukę” między Europą Zachodnią i krajami byłego bloku wschodniego (Parysek 2005; Węclawowicz i in. 2006; Zborowski i in. 2012; Węclawowicz 2013). Polskie miasta musiały borykać się nie tylko z jej skutkami i spuścizną minionej epoki, ale także sprostać międzynarodowej konkurencji i wyzwaniom globalizacji. W wielu ośrodkach decyzje podjęte w przeszłości utrudniały ich rozwój także w późniejszym okresie, stwarzając trudne do pokonania bariery. Zaznaczyła się w nich zatem typowa zależność od wcześniejszej ścieżki rozwoju (*path dependence*), opisana szczegółowo przez Gwosdz (2004, 2013).

Począwszy od lat 90. XX w. coraz bardziej widoczna stawała się polaryzacja struktur społeczno-demograficznych, przejawiająca się koncentracją ludności w wybranych obszarach metropolitalnych i depopulacją na obszarach peryferyjnych (Parysek, Wdowicka 2002; Węclawowicz i in. 2006). O ile największe miasta, o zróżnicowanej gospodarce, były w stanie stosunkowo szybko przystosować swoją gospodarkę do nowych warunków rynkowych, to mniejszych ośrodków na obszarach peryferyjnych oraz te o monofunkcyjnej strukturze gospodarczej proces kurczenia się dotknął ze szczególną siłą (Stryjakiewicz i in. 2012). Miasta te zmagają się z problemami sukcesji ekonomicznej po upadku przemysłu, z wysokim bezrobociem oraz odpływem ludności (zwłaszcza młodej i wykształconej). Podejmowane w nich działania rewitalizacyjne są zazwyczaj trudne i długotrwałe oraz wymagają znacznych nakładów finansowych, często przekraczających możliwości lokalnych samorządów.

Istotne zmiany, które zaszły w ciągu minionych dwudziestu kilku lat, objęły także sferę społeczną.

Jednym z przejawów tych zmian jest wzrost mobilności, która znacząco wpłynęła na zróżnicowanie rozmieszczenia potencjału demograficznego. Mowa tu zarówno o migracjach zagranicznych, znacznie zintensyfikowanych po akcesji Polski do UE, jak i o migracjach wewnętrznych. W przypadku tych drugich mamy do czynienia z jednej strony z przemieszczaniami z obszarów peryferyjnych w kierunku dużych ośrodków metropolitalnych, a z drugiej strony z procesem suburbanizacji. Ten ostatni wiąże się z utratą mieszkańców przez miasta w swych granicach administracyjnych na rzecz strefy podmiejskiej, co niejednokrotnie przyczynia się do podupadania dzielnic śródmiejskich.

Współcześnie suburbanizacja jest jednym z najważniejszych procesów kształtujących sieć osadniczą w Polsce. I chociaż podmiejskie migracje miały miejsce jeszcze przed rokiem 90. XX w., to po tym czasie znacznie przybrały na sile (Parysek 2005). Niestety proces ten zmienia przestrzeń wokół miast w sposób niekontrolowany i chaotyczny, stwarzając w rezultacie szereg problemów związanych m.in. z rosnącymi kosztami budowy infrastruktury technicznej, mniejszymi wpływami do budżetu miasta, utrudnieniami komunikacyjnymi, dostępnością podstawowych usług publicznych, takich jak edukacja, ochrona zdrowia lub kultura. Chociaż suburbanizacja jest domeną przekształceń obszarów położonych wokół dużych miast, to obecnie w coraz większym stopniu dotyka też mniejszych ośrodków miejskich (Kajdanek 2012).

Wyróżnikiem współczesnej transformacji miast są także istotne zmiany demograficzne powiązane z procesem określanym jako drugie przejście demograficzne (Lesthaeghe, van de Kaa 1986, za Kurkiewicz 2010, s. 50). Proces ten polega na jednokierunkowej zmianie wielu zachowań demograficznych w zakresie zawierania małżeństw i rozrodczości (Okólski 2005). Ich skutkiem jest m.in. zmiana stylu życia, formowanie się nowego modelu rodziny i gospodarstw domowych, spadek natężenia urodzeń oraz postępujący proces starzenia się społeczeństwa. Jak zauważa Kurkiewicz (2010, s. 51), przebieg drugiego przejścia demograficznego w Polsce i innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej ma charakter nietypowy i cechuje go znaczne opóźnienie w stosunku do państw Europy Zachodniej. Nałożenie się suburbanizacji i zmian demograficznych wpłynęło, jak już wspomniano na wstępie, także na znaczne przyspieszenie procesu kurczenia się miast w Polsce.

Zmiany struktury demograficznej ludności miejskiej w Polsce

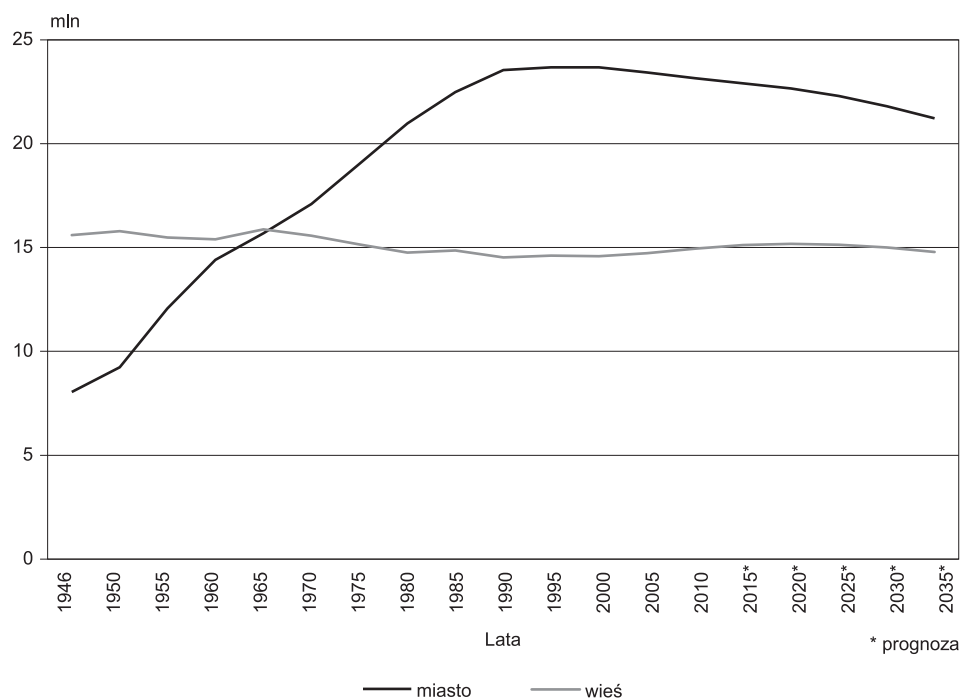
Na zmiany zaludnienia, tj. na przyrost lub ubytek rzeczywisty ludności, mają wpływ przede wszystkim dwa procesy. Pierwszym z nich jest kształtowanie się przyrostu/ubytku naturalnego ludności, który jest różnicą między liczbą urodzeń i zgonów. Drugim jest saldo migracji, będące różnicą między napływem ludności a jej odpływem.

Prognozy dotyczące przyszłości demograficznej Polski do 2035 r. są alarmujące. Według szacunków GUS (2008) liczba ludności kraju będzie się systematycznie zmniejszać, przy czym tempo tego spadku będzie coraz wyższe wraz z upływem czasu (ryc. 6.1). Zakres zmienności średniorocznej dynamiki spadku liczby ludności według GUS będzie się zawierać w przedziale od $-0,55\%$ do $-0,12\%$. Jak wiadomo, nie są to procesy, które równomiernie rozłożą się w przestrzeni, dlatego tak ważne jest znalezienie odpowiedzi na pytanie, jakie obszary będą traciły w największym stopniu swoich mieszkańców.

Jak podaje GUS, większość przewidywanego spadku wielkości populacji do 2035 r. – aż 90% – będzie dotyczyła właśnie ludności miejskiej (a ściślej: ludności zamieszkującej w granicach administracyjnych miast). Proces ten przyspieszy po roku 2020, osiągając średnie tempo od $-0,69\%$ do $-0,27\%$ rocznie. Wraz z nim pogłębiać się będą niekorzystne zmiany w strukturze ludności według wieku i w konsekwencji coraz bardziej nasilać będzie się starzenie społeczeństwa oraz zmniejszanie się liczebności kobiet w wieku rozrodczym.

Niekorzystna sytuacja demograficzna ma swoje źródła w procesach zaobserwowanych na przełomie lat 80. i 90. XX w. Od początku transformacji generalnie dominuje tendencja zmniejszania się liczby urodzeń przy jednoczesnym obniżaniu się umieralności i wydłużaniu życia. Chociaż w latach 2008–2011 odnotowano dodatni przyrost naturalny, spowodowany głównie urodzeniami przez kobiety z wyżu demograficznego lat 80. XX w., to prognozowany jest dalszy ubytek naturalny ludności (ryc. 6.2). Te negatywne zmiany wynikają także w dużej mierze ze zmiany struktury wieku populacji kobiet. O ile w 2007 r. kobiety w wieku rozrodczym stanowiły $49,3\%$ ogólnej liczby kobiet, to w 2035 r. będzie ich tylko $38,8\%$.

Kolejnym ważnym składnikiem kształtującym lokalne struktury społeczne są migracje. W szczególności wyjazd osób młodych w wieku rozrodczym niesie poważne konsekwencje w postaci zaburzeń struktury wieku i płci, przyczyniając się do przyspieszenia procesu starzenia się danej społeczności. Oficjalne statystyki nie obejmują całokształtu procesów migracyjnych. Przyczyną tego stanu rzeczy są

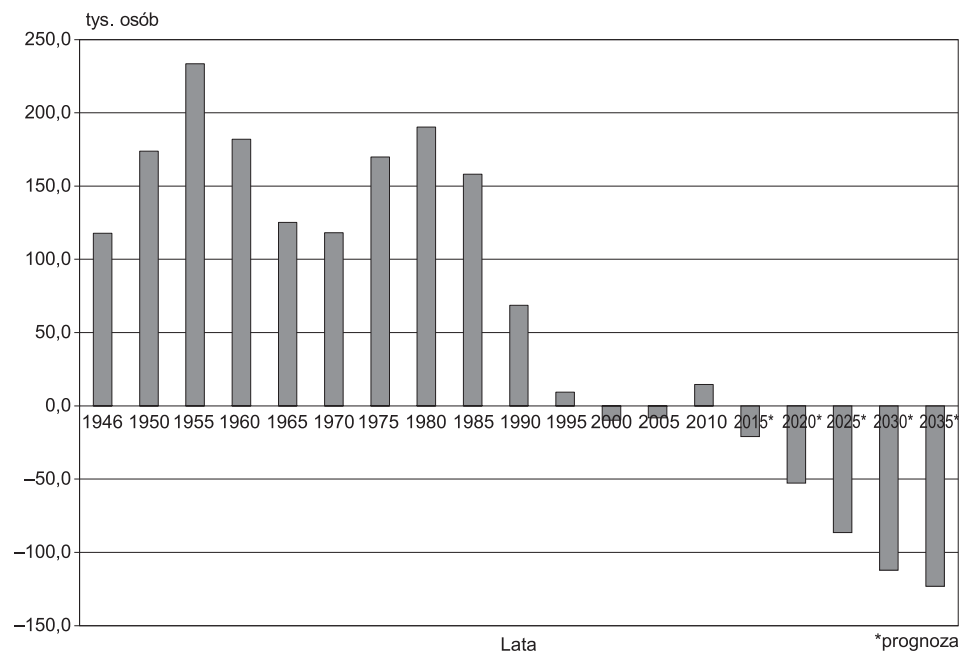
Ryc. 6.1. Zmiany liczby ludności miejskiej i wiejskiej w Polsce w latach 1946–2035

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

niekompletne dane dotyczące zameldowań i wymeldowań, nie rejestrujące wszystkich zdarzeń.

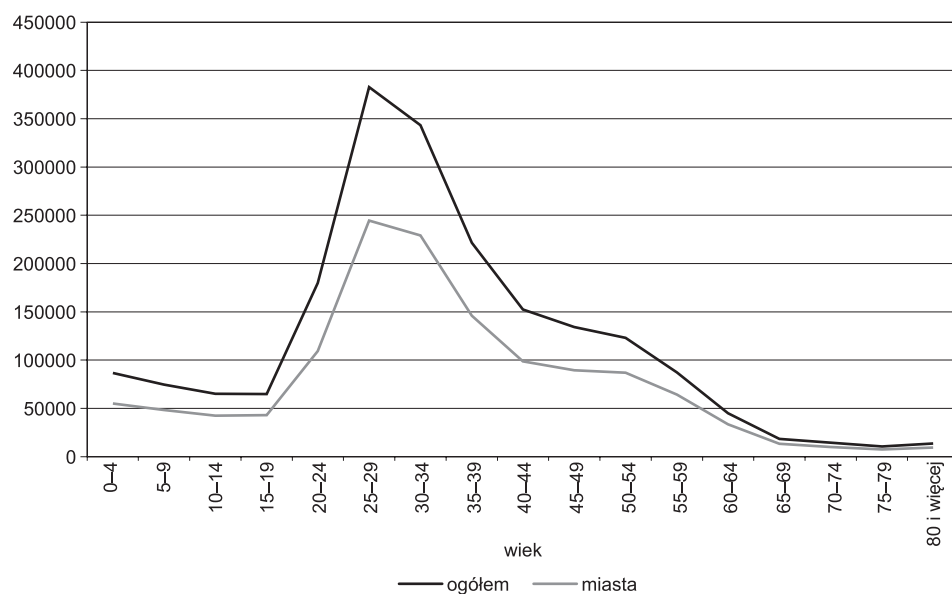
W migracjach wewnętrznych, tj. na terenie kraju, można wyróżnić dwa główne trendy. Po pierwsze, dominują przemieszczenia w kierunku obszarów metropolitalnych, które stają się miejscami koncentracji potencjału społeczno-gospodarczego. Jednocześnie

zachodzą procesy dekoncentracji ludności wewnątrz tych obszarów w wyniku procesu suburbanizacji. Po drugie, nadal utrzymuje się, obserwowany od wielu lat (Eberhardt 1989), odpływ mieszkańców z położonych peryferyjnie obszarów wiejskich (przede wszystkim Polski wschodniej) oraz ze starych ośrodków przemysłowych.

Ryc. 6.2. Ruch naturalny w miastach w latach 1946–2035

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

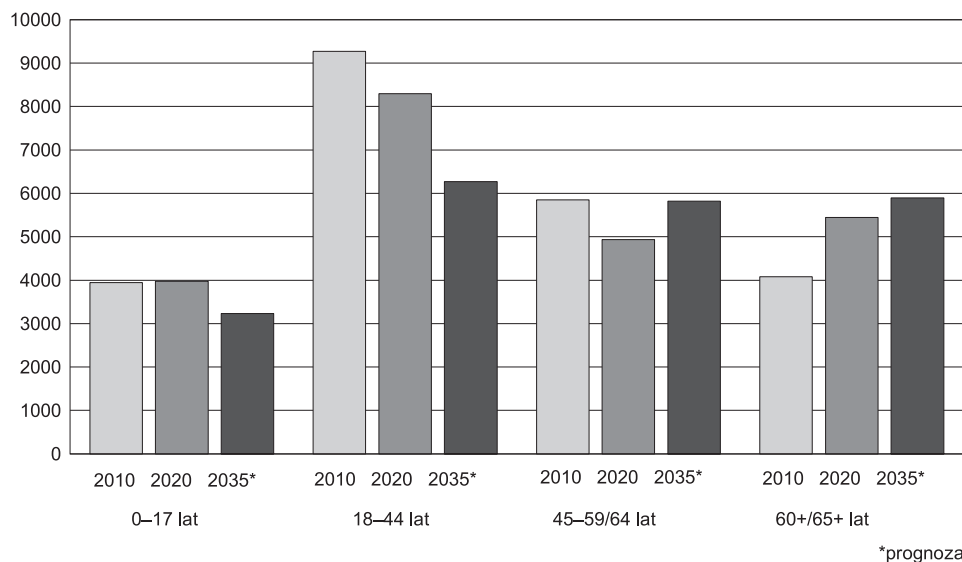

Ryc. 6.3. Emigranci przebywający za granicą czasowo powyżej 3 miesięcy według grup wieku w 2011 r.
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

W zakresie migracji zagranicznych, w szczególności po wejściu Polski do UE, nastąpił niepokojący wzrost wyjazdów z kraju. Według szacunków GUS (2013) skala emigracji jest znacząca: na koniec 2012 r. poza granicami Polski przebywało czasowo 2130 tys. Polaków. Niestety emigracja wiąże się nie tylko z ilościowym, ale i jakościowym ubytkiem ludności. Wyjeżdżają przede wszystkim młode osoby (ryc. 6.3), często dobrze wykształcone, co wpływa na obniżenie zasobów kapitału ludzkiego.

Zarówno niska liczba urodzeń, jak i migracje zasadniczo zmieniają strukturę ludności według

ekonomicznych grup wieku (ryc. 6.4). Udział ludności w wieku przedprodukcyjnym (0–17 lat) w miastach zmniejszył się z 28% w 1990 do 17,1% w roku 2011. Równocześnie wzrósł odsetek osób w wieku poprodukcyjnym (kobiety 60+, mężczyźni 65+) z 11,6% w 1990 r. do 17,6% w 2010 r. Niekorzystne są również prognozy do 2035 r. Obserwowany proces starzenia się społeczeństwa stanowi i będzie stanowić ważne wyzwanie dla przyszłego rozwoju miast i kształtowania polityki społecznej kraju (Kurek 2007, 2008; Szczerek 2014).

Ryc. 6.4. Ludność w miastach według ekonomicznych grup wieku w latach 2010, 2020 i 2035
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Zmiany liczby ludności według grup wielkościowych miast

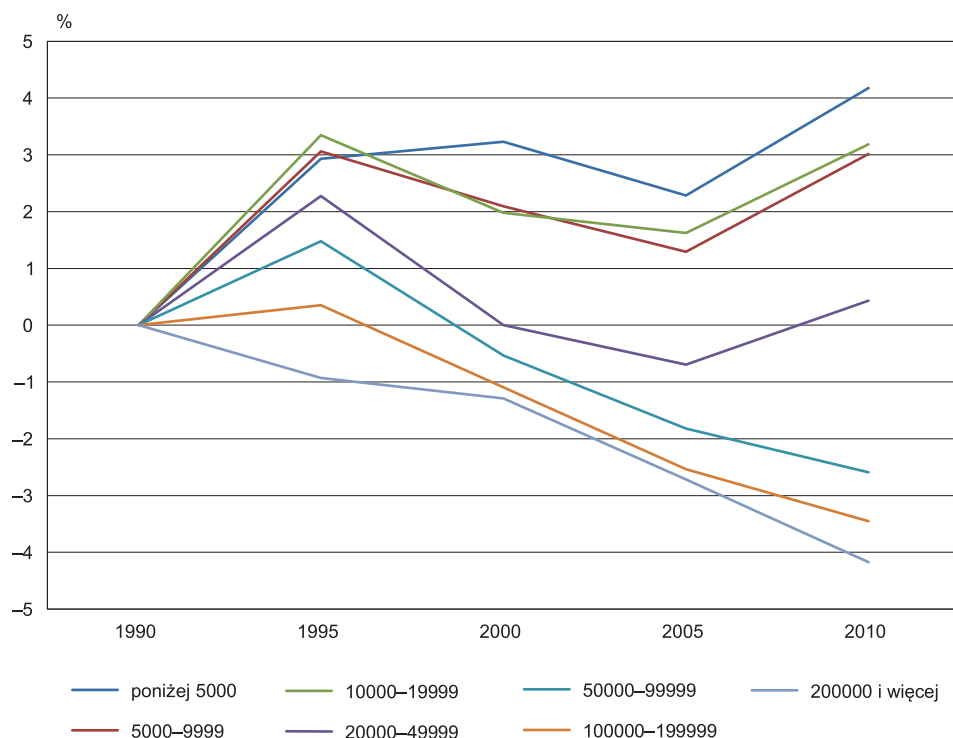
Zmiany liczby ludności według grup wielkościowych miast przedstawiono na rycinie 6.5. Zauważyć można, że w pierwszym pięcioleciu analizowanego okresu liczba ludności spadała tylko w miastach powyżej 200 tys. mieszkańców, pozostałe odnotowywały mniejszy bądź większy wzrost. Od roku 1995 aż do 2010 następuje wyraźny ubytek ludności w miastach liczących 100–200 tys. i 50–100 tys. mieszkańców. Miasta o liczbie 20–50 tys. oraz 5–20 tys. mieszkańców odnotowywały spadek w latach 1995–2005, sytuacja tej grupy miast poprawiła się w ostatnim badanym pięcioleciu. Najkorzystniej przedstawia się grupa miast najmniejszych, poniżej 5 tys. mieszkańców, dla których okres analizowanych 20 lat był czasem wzrostu liczby ludności (z wyjątkiem lat 2000–2005).

Przestrzenne zróżnicowanie zmian ludnościowych

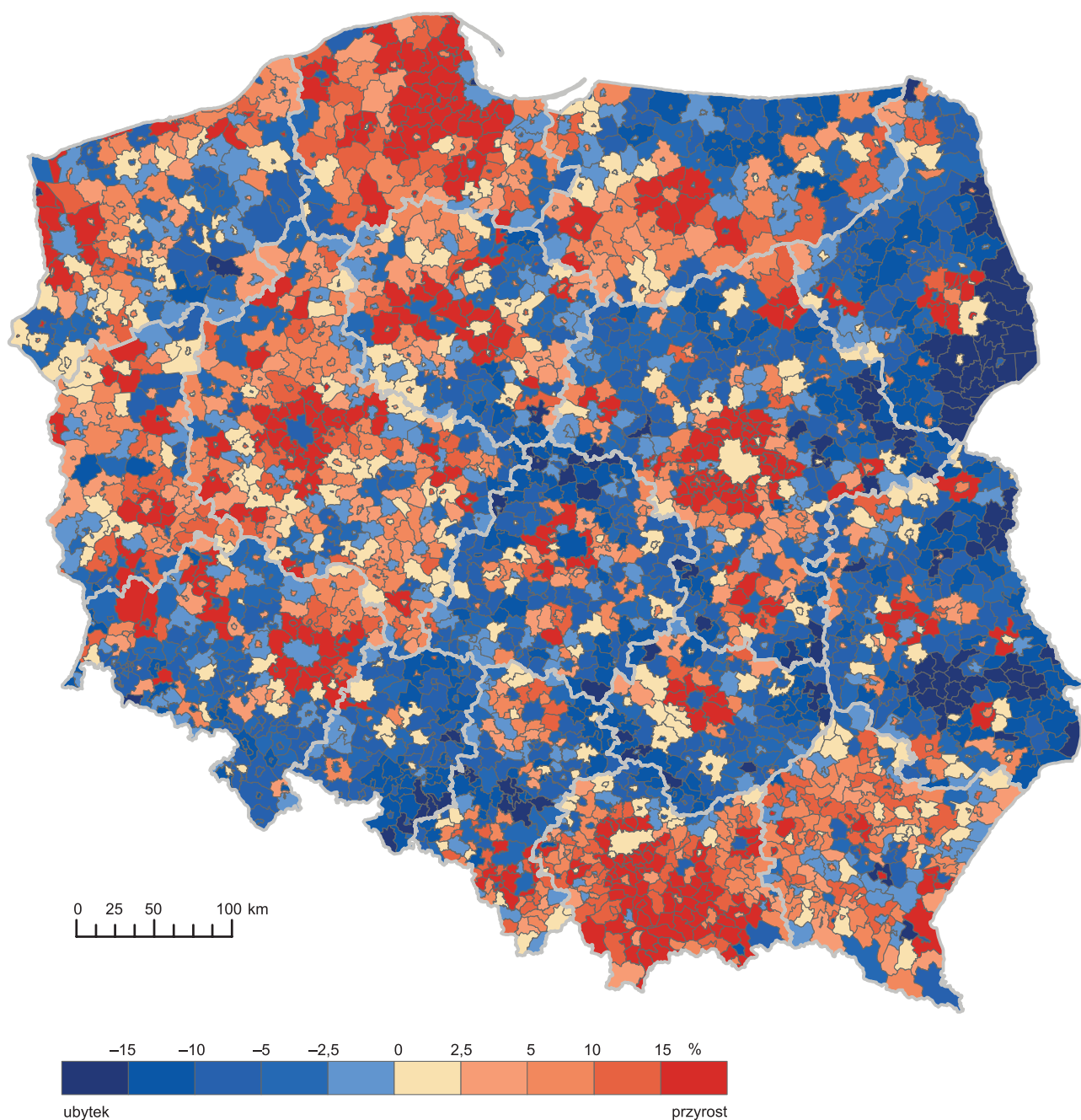
Właściwa ocena procesu demograficznego kurczenia się miast wymaga zbadania całokształtu zmian ludności na terenie kraju. Dlatego w pierwszej kolejności przeprowadzono analizę zmian liczby ludności

w Polsce w podziale na miasta (gminy miejskie i miasta w gminach miejsko-wiejskich) i obszary wiejskie (gminy wiejskie i obszary wiejskie w gminach miejsko-wiejskich). Zabieg ten pozwolił uchwycić przemiany nie tylko samych miast, ale także terenów je otaczających (związane z procesem suburbanizacji).

Zakres czasowy analizy obejmuje lata 1990–2010. Dwie dekady wydają się dostatecznie długim okresem, aby uchwycić obraz przemian ludnościowych, jakie zaszły w kraju od początku transformacji. Przeanalizowane zostały wszystkie miasta i obszary wiejskie, które istniały w 1990 r., wykluczono jednostki utworzone po tym czasie. Ponadto w badaniu uwzględniono przesunięcia granic administracyjnych. Jest to czynnik często pomijany w różnych opracowaniach, przez co uzyskiwany obraz nie do końca przedstawia rzeczywiste zmiany w przestrzennym rozmieszczeniu ludności. Dlatego ażeby uniknąć sytuacji, w której przyrost bądź ubytek ludności spowodowany był zmianą administracyjną dotychczasowych struktur, wszystkie dane zostały zweryfikowane i poddane korekcie, a następnie zagregowane do obowiązującego podziału z 1990 r. Należy nadmienić, że w czasie 20 lat dokonanych zostało kilkaset zmian przebiegu granic administracyjnych jednostek podziału terytorialnego, równocześnie powstały nowe gminy, niektóre straciły status miasta, a jeszcze inne go uzyskały. Zmieniały się

Ryc. 6.5. Zmiany liczby ludności miast w Polsce w latach 1990–2010
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Ryc. 6.6. Zmiany liczby ludności w Polsce w latach 1990–2010
 Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

także kody identyfikacji terytorialnej jednostek oraz ich przynależność do województw i powiatów, co stwarzało wiele komplikacji w analizie dynamicznej. Ostatecznie analizie poddano 2948 jednostek, w tym 829 miast².

² W porównaniu z rozdziałem 3 w badaniu uwzględniono wszystkie grupy wielkościowe miast, także te najmniejsze, poniżej 5 tys. ludności.

Uzyskany obraz zmian liczby ludności w latach 1990–2010 (ryc. 6.6) wykazuje znaczne zróżnicowanie przestrzenne oraz zauważalny wpływ uwarunkowań historycznych, związanych ze zmianą granic państwowych i przemieszczaniem się ludności po II wojnie światowej. Na sytuację ludnościową poszczególnych regionów silnie oddziaływały także uwarunkowania kulturowe, związane m.in. z systemami wartości i modelami rodziny.

Przyrost mieszkańców w analizowanych latach dotyczył w szczególności jednostek położonych w województwach małopolskim, pomorskim i wielkopolskim. Korzystna sytuacja wystąpiła też na obszarze województw podkarpackiego, lubuskiego, południowej części warmińsko-mazurskiego, zachodniej części kujawsko-pomorskiego i zachodniopomorskiego. Na prezentowanej mapie wyraźnie widać wzrost liczby mieszkańców wokół największych miast. Niekorzystnie wygląda sytuacja ludności na tzw. obszarach problemowych. Depopulacja w znacznym stopniu dotknęła województw opolskiego, podlaskiego, lubelskiego, a także terenów położonych w pasie Sudetów, centralnej części województwa śląskiego, południowo-wschodniej świętokrzyskiego oraz łódzkiego (oprócz strefy podmiejskiej Łodzi i rejonu Bełchatowa). Duży spadek miał miejsce na północy i wschodzie województwa mazowieckiego oraz na północy województwa warmińsko-mazurskiego. Jak można zauważyć, są to albo peryferyjne obszary rolnicze, albo stare regiony przemysłowe.

Jak wspomniano na początku niniejszego rozdziału, wyróżnikiem przemian transformacyjnych i jednym z ważniejszych współcześnie trendów kształtujących sieć osadniczą w Polsce jest proces suburbanizacji. Jest on charakterystyczny dla Warszawy i innych największych miast, m.in. Poznania, Wrocławia, Trójmiasta, Szczecina, Krakowa oraz Łodzi. „Rekordzistami” wśród gmin otaczających największe miasta, które zyskały najwięcej mieszkańców, są: Dobra (Szczecińska), której przyrost ludności w latach 1990–2010 wyniósł aż 220%, podwarszawskie Łomianki (149%), Jabłonna (123%), Lesznowola (121%), Piaseczno (120%), trójmiejskie Kosakowo (118%), szczecińskie Kołbaskowo (111%), poznańskie Dopiewo (111%) oraz bydgoskie Osielsko (110%) i Białe Błota (100%). Choć są to w większości gminy o statusie wiejskim, to położenie w zasięgu wpływu wielkich miast sprawia, że proces urbanizacji jest w nich często o wiele bardziej zaawansowany niż w małych, usytuowanych peryferyjnie miastach (Gałązka, Strzelecki 2012).

Proces suburbanizacji zauważalny jest również wokół innych ośrodków regionalnych, takich jak Zielona Góra, Olsztyn, Lublin, Częstochowa, Radom, Kielce, a także coraz częściej dotyka mniejszych miast.

Na wschodzie kraju zwraca uwagę wyraźna koncentracja ludności w samych miastach i wokół nich; dotyczy to w szczególności województw podlaskiego i lubelskiego. W tej części Polski nadal wyraźnie zaznacza się proces urbanizacji, związany z przemieszczaniem się ludności z położonych peryferyjnie obszarów wiejskich do miast lub ich stref podmiejskich.

Wzrost populacji odnotowuje Białystok, zarówno w swych granicach, jak i w gminach sąsiadujących.

Kurczenie się polskich miast w świetle kryteriów przyjętych w projekcie CIRES

W oparciu o metodologię przyjętą w ramach projektu CIRES (patrz rozdz. 3) wydzielone zostały trzy typy miast:

- miasta rosnące, cechujące się wzrostem liczby ludności wynoszącym ponad 0,15% w stosunku rocznym przez okres 20 lat,
- miasta stabilne, cechujące się zmianą liczby ludności zawierającą się w przedziale od –0,15% do 0,15% w stosunku rocznym przez okres 20 lat,
- miasta kurczące się, cechujące się ubytkiem w stosunku rocznym wynoszącym ponad 0,15% przez okres 20 lat.

Uzyskane wyniki dowiodły, że spośród analizowanych 829 miast kurczyło się 245, stabilnych było 251, a rosnących 333. Proporcje te są zbliżone do średniej dla miast Unii Europejskiej.

Kurczące się miasta według grup wielkościowych

Biorąc pod uwagę wielkość miast, należy zaznaczyć, że statystycznie proces kurczenia się dotyczy w największym stopniu miast powyżej 50 tys. mieszkańców (tab. 6. 1).

Kurczenie się miast największych (powyżej 200 tys. mieszkańców) jest z jednej strony wynikiem zachodzącego procesu suburbanizacji w ośrodkach metropolitalnych, a z drugiej strony tego, że w wymienionej grupie znajdują się stare miasta przemysłowe (m.in. Łódź i miasta konurbacji katowickiej), w których od wielu lat następuje odpływ ludności i obserwowany jest wyższy niż w innych miastach ubytek naturalny ludności (Zborowski i in. 2012).

W przypadku silnych gospodarczo ośrodków metropolitalnych, które w swoich granicach administracyjnych straciły mieszkańców głównie na rzecz sąsiednich jednostek powiązanych z miastem funkcjonalnie (np. Poznań), nie można mówić o typowym kurczeniu się. Chociaż proces suburbanizacji powoduje szereg problemów (o czym wspomniano

Tabela 6.1. Miasta kurczące się, stabilne i rosące według grup wielkościowych (w 2010 r.)

Grupa wielkościowa (liczba mieszkańców)	Liczba miast	Liczba miast kurczących się	%	Liczba miast stabilnych	%	Liczba miast rosnących	%
poniżej 5000	257	63	24,5	58	22,6	136	52,0
5000–9999	176	47	26,5	59	33,5	70	39,8
10000–19999	177	44	24,9	65	36,7	68	38,4
20000–49999	127	40	31,5	45	35,4	42	33,1
50000–99999	49	27	55,1	9	18,4	13	26,5
100000–199999	23	13	56,1	7	30,4	3	13,0
200000 i więcej	20	11	55,0	8	40,0	1	5,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS za okres 1990–2010.

na wstępie niniejszego rozdziału), to sytuacja największych miast pod względem liczby ludności jest w wielu przypadkach nieco korzystniejsza niż na to wskazują dane. Należy mieć na uwadze, że w tych miastach przebywa znaczna liczba niezameldowanych imigrantów wewnętrznych, m.in. studenci i absolwenci wyższych uczelni, którzy stanowią istotną grupę nieuwzględnianą w statystykach.

W grupie miast powyżej 50 tys. mieszkańców znajdują się także były miasta wojewódzkie (lata 1975–1998). Utrata funkcji administracyjnych w wyniku reformy z 1999 r. skutkowało w wielu przypadkach spowolnieniem gospodarczym oraz w konsekwencji przyczyniła się do zahamowania wzrostu ludności bądź jej ubytku (Bagiński 2006; Szymytkie 2006).

Miasta liczące poniżej 50 tys. mieszkańców cechuje nieco korzystniejsza sytuacja. Spośród miast średnich (20–50 tys. mieszkańców) kurczyło się co trzecie, a z grupy poniżej 20 tys. mieszkańców co czwarte.

Kurczące się miasta według regionów

Jak pokazują ryciny 6.7 i 6.8, proces kurczenia się miast nie dotyka w równym stopniu całego kraju. Zauważyć można, że istniały/istnieją duże dysproporcje regionalne. Na prezentowanych mapach bardzo wyraziście zaznacza się obszar południowo-zachodniej Polski, który zdecydowanie wyróżnia się na tle pozostałych regionów pod względem natężenia liczebności miast kurczących się.

Największym odsetkiem kurczących się miast charakteryzują się województwa: dolnośląskie, opolskie i śląskie oraz sąsiadujące z tym ostatnim województwo świętokrzyskie (tab. 6.2). „Rekordzistą” jest województwo opolskie, na którego terenie w analizowanym okresie kurczyło się aż 78,8% miast tego regionu (dla porównania w województwie wielkopolskim kurczy się 7,5% miast). W pozostałych

wymienionych województwach kurczyła się ponad połowa miast. Wysoki odsetek miast kurczących się wykazuje także województwo łódzkie. Łącznie we wspomnianych pięciu województwach kurczą się 143 miasta, z czego 20% stanowią miasta poniżej 5 tys. mieszkańców.

Tak duża skala tego procesu w wymienionych województwach wiąże się głównie ze specyfiką ich gospodarki, m.in. z lokalizacją na ich terenie zakładów przemysłowych, które po 1990 r. upadły lub przechodziły poważny kryzys, co skutkowało wyższym niż w innych regionach poziomem bezrobocia i w konsekwencji odpływem ludności. W przypadku Opolszczyzny znaczny wpływ na proces kurczenia się miały migracje ludności mniejszości niemieckiej.

Z kolei najmniejszym udziałem miast kurczących się charakteryzują się województwa wielkopolskie i mazowieckie. W regionach tych kurczy się odpowiednio 7,4% i 9% miast. Pod tym względem korzystnie przedstawia się sytuacja także w województwach kujawsko-pomorskim i podkarpackim.

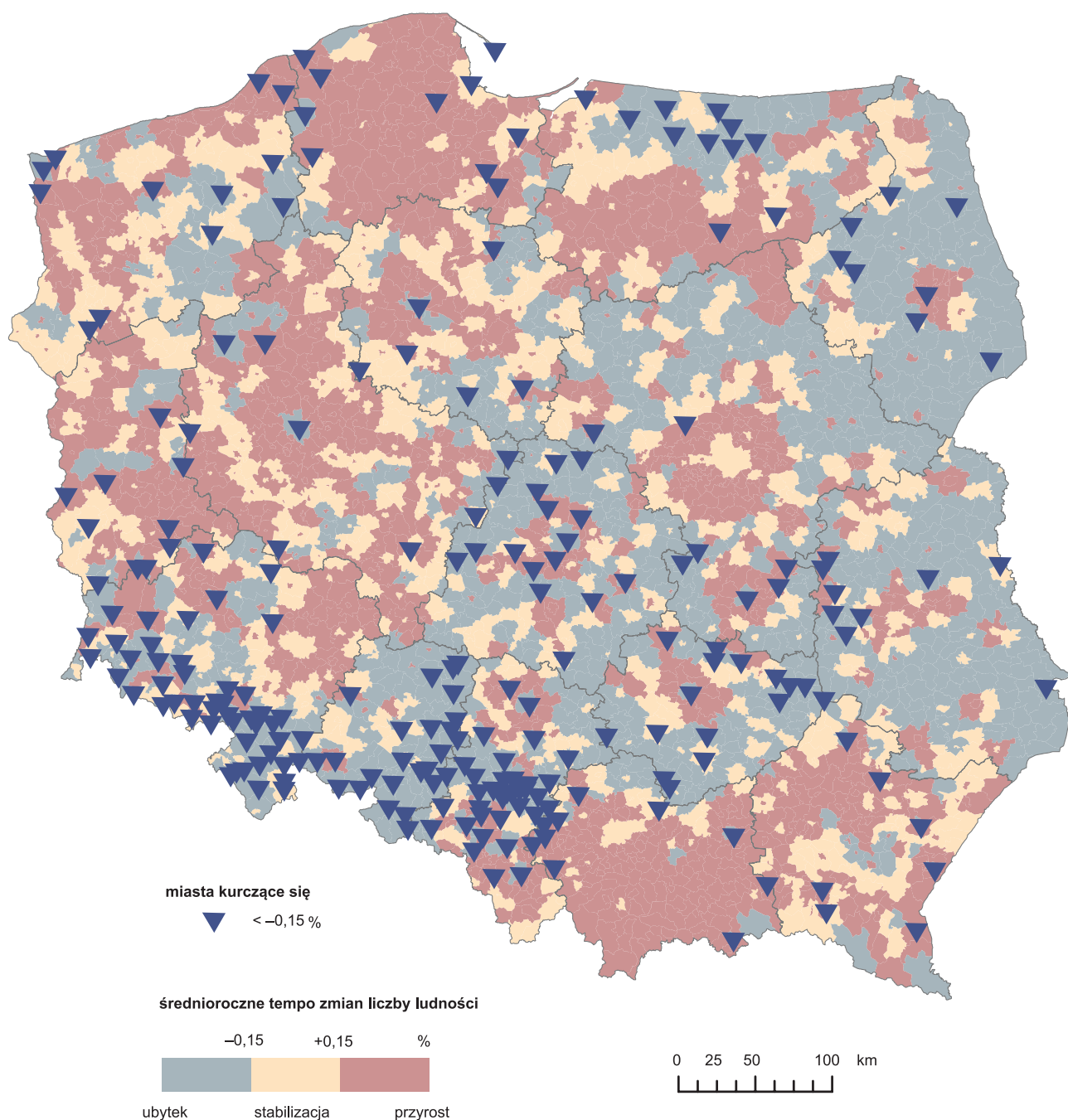
Kurczące się miasta według skali ubytku ludności

W kategoriach bezwzględnych największy ubytek ludności w okresie 1990–2010 miał miejsce w dużych miastach (tab. 6.3). Najwięcej straciła Łódź, która zmniejszyła się aż o 117,6 tys. mieszkańców. Na kolejnym miejscu znalazły się miasta konurbacji katowickiej, a wśród nich największy ubytek odnotowały Katowice (55,4 tys.). W tej grupie znalazły się też inne duże miasta, m.in. Poznań, który – jak już wspomniano – traci mieszkańców głównie z powodu suburbanizacji. Ogólnie można zauważyć, że bezwzględny ubytek mieszkańców dotyka w największym stopniu starych ośrodków przemysłowych oraz miast o dużym natężeniu procesu suburbanizacji.

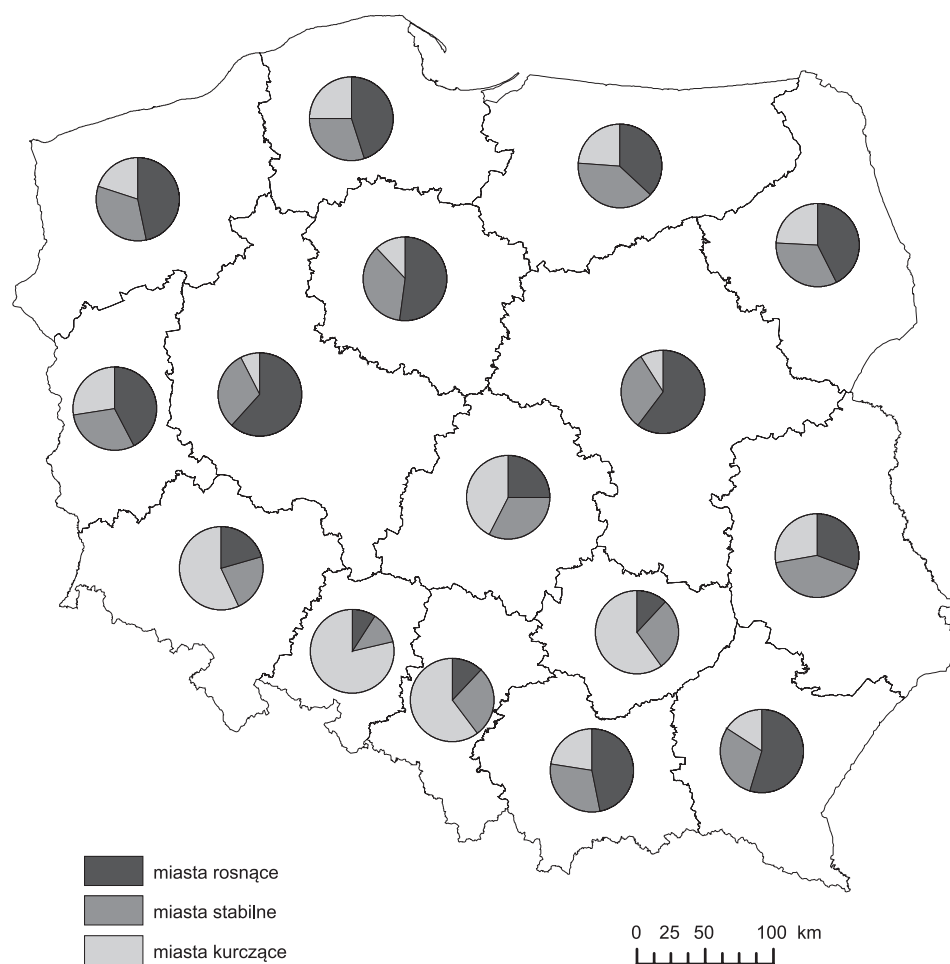
Listę miast z największym średniorocznym ubytkiem ludności otwiera niewielkie miasto Toszek

w województwie śląskim. Tak znaczny spadek liczby mieszkańców tego małego miasta związany jest z jego strukturą narodowościową i wynika przypuszczalnie z migracji zagranicznych ludności do Niemiec (Krzysztofik, Szmytkie 2011). Te same przyczyny stoją prawdopodobnie za kurczeniem się miast Kolonowskie oraz Dobrodzień w województwie opolskim.

Do grupy miast o bardzo dużym średniorocznym ubytku mieszkańców należą również niektóre miasta wypoczynkowe i uzdrowiskowe. W czołówce znajdują się Hel i Sopot (woj. pomorskie) oraz Nowe Warpno (woj. zachodniopomorskie). Znaczny spadek liczby ludności odnotowują także uzdrowiska Duszniki-Zdrój i Nałęczów oraz turystyczny ośrodek górski – Szklarska Poręba. Kurczenie się wymienionych miast, a także kolejnych, które nie zmieściły

Ryc. 6.7. Miasta kurczące się na tle rozkładu zmian zaludnienia w latach 1990–2010
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Ryc. 6.8. Udział miast kurczących się, stabilnych i rosnących w województwach (w 2010 r.)
 Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS za okres 1990–2010.

Tabela 6.2. Miasta i obszary wiejskie z rosnącą, stabilną i kurczącą się liczbą ludności (w 2010 r.)

Województwo	Liczba miast	Miasta rosnące		Miasta stabilne		Miasta kurczące się	
		liczba	%	liczba	%	liczba	%
Łódzkie	40	10	25,0	13	32,5	17	42,5
Mazowieckie	78	47	60,3	24	30,8	7	9,0
Małopolskie	49	23	46,9	15	30,6	11	22,4
Śląskie	59	7	11,9	16	27,1	36	61,0
Lubelskie	36	11	30,5	15	41,6	10	27,7
Podkarpackie	44	24	54,5	13	29,5	7	15,9
Podlaskie	33	14	42,4	11	33,3	8	24,2
Świętokrzyskie	25	3	12,0	7	28,0	15	60,0
Lubuskie	40	17	42,5	12	30,0	11	27,5
Wielkopolskie	108	67	62,0	33	30,5	8	7,4
Zachodniopomorskie	60	28	46,7	20	33,3	12	20,0
Dolnośląskie	88	18	20,5	20	22,7	50	56,8
Opolskie	33	3	9,1	4	12,1	26	78,8
Kujawsko-pomorskie	50	26	52,0	18	36,0	6	12,0
Pomorskie	40	18	45,0	12	30,0	10	25,0
Warmińsko-mazurskie	46	17	37,0	18	39,1	11	23,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS za okres 1990–2010.

Tabela 6.3. Lista 20 najbardziej kurczących się miast według bezwzględnego i względnego ubytku ludności w latach 1990–2010

Miasta z największym bezwzględnym ubytkiem ludności (w tys.)	Miasta z największym względnym ubytkiem ludności (średnioroczne tempo zmian w %)
Łódź (117,6 tys.)	Toszek (–1,59%)
Katowice (55,3 tys.)	Hel (–1,04%)
Sosnowiec (42,3 tys.)	Nowe Warpno (–0,96%)
Bytom (36,8 tys.)	Sopot (–0,91%)
Poznań (34,5 tys.)	Kolonowskie (–0,90%)
Ruda Śląska (26,8 tys.)	Sosnowiec (–0,89%)
Gliwice (26,3 tys.)	Bytom (–0,86%),
Zabrze (23,6 tys.)	Chorzów (–0,85%)
Częstochowa (20,8 tys.)	Ruda Śląska (–0,85%)
Chorzów (20,7 tys.)	Piekary Śląskie (–0,83%)
Wałbrzych (19,9 tys.)	Działoszycę (–0,83%)
Bydgoszcz (17,1 tys.)	Szklarska Poręba (–0,83%)
Dąbrowa Górnicza (12,3 tys.)	Stronie Śląskie (–0,82%)
Kielce (11,8 tys.)	Katowice (–0,81%)
Jastrzębie-Zdrój (11,1 tys.)	Boguszów-Gorce (–0,79%)
Siemianowice Śląskie (10,8 tys.)	Wałbrzych (–0,76%)
Piekary Śląskie (10,5 tys.)	Dobrodzień (–0,75%)
Jelenia Góra (10,0 tys.)	Nałęczów (–0,74%)
Racibórz (8,0 tys.)	Łódź (–0,74%)
Sopot (7,8 tys.)	Duszniki-Zdrój (–0,73%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

się w załączonej tabeli, jak twierdzą Krzysztofik i Szmytkie (2011), można tłumaczyć wzrostem ich elitarności i procesem suburbanizacji z jednej strony, a z drugiej – czynnikami społeczno-demograficznymi, które leżą u podstaw decyzji migracyjnych młodego pokolenia mieszkańców tych miast.

Miasta trwale kurczące się

Spośród grupy 245 analizowanych miast kurczących się, w 30 proces kurczenia się miał charakter trwały, tzn. we wszystkich pięcioletnich podokresach ubytek ludności wynosił –0,15% i więcej. Do tej grupy należą takie duże miasta, jak: Katowice, Sosnowiec, Bytom, Zabrze, Ruda Śląska i Chorzów oraz Łódź i Wałbrzych. Miasta te cechuje zarówno duży względny, jak i bezwzględny ubytek mieszkańców. Proces ich kurczenia się powoduje szereg niekorzystnych zjawisk społecznych, gospodarczych, przestrzennych, a także wizerunkowych, które pozostawione bez interwencji prowadzą do nasilenia się problemów przyszłego rozwoju.

W pozostałych 215 kurczących się miastach odnotowano przynajmniej jedno pięciolecie stabilizacji

(zmiany na poziomie od –0,15% do +0,15%) lub nawet wzrostu wielkości populacji powyżej 0,15% rocznie. Natomiast 387 miast zaliczanych do grupy stabilnych i rosnących odnotowało epizodyczne kurczenie się.

O znaczeniu potrzeby podejmowania odpowiednich działań i strategii przeciwdziałania negatywnym skutkom procesu kurczenia się miast świadczy fakt, że łącznie w miastach uznanych za kurczące się w 2010 r. mieszkało nieco ponad 9 mln osób, co stanowi aż 38,8% ludności wszystkich miast w Polsce.

Podsumowanie

Analiza sytuacji polskich miast w latach 1990–2010, biorąc pod uwagę m.in. negatywne trendy demograficzne, pozwala stwierdzić, że proces kurczenia się miast już ma, a także będzie miał w przyszłości istotny wpływ na ich rozwój. Mimo że w niniejszym rozdziale analiza kurczenia się miast została zawężona do zmian zaludnienia, to jednak – jak wspomniano m.in. w rozdziałach 2 i 3 – jest to najważniejszy miernik, na podstawie którego można dokonać oceny skali tego zjawiska. Uzyskane wyniki stanowią zarazem punkt wyjścia do dalszych badań dotyczących w szczególności ekonomicznego i społecznego wymiaru procesu kurczenia się miast.

Jak wykazano, występują znaczne regionalne zróżnicowania kurczenia się miast. Skala tego procesu jest największa w południowo-zachodnich województwach kraju, w szczególności opolskim, śląskim i dolnośląskim. Nie ulega również wątpliwości, że miastami, których proces kurczenia się dotyczy w największym stopniu, są stare miasta przemysłowe, przede wszystkim położone na obszarze konurbacji katowickiej oraz Łódź i Wałbrzych, którym poświęcono następne rozdziały niniejszej pracy.

Wydaje się, że dyskusja na temat strategii przeciwdziałania negatywnym skutkom kurczenia się miast jest w Polsce niezwykle aktualna i potrzebna. Można stwierdzić, że kluczowe dla przyszłości wielu polskich miast będzie stworzenie wizji długookresowego rozwoju w warunkach zachodzącego procesu ich kurczenia się. Wspomniane wizje powinny uwzględniać także to, że miasta kurczące się to jednocześnie miasta starzejące się demograficznie w większym stopniu od pozostałych, co będzie dodatkowo rodzić konieczność ich adaptacji nie tylko do warunków zmniejszania się liczby ludności, ale też do postępującego procesu jej starzenia się.

7. Przykłady kurczących się miast w Polsce

7.1. Łódź – od polskiego Manchesteru do polskiego Detroit?

Agnieszka Ogrodowczyk, Szymon Marcińczak

Celem tego rozdziału jest analiza zróżnicowań przestrzennych procesu kurczenia się demograficznego Łodzi w latach 1988–2009 oraz osadzenie dynamiki zmian liczby ludności w lokalnym kontekście społeczno-mieszkaniowym miasta. Łódź, będąca ikoną miasta przemysłowego od początku wielkomiejskiej kariery, obecnie jest najszybciej kurczącym się demograficznie wielkim miastem w Polsce.

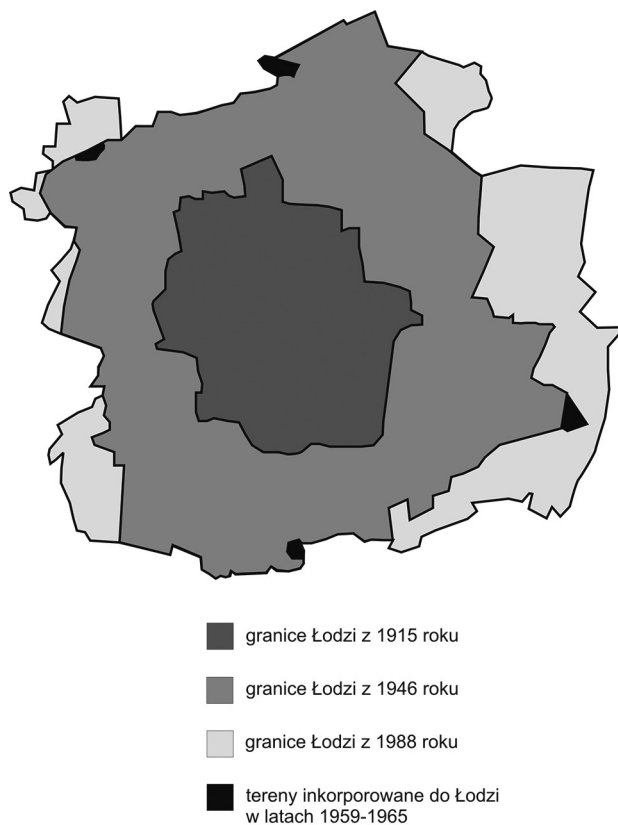
Łodzi, często w miejscu dawnych wsi, poza rdzeniem historycznym (granice z 1939 r.) oraz towarzyszące im wielkie osiedla mieszkaniowe (w skrajnych przypadkach liczące ponad 100 tys. mieszkańców).

Tereny centralne o zabudowie przedwojennej pozbawione były jakichkolwiek inwestycji, co oznaczało ich stopniową degradację, najpierw techniczną, a potem społeczną (Liszewski, Marcińczak 2012). Tym

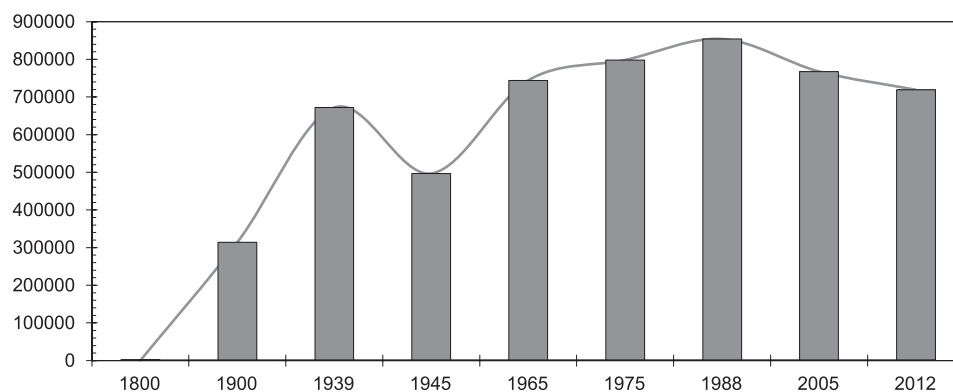
Dynamika rozwoju przestrzennego i demograficznego Łodzi

W odróżnieniu od innych wielkich miast w Polsce Łódź zaczęła się rozwijać dopiero w drugiej połowie XIX w. Jednak rozwój ten był gwałtowny (jeden z najszybszych w Europie pod koniec XIX w.) i od początku związany z przemysłem włókienniczym. Dominacja przemysłu lekkiego, głównie produkcji tekstyliów, i niebywałe tempo wzrostu, a także charakterystyczna zabudowa przemysłowa z czerwonej cegły zdecydowały o tym, że Łódź zaczęto nazywać polskim Manchesterem. Przed 1939 r. Łódź cechowała największa gęstość zaludnienia oraz najgorsze warunki mieszkaniowe (przeludnienie) spośród największych polskich miast.

Okres socjalistyczny oznaczał dalszą industrializację miasta, z wyraźnym utrzymaniem mono-industrialnej struktury przemysłu. Granice miasta wyraźnie przesunięto na zewnątrz już w 1946 r. (ryc. 7.1.1). Inkorporacja objęła zarówno tereny zagospodarowane o charakterze miejskim, jak i rezerwy pod przyszły rozwój: wolne tereny i wsie. Szczyt inwestycji przemysłowych i w zakresie budownictwa mieszkaniowego oraz towarzyszącej infrastruktury przypada na lata 1970. Wtedy powstały nowe dzielnice przemysłowo-składowe w strefie zewnętrznej

Ryc. 7.1.1. Rozwój przestrzenny Łodzi w latach 1915–1988
Źródło: Marcińczak (2009, s. 73).

Ryc. 7.1.2. Rozwój ludnościowy Łodzi w latach 1800–2012

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

samym okresie socjalistycznym oznaczał dalszy wzrost liczby mieszkańców, jednak rosły głównie ówczesne tereny peryferyjne. W przeddzień upadku systemu socjalistycznego, w 1988 r., Łódź, wtedy drugie miasto w Polsce pod względem liczby ludności, liczyło 854 tys. mieszkańców (ryc. 7.1.2). W 1988 r., planując dalszy rozwój ludnościowy miasta, w granice Łodzi włączono sąsiadujące z nią wsie.

Początek transformacji ustrojowej (lata 1990.) był dla gospodarki Łodzi okresem tragicznym. Najważniejszy od 170 lat „żywiciel miasta”, czyli przemysł włókienniczy, upadł niemalże z dnia na dzień, pozostawiając około 100 tys. ludzi bez pracy (Liszewski, Marcińczak 2012). Łódź, podobnie jak Górnośląski Okręg Przemysłowy, zaliczyć można do miast, które „przeżyły” w procesie transformacji ustrojowej. Upadek gospodarczy miasta zaowocował nie tylko masowym bezrobociem, głównie o charakterze strukturalnym, ale także powstawaniem i rozwojem enklaw biedy, z których większość znajdowała się w strefie śródmiejskiej (Marcińczak 2009). Załamanie się dotychczasowej bazy ekonomicznej miasta i związany z nim brak miejsc pracy oraz pauperyzacja społeczeństwa szybko doprowadziły do gwałtownego ubytku ludności. W latach 1988–2012 miasto straciło ponad 130 tys. mieszkańców. O szybkiej depopulacji Łodzi decydował zwłaszcza ujemny przyrost naturalny, a w mniejszym stopniu ujemne saldo migracji (tab. 7.1.1). Jednak migracja mieszkańców Łodzi na przedmieścia nabrała tempa po 2000 r. (Jakóbczyk-Gryszkiewicz i in. 2010; Marcińczak 2012).

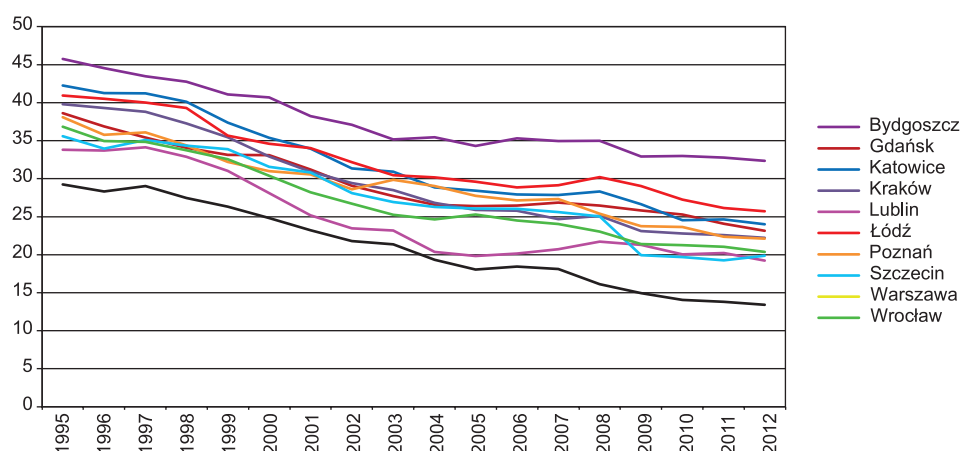
Chociaż początek XXI w. przyniósł zasadniczą poprawę kondycji gospodarczej miasta, głównie dzięki bezpośrednim inwestycjom zagranicznym (Marcińczak, Jakóbczyk-Gryszkiewicz 2006), dynamika kurczenia się demograficznego nie uległa spowolnieniu. W okresie dwóch dekad od upadku socjalizmu, podobnie jak w innych wielkich miastach Polski, istotnej zmiany uległa struktura zatrudnienia w Łodzi. Chociaż wyraźnie spadł udział pracujących w przemyśle, Łódź nadal cechowała się jednym z najwyższych wśród wielkich miast udziałów zatrudnionych w tym sektorze (ryc. 7.1.3). Pomimo korzystnych zmian struktury gospodarczej miasta, zarysowany powyżej problem bezrobocia nie został rozwiązany i w 2012 r. udział bezrobotnych wśród ludności w wieku produkcyjnym wynosił 9% – najwyższa wartość w porównaniu do innych wielkich polskich miast.

Biorąc pod uwagę, że większość zamkniętych fabryk znajdowała się w strefie śródmiejskiej, a także pamiętając o tym, że obszar ten stracił ponad 140 tys. mieszkańców po 1988 r., a liczba mieszkańców stref zewnętrznych wzrosła jedynie o 10 tys. osób (Liszewski, Marcińczak 2012), w prasie zaczęły pojawiać się wzmianki przyrównujące Łódź do amerykańskiego Detroit. W przypadku polskim rolę „wielkiej trójki” odegrał przemysł włókienniczy, a miejsce czarnoskórej *underclass* uwięzionej w zdegradowanym śródmieściu zajęli bezrobotni robotnicy o niskich kwalifikacjach, bez szans na zatrudnienie w nowych warunkach gospodarczych. Zarówno dawne porównania Łodzi do Manchesteru, jak i obecne,

Tabela 7.1.1. Ruch naturalny i ruch migracyjny ludności Łodzi w latach 1995–2012

Liczba urodzeń	Liczba zgonów	Sumaryczny przyrost naturalny	Średni roczny przyrost naturalny na 1000 mieszkańców
106645	193714	-87069	-6,25
Napływ migracyjny	Odływ migracyjny	Sumaryczne saldo migracji	Średnie roczne saldo migracji na 1000 mieszkańców
74320	92113	-17793	-1,31

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

Ryc. 7.1.3. Udział pracujących w sektorze przemysłowym w ogólnej liczbie pracujących w największych miastach Polski w latach 1995–2008

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

wskazujące na podobieństwo do Detroit, wydają się przesadzone i nie całkiem adekwatne do zachodzących zmian demograficznych i gospodarczych. Nie zmienia to jednak faktu, że Łódź jest najszybciej kurczącym się demograficznie wielkim miastem Polski, gdzie degradacja tkanki społecznej i fizycznej koncentruje się w strefie śródmiejskiej – centrum Łodzi, które w odróżnieniu od podobnych terenów w Warszawie i Krakowie odznaczało się wysokim udziałem niskich kategorii społecznych (Marciniak i in. 2012). Warto także podkreślić, że Łódź cechował najwyższy w Polsce udział mieszkań komunalnych, które w strefie śródmiejskiej do dziś stanowią ponad połowę ogółu zasobów mieszkaniowych, a ich stan techniczny jest zły lub bardzo zły (Polityka mieszkaniowa Łodzi 2020+) (ryc. 7.1.4 i 7.1.5). Podsumowując, proces kurczenia się demograficznego Łodzi po upadku socjalizmu wpisuje się w trend charakterystyczny dla dawnych ośrodków przemysłowych, które boleśnie doświadczyły przejścia od gospodarki fordowskiej do postfordyzmu, które nałożyło się na transformację ustrojową.

Przestrzenne zróżnicowanie kurczenia się demograficznego Łodzi w latach 1988–2009

Dokładnej analizy zmienności przestrzennej dynamiki ubytku i wzrostu liczby mieszkańców dokonano w oparciu o podział Łodzi na jednostki statystyczne (wykorzystano podział z 1988 r. – liczba jednostek wynosiła 704). Są one relatywnie małymi oraz morfologicznie i funkcjonalnie homogenicznymi jednostkami przestrzennymi, w których średnia liczba ludności wynosi około 1 tys. osób. Niestety brak

Ryc. 7.1.4. Kamienica komunalna w bardzo złym stanie technicznym przy ul. Lipowej
Fot. A. Ogrodowczyk.

Fot. 7.1.5. Zawalona kamienica komunalna w trakcie rozbiórki (ul. Zielona)
Fot. S. Marciniak.

wyników z NSP 2011 dla jednostek statystycznych wymusił użycie innych informacji o liczbie ludności w tej skali przestrzennej. W celu ilustracji sytuacji demograficznej w drugiej dekadzie przemian ustrojowych posłużono się danymi z ewidencji PESEL za rok 2009. Korzystanie z dwóch odmiennych źródeł

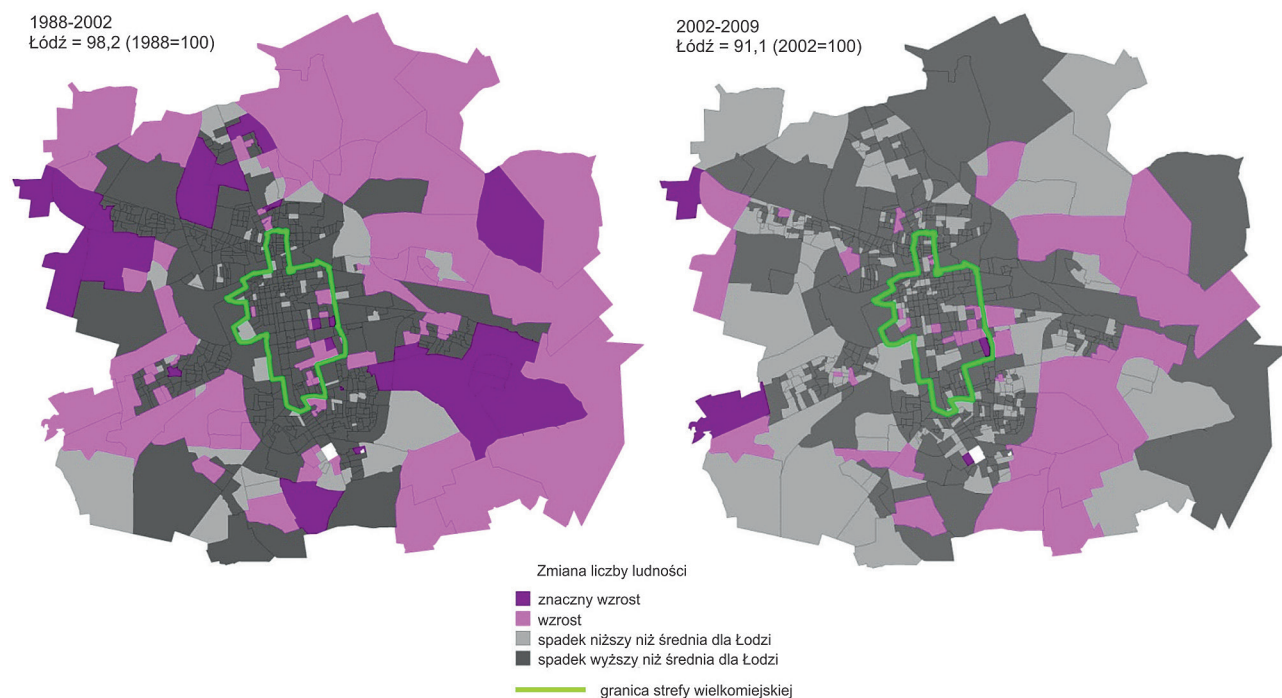
danych (spisy powszechne oraz ewidencja bieżąca) wymaga komentarza. Otóż dane z ewidencji bieżącej, w odróżnieniu od informacji zbieranej w ramach NSP, nie uwzględniają ludności przebywającej czasowo (ludność w akademikach, studenci spoza Łodzi, ludność w szpitalach, koszarach, internatach). Te niewielkie rozbieżności nie przekreślają jednak użyteczności powyższych źródeł w zobrazowaniu kierunku i charakteru zmian przestrzennych w rozmieszczeniu ludności Łodzi po upadku socjalizmu.

Obraz zmian w liczbie ludności rejonów statystycznych w latach 1988–2002, oprócz pewnych regularności w formie zwartych obszarów kurczenia się lub wzrostu demograficznego, nawiązywał do struktury mozaikowej (ryc. 7.1.6). Pomimo występowania obszarów, które koncentrują jednostki o różnym kierunku i dynamice zmian liczby ludności, w każdej ze stref czytelna jest swoista mieszanka przestrzenna, w której jednostki statystyczne, gdzie liczba ludności rosła, wymieszane są z tymi, gdzie zanotowano ubytek mieszkańców.

Najwięcej jednostek o znacznym ubytku ludności zlokalizowanych było w strefie wielkomiejskiej (historyczny rdzeń Łodzi zaznaczony na mapach czarną pogrubioną linią) oraz na pozostałych terenach strefy śródmiejskiej (w granicach z roku 1939). W strefie wielkomiejskiej był to w zasadzie cały obszar, z wyjątkiem małego skupienia jednostek statystycznych wzdłuż wschodniej granicy

strefy, gdzie liczba mieszkańców wzrosła. Obszary malejące demograficznie są z reguły gęsto zabudowane kamienicami czynszowymi. W strefie śródmiejskiej, poza rdzeniem historycznym, z nielicznymi wyjątkami kurczeniu podlegał cały teren. Innymi słowy, malała liczba ludności zamieszkującej stare kamienice czynszowe o niskim standardzie, a także starsze, prefabrykowane osiedla mieszkaniowe (z lat 1950–1960), które wznoszono na wolnych lub wyburzonych terenach strefy śródmiejskiej. W tej strefie zidentyfikowano jedynie kilka jednostek, gdzie liczba mieszkańców wzrosła w pierwszej dekadzie transformacji ustrojowej. Były to wybrane jednostki bezpośrednio sąsiadujące ze strefą wielkomiejską oraz jednostki w dawnych dzielnicach willowych z zabudową z lat 1920–1930.

W strefach zewnętrznych znaczny ubytek liczby mieszkańców cechował przede wszystkim osiedla z końca lat 1960. i początku lat 1970. Poza strefą śródmiejską największą dynamiką wzrostu liczby ludności charakteryzowały się tereny peryferyjne. Z drobnymi wyjątkami były to wszystkie tereny (wsie), które zostały włączone w granice administracyjne Łodzi w 1988 r. Wzrost na tych obszarach związany był z szybkim rozwojem zabudowy jednorodzinnej. W latach 1988–2002 szybko rosły także osiedla mieszkaniowe z lat 1980. Na tych terenach inwestycje rozpoczęte pod koniec okresu socjalistycznego niejednokrotnie kończone były we wczesnych latach

Ryc. 7.1.6. Dynamika zmian liczby ludności Łodzi w latach 1988-2009
Źródło: NSP 1988, 2002 oraz PESEL 2009.

1990. Ponadto obszary te były już wyposażone w infrastrukturę, skomunikowane z centrum, co przeważało o lokalizacji wczesnych inwestycji deweloperskich (z lat 90.). Tym samym stwierdzić można, że wzrost demograficzny cechował te jednostki, w których skoncentrowane zostało budownictwo wielorodzinne z końca okresu socjalistycznego i ostatniej dekady XX w., oraz te, w których szybko powstawać zaczęło budownictwo jednorodzinne. Konkludując, pierwsza dekada przemian systemowych oraz związane z nią zmiany w strukturze demograficznej, gospodarczej i społecznej miasta oznaczały wyraźną dekoncentrację ludności przy jednoczesnym, gwałtownym spadku liczby mieszkańców.

Druga dekada przemian ustrojowych (lata 2002–2009) nie przyniosła zasadniczych zmian w obrazie przestrzennego rozkładu liczby ludności Łodzi (ryc. 7.1.6). Nadal malała demograficznie większość jednostek statystycznych zlokalizowanych w obrębie strefy śródmiejskiej. W historycznym rdzeniu wzrost liczby ludności zanotowano na atrakcyjnych terenach, gdzie wzniesiono nową zabudowę mieszkaniową lub adaptowano stare budynki pofabryczne, tzw. *lofty*. W obu przypadkach były to praktycznie wyłącznie inwestycje deweloperskie. Na pozostałych obszarach strefy śródmiejskiej liczba ludności wzrosła jedynie w kilku jednostkach statystycznych. Należały do nich sąsiadujące ze strefą wielkomiejską tereny, gdzie deweloperzy lub spółdzielnie mieszkaniowe zagospodarowywały wolne tereny w sąsiedztwie lub w obrębie istniejącej zabudowy blokowej.

W strefach zewnętrznych Łodzi proces kurczenia się demograficznego objął swoim zasięgiem jednostki, które skupiały nowych mieszkańców jeszcze w latach 1988–2002. Innymi słowy, proces depopulacji nie był już tylko ograniczony do starszych osiedli prefabrykowanych bloków wielorodzinnych z lat 1950., 1960. i początku lat 1970.

W drugiej dekadzie transformacji ustrojowej (lata 2002–2009) ubytek ludności cechował także osiedla powstałe w końcu lat 70. i w latach 80.: liczba ludności nadal rosła w strefie peryferyjnej, a zwłaszcza na dawnych obszarach wiejskich. Liczba ludności wzrosła też w zachodnim sektorze strefy zewnętrznej, na uzbrojonych terenach przyległych do nowej dzielnicy przemysłowej (m.in. fabryka koncernu DELL) oraz dużego osiedla z lat 80. Z jednej strony w drugiej dekadzie transformacji ustrojowej trwał proces dekoncentracji ludności Łodzi, co oznaczało dalszy ubytek mieszkańców w granicach strefy śródmiejskiej przy jednoczesnym wzroście liczby ludności na obszarach zewnętrznych i peryferyjnych. Z drugiej strony, porównując obraz zmian liczby ludności Łodzi w latach 1988–2002 z tym dla lat 2002–2009, można

zauważyć wzrost mozaikowości przestrzennej, a więc wymieszania przestrzennego obszarów (jednostek statystycznych) wzrostu i ubytku ludności.

Struktura społeczno-przestrzenna kurczącej się demograficznie Łodzi

Analiza struktury społeczno-przestrzennej wymaga dokładnych danych o strukturze społecznej i demograficznej ludności oraz o zasobach mieszkaniowych, które udostępniane są w dużej dezagregacji przestrzennej. Tego typu informacja statystyczna w Polsce gromadzona jest jedynie w ramach Narodowych Spisów Powszechnych. W celu osadzenia procesu depopulacji Łodzi w latach 1988–2009 w kontekście zróżnicowań społeczno-przestrzennych miasta posłużono się wynikami NSP 2002. Analiza przeprowadzona została w skali jednostek statystycznych (704). Niestety dokładne dane na temat struktury społecznej ludności i warunków zamieszkania z NSP 2011 nie są jeszcze dostępne. Biorąc pod uwagę relatywnie powolną ewolucję struktury społeczno-przestrzennej Łodzi w latach 1989–2005 (Marcinićzak 2009), można przyjąć, że dane z 2002 r. dobrze oddają ogólny kontekst społeczno-przestrzenny procesu depopulacji w dwóch dekadach transformacji ustrojowej. Zabieg ten pozwala lepiej poznać skład społeczny i cechy zabudowy (warunki zamieszkania) obszarów (jednostek) rosnących lub malejących ludnościowo.

Obraz zróżnicowań społeczno-przestrzennych oddaje syntetyczna typologia, której wyniki przedstawiono na rycinie 7.1.7. Charakterystykę tak pogrupowanych jednostek pokazano w tabeli 7.1.2. Poniższą typologię skonstruowano w oparciu o 35 zmiennych pochodzących z NSP 2002. Wybrane zmienne odnosiły się zarówno do cech społecznych i demograficznych ludności zamieszkującej 704 jednostki statystyczne, jak i do cech zasobów mieszkaniowych. W celu skonstruowania takiej typologii, w której do jednego typu należałyby jednostki statystyczne maksymalnie podobne do siebie, a do pozostałych typów jednostki maksymalnie różne (inaczej mówiąc, aby wariancja międzygrupowa zmiennych była maksymalna, a wariancja wewnątrzgrupowa minimalna), posłużono się zestawem technik z zakresu statystyki wielowymiarowej: skalowaniem wielowymiarowym, analizą skupień oraz analizą dyskryminacji (szczegółów obliczeniowych oraz metodologię zastosowanej procedury dostarcza praca Marcinićzaka 2009).

Tak uzyskana typologia pozwoliła na połączenie zmiennych odnoszących się do ludności ze zmiennymi odnoszącymi się do warunków zamieszkania,

co w rezultacie umożliwiło wyznaczenie 8 obszarów społeczno-mieszkaniowych Łodzi w 2002 r.:

- typ 1 – obszary o niskim statusie społecznym z dominacją przedwojennej zabudowy czynszowej;
- typ 2 – obszary o średnim statusie społecznym z dominacją starych bloków (lata 1945–1960);
- typ 3 – obszary o niskim i bardzo niskim statusie społecznym z dominacją zabudowy substandardowej;
- typ 4 – obszary o średnim statusie społecznym z przewagą zabudowy mieszanej (bloki i kamienice);
- typ 5 – obszary o średnim i wysokim statusie społecznym z przewagą zabudowy blokowej (lata 1970.);
- typ 6 – obszary o wysokim i średnim statusie społecznym z dominacją zabudowy jednorodzinnej (wolno stojącej i szeregowej);
- typ 7 – obszary o średnim i wysokim statusie społecznym z przewagą nowej zabudowy blokowej (lata 1970–1990);
- typ 8 – obszary o wysokim i niskim statusie społecznym z przewagą zabudowy mieszanej (jednorodzinna i zagrodowa).

Wynik analizy przestrzennej zróżnicowań społeczno-mieszkaniowych pozwala na wskazanie prawidłowości w rozmieszczeniu poszczególnych grup społecznych i warunków zamieszkania. Obszary zamieszkałe przez niższe kategorie społeczne, zajmujące stare, przedwojenne zasoby mieszkaniowe, słabo wyposażone w infrastrukturę techniczną, zlokalizowane są koncentrycznie w centrum oraz strefie wielkomiejskiej (typ 1) oraz w formie sektorów przylegających do strefy śródmiejskiej (typ 3).

Tereny o heterogenicznym składzie społecznym, stare demograficznie i zabudowane głównie starymi blokami, wzniesionymi w pierwszej połowie okresu socjalistycznego (lata 1945–1960) występują wyspowo w strefie śródmiejskiej (typ 2). Jednostki zaklasyfikowane do tego typu nierzadko przemieszane są z jednostkami typu 1.

Ryc. 7.1.7. Typologia zróżnicowań społeczno-przestrzennych w Łodzi, 2002 r.
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z NSP 2002.

Ludność należąca do średnich i wyższych kategorii społecznych, zamieszkująca w zasobach o dobrych i bardzo dobrych warunkach zamieszkania, koncentruje się przede wszystkim w strefach zewnętrznych i na peryferiach (typy 4, 5, 6 oraz 7).

Obszary o największym udziale ludności aktywnej ekonomicznie, młodej demograficznie, dobrze wyedukowanej oraz cechującej się bardzo dobrymi warunkami zamieszkania zlokalizowane są w formie sektorów w strefie zewnętrznej Łodzi (typ 7). Odstępstwo od tego wzoru stanowi typ 4 – skupiska bloków wzniesionych głównie w latach 1970., a także po 1988 r., rozmieszczonych wyspowo w strefie wielkomiejskiej.

Z jednostkami należącymi do typu 7 często sąsiadują, również w formie sektorów, jednostki należące do typu 5. Są to tereny dużych kompleksów mieszkaniowych budowanych głównie w latach 1970. Cechuje je podobny skład społeczny oraz warunki zamieszkania do tych z typu 7. Odróżnia je natomiast struktura demograficzna mieszkańców – starsza demograficznie ludność zamieszkuje starsze bloki.

Najwyższe kategorie społeczne, zajmujące zasoby mieszkaniowe o najlepszych warunkach zamieszkania (głównie domy jednorodzinne), zlokalizowane są na peryferiach Łodzi (typ 6). Skład społeczny tego typu wskazuje na ponadprzeciętny udział wyższych

Tabela 7.1.2. Statystyczna charakterystyka wyznaczonych typów

Nazwa zmiennej	Wartości średnie								
	Typ 1	Typ 2	Typ 3	Typ 4	Typ 5	Typ 6	Typ 7	Typ 8	Łódź
Mieszkania wyposażone w wodę***	96,66	99,41	79,49	96,95	99,15	90,21	98,85	86,94	96,28
Mieszkania wyposażone w CO***	28,76	93,17	22,02	77,88	97,15	68,92	96,42	69,47	74,84
Mieszkania wyposażone w gaz***	69,10	94,35	17,23	74,94	96,14	64,97	94,78	42,59	79,80
Stopa bezrobocia	32,41	21,99	35,22	20,68	17,93	21,73	18,07	19,12	23,13
Ludność z wykształceniem wyższym*	7,79	13,90	5,38	19,47	19,11	16,37	17,11	14,62	14,08
Ludność z wykształceniem średnim*	32,31	40,12	29,00	40,02	43,67	38,01	44,39	35,23	38,77
Ludność z wykształceniem zasadniczym*	22,74	15,34	24,40	14,70	14,66	15,89	15,95	17,42	17,28
Ludność z wykształceniem podstawowym*	33,89	27,46	37,37	23,41	20,68	26,89	20,75	29,40	27,12
Zawód: parlamentarzyści, wyżsi urzędnicy i kierownicy**	5,00	6,77	4,76	8,75	9,12	11,11	9,25	11,66	7,72
Zawód: specjaliści**	11,31	19,12	8,12	23,12	22,44	18,73	20,08	16,58	17,80
Zawód: technicy i inny średni personel**	12,46	16,70	11,37	16,13	18,19	15,12	18,07	13,08	15,67
Zawód: pracownicy biurowi**	9,02	10,49	8,33	9,36	10,37	8,00	10,74	6,74	9,64
Zawód: pracownicy usług osobistych i sprzedawcy**	15,27	13,33	15,63	12,06	12,30	12,37	12,17	11,93	13,28
Zawód: robotnicy i operatorzy maszyn**	33,31	25,53	37,00	22,68	21,06	26,00	23,18	26,67	26,44
Zawód: rolnicy**	0,39	0,28	1,06	0,41	0,27	2,07	0,43	6,14	0,91
Zawód: pracownicy przy pracach prostych**	12,61	7,18	13,14	6,43	5,72	6,20	5,77	6,39	7,94
Ludność w wieku 0–14 lat*	25,14	20,66	27,53	19,25	19,05	28,44	20,73	28,52	22,45
Ludność w wieku 15–24 lat*	15,86	10,87	16,11	12,92	10,72	14,32	11,11	15,02	12,65
Ludność w wieku 25–44 lat*	17,04	12,01	15,67	16,79	12,75	14,28	19,28	15,93	14,65
Ludność w wieku 45–64 lat*	26,58	26,86	26,79	29,44	31,80	26,66	31,25	26,61	28,29
Ludność w wieku 65 i więcej lat*	17,65	21,71	13,94	11,91	17,08	15,42	10,49	14,97	17,27
Gospodarstwa domowe 1-osobowe****	39,33	41,01	39,50	33,83	32,93	32,53	24,26	24,99	35,38
Gospodarstwa domowe 2-osobowe****	24,32	31,83	23,64	26,30	31,34	26,61	26,11	24,15	28,23
Gospodarstwa domowe 3–4-osobowe****	31,81	25,09	32,32	36,42	33,30	36,03	46,19	42,46	32,82
Gospodarstwa domowe 5-osobowe i większe****	4,54	2,07	4,54	3,45	2,44	4,83	3,44	8,40	3,56
Mieszkania wybudowane do 1944***	88,23	11,56	87,59	35,22	4,19	39,43	6,15	31,85	31,86
Mieszkania wybudowane w latach 1945–70***	8,35	78,16	7,98	7,07	4,60	34,95	2,01	25,26	30,04
Mieszkania wybudowane w latach 1971–78***	1,70	8,45	1,15	26,77	82,35	5,76	4,41	10,38	21,78
Mieszkania wybudowane w latach 1979–88***	0,85	1,18	1,87	12,74	4,24	6,09	69,11	12,95	10,16
Mieszkania wybudowane w latach 1989–02***	0,87	0,65	1,42	18,20	4,62	13,77	18,32	19,56	6,17
Mieszkania prywatne***	16,47	3,06	39,36	14,32	2,48	51,87	3,09	80,79	16,23
Mieszkania spółdzielcze***	1,14	29,82	0,33	30,29	64,38	4,66	68,04	1,78	30,11
Mieszkania Skarbu Państwa***	36,61	5,14	41,79	19,93	2,55	17,51	9,81	9,59	14,46
Mieszkania w budynkach będących własnością wspólną***	45,78	61,98	18,52	35,46	30,59	25,96	19,05	7,84	39,20
Powierzchnia mieszkania w m ² na 1 osobę	19,48	19,45	17,32	21,50	20,01	27,23	20,05	30,17	20,83

* – w % ludności ogółem; ** – w % ogółu pracujących; *** – w % mieszkań ogółem; **** – w % gospodarstw domowych ogółem

Źródło: Marcińczak (2009, s. 102).

kategorii. Świadczy o tym znaczny odsetek ludności z wykształceniem wyższym oraz jedna z najwyższych koncentracji osób wykonujących najlepiej opłacane zawody (parlamentarzyści, wyżsi urzędnicy itd.).

Nieco odmienny charakter ma typ 8, rozlokowany przede wszystkim w dawnej strefie podmiejskiej Łodzi. Jego skład społeczny wskazuje na rozwój silnych kontrastów społecznych, gdyż cechuje go z jednej strony najwyższy w Łodzi udział parlamentarzystów, kierowników i wyższych urzędników, a z drugiej rolników. Druga z wymienionych grup (rolnicy) wyraźnie przeważa w nowo włączonych jednostkach, stanowiących do 1988 r. fragment strefy podmiejskiej Łodzi. Fakt ten, w połączeniu z informacją o strukturze wieku mieszkań, świadczyć może o wzmożonym procesie urbanizacji w strefie peryferyjnej oraz powstających tam różnicowaniach społeczno-materiałnych pomiędzy ludnością zasiedlałą a nowo przybyłą.

Kontekst społeczno-mieszkaniowy procesu depopulacji w latach 1988–2002 przedstawiono w tabeli 7.1.3. Biorąc pod uwagę proces depopulacji w pierwszej dekadzie transformacji ustrojowej, można stwierdzić, że dane z roku 2002 do pewnego stopnia prezentują efekt demograficznego kurczenia się Łodzi w najbardziej burzliwym okresie przemian systemowych. Ponad połowa jednostek statystycznych, w których odnotowano szybki proces depopulacji, zaliczała się do typów 1 i 2. Były to zatem tereny o niskim statusie społecznym (wysoka stopa bezrobocia i udział robotników), zajęte przez przedwojenne kamienice czynszowe (często należące do gminy). Jednostki tego typu zlokalizowane były głównie w strefie wielkomiejskiej. Jednak większy udział niż typ 1 miał typ 2, czyli obszary starych bloków z okresu socjalistycznego (1945–1960), które cechował duży udział ludności starej demograficznie (powyżej 65 lat). W jednostkach typu 1 znajdowała się stara zdekapitalizowana zabudowa (często nie remontowana

od 1945 r.), słabo – w skali miasta – wyposażona w infrastrukturę techniczną. Budynki zlokalizowane w jednostkach należących do typu 2 odznaczały się najlepszym w mieście wyposażeniem technicznym. Wśród jednostek statystycznych podlegających gwałtownej depopulacji silnie reprezentowany był także typ 5, a więc obszary o średnim i wysokim statusie społecznym z przewagą zabudowy blokowej (głównie osiedla z lat 70.).

W składzie jednostek statystycznych, które w latach 1988–2002 malały wolniej niż średnia dla Łodzi, najsilniej reprezentowany był typ 2, czyli stare osiedla blokowe o ponadprzeciętnym udziale ludności starej demograficznie. Silnie reprezentowane były też jednostki należące do typu 7, a więc obszary o średnim i wysokim statusie społecznym z przewagą nowej (lata 1980–1990) zabudowy blokowej. Tym samym już pierwsza dekada transformacji systemowej rozpoczęła proces ubytku ludności na wielkich osiedlach mieszkaniowych z okresu socjalistycznego.

Wśród jednostek, które zyskały nowych mieszkańców w pierwszej dekadzie transformacji ustrojowej, najsilniej reprezentowany był typ 8 (37% ogółu). Były to obszary o wysokim i niskim statusie społecznym z przewagą zabudowy mieszanej (jednorodzinna i zagrodowa). Na terenach tych udział zabudowy wzniesionej w latach 1988–2002 stanowił prawie 20%. Ludność zyskały także jednostki typu 7, gdzie udział postsocjalistycznej zabudowy mieszkaniowej był nieco niższy.

Kontekst społeczno-mieszkaniowy procesu depopulacji Łodzi w latach 2002–2009 ilustruje tabela 7.1.4. Druga dekada transformacji ustrojowej nie przyniosła zasadniczych zmian w charakterystyce społeczno-mieszkaniowej jednostek statystycznych tracących ludność. W składzie obszarów malejących szybciej niż średnia dla Łodzi wciąż dominowały typy 1 i 2 – stara zabudowa czynszowa oraz osiedla bloków z pierwszej połowy okresu socjalistycznego.

Tabela 7.1.3. Kontekst społeczno-mieszkaniowy procesu depopulacji w latach 1988–2002

Typologia społeczno-mieszkaniowa	Udział procentowy poszczególnych typów społeczno-mieszkaniowych w rejonach		
	kurczących się szybciej niż Łódź	kurczących się wolniej niż Łódź	rosnących
Typ 1	22,12	12,90	10,53
Typ 2	35,87	27,42	6,32
Typ 3	5,02	8,06	3,16
Typ 4	4,28	4,84	4,21
Typ 5	23,05	3,23	12,63
Typ 6	2,04	14,52	11,58
Typ 7	5,95	19,35	14,74
Typ 8	1,67	9,68	36,84

Łódź: 98,2 (1988=100)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z NSP 2002.

Tabela 7.1.4. Kontekst społeczno-mieszkaniowy procesu depopulacji w latach 2002–2009

Typologia społeczno-mieszkaniowa	Udział procentowy poszczególnych typów społeczno-mieszkaniowych w rejonach		
	kurczących się szybciej niż Łódź	kurczących się wolniej niż Łódź	rosnących
Typ 1	28,10	13,61	20,00
Typ 2	35,04	30,37	12,50
Typ 3	9,12	2,62	2,50
Typ 4	6,57	2,88	2,50
Typ 5	10,58	26,96	15,00
Typ 6	2,19	5,76	7,50
Typ 7	5,11	11,26	2,50
Typ 8	3,28	6,81	37,50

Łódź: 91,1 (2002 = 100)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z NSP 2002.

Zmalał natomiast udział jednostek typu 5 (osiedla z przewagą zabudowy blokowej z lat 70. i początku lat 80.) wśród terenów ulegających najszybszej depopulacji. Typy 1 i 2 dominowały także wśród jednostek statystycznych, które w latach 2002–2009 malały wolniej niż średnia dla Łodzi. Zdecydowanie wzrósł za to udział jednostek typu 5, ale też tych, które należały do typu 7. Tym samym można stwierdzić, że druga dekada transformacji ustrojowej oznaczała coraz bardziej czytelną depopulację osiedli bloków właśnie z okresu przemian. Ponadto, biorąc pod uwagę trend cechujący tego typu zabudowę w latach 1988–2009, uznać można, że nasilenie procesu depopulacji zależy od okresu konstrukcji, a pośrednio od składu demograficznego poszczególnych osiedli. Niski poziom mobilności mieszkaniowej w okresie socjalistycznym oraz początkach transformacji ustrojowej oznaczał, że bloki starzały się wraz z mieszkańcami (Marciniak 2009).

W drugiej dekadzie transformacji ustrojowej w grupie jednostek statystycznych, w których odnotowano wzrost liczby ludności, nadal dominował typ 8. Rosły także jednostki typu 7. Co ciekawe, w latach 2002–2009 20% jednostek przyciągających nowych mieszkańców należało do typu 1, a więc o dominacji przedwojennej zabudowy. Z tym faktem niewątpliwie związana jest wyraźna zmiana trendu w lokalizacji nowej zabudowy mieszkaniowej w Łodzi. Otóż po 2005 r. ponad połowa nowych inwestycji deweloperskich przypadła na strefę śródmiejską, a przede wszystkim strefę wielkomiejską (Milewska, Ogrodowczyk 2013).

Podsumowanie

Kurczenie się demograficzne miast, zwłaszcza wielkich, wydaje się cechą charakterystyczną wielu ośrodków w Europie. Przyjmując, że profil rozwoju

miast jest wynikiem dialektyki społeczno-przestrzennej (interakcji pomiędzy strukturą społeczną i przestrzenią), należy uznać, że przyczyny prowadzące do utraty liczby mieszkańców zależą od lokalnego kontekstu historycznego i społeczno-gospodarczego danego miasta/regionu. Restrukturyzacja gospodarki opartej na zasadach fordyzmu wraz z postępującą globalizacją i deindustrializacją doprowadziły do upadku, kurczenia się demograficznego i przestrzennego wielkich miast, które swoje fortuny zbudowały na przemysłach tradycyjnych (głównie wydobywczym oraz lekkim). Miasta tego typu, ze względu na przestarzałą strukturę przemysłu, a także brak zasobów ludzkich odpowiadających potrzebom nowych form gospodarki, nie mogą w pełni korzystać z możliwości, jakie oferuje globalizacja. Tym samym przegrywają w wyścigu o „zakotwiczenie” przepływów globalnego kapitału. Łódź, miasto będące tematem niniejszego rozdziału, znakomicie wpisuje się w ten trend.

Biorąc pod uwagę, że Łódź nosiła wszelkie znamiona miasta monoprzemysłowego, można stwierdzić, że upadek dominującego przemysłu lekkiego wywołał skutki porównywalne do tych znanych z obszarów zdominowanych przez przemysł ciężki, głównie górnictwo (Górny Śląsk, Zagłębie Ruhry) czy przemysł maszynowy (Detroit). Brak pracy oraz strukturalne bezrobocie na długo stały się problemem Łodzi. Sytuacja poprawiła się w drugiej połowie transformacji ustrojowej, a zwłaszcza po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej. Mimo stopniowej reindustrializacji, miasto ma nadal najwyższy poziom bezrobocia wśród największych miast Polski. Cechą szczególną procesu deindustrializacji w Łodzi jest pojawienie się relatywnie dużej liczby dobrze wyposażonych w infrastrukturę działek poprzemysłowych w strefie wielkomiejskiej oraz jej bezpośrednim sąsiedztwie, które łatwo podlegają konwersji funkcji.

Proces depopulacji Łodzi w latach 1988–2012 był w szczególności wynikiem ubytku naturalnego ludności, który przeważał nad ubytkiem migracyjnym. Innymi słowy, główną przyczyną spadku liczby mieszkańców Łodzi jest niski przyrost naturalny. Ubytek liczby ludności Łodzi wywołany ruchami wędrownymi (ujemne saldo migracji) jest przede wszystkim związany z procesami suburbanizacji, które nasiliły się w pierwszej dekadzie XXI w. (Jakóbczyk-Gryszkiewicz i in. 2010). Świadczy o tym m.in. gwałtowny przyrost liczby ludności w gminach bezpośrednio sąsiadujących z Łodzią (zwłaszcza o szczególnych walorach krajobrazowych – strefa krawędziowa Wyżyny Łódzkiej).

Depopulacja Łodzi nie jest procesem homogenicznym przestrzennie. Pomimo czytelnych trendów w dynamice zmian liczby ludności w skali głównych stref i sektorów miasta, w mikroskali przestrzennej dynamika ludnościowa ujawnia się w postaci mozaiki – obszary rosnące i malejące są często wymieszane przestrzennie. Od początku transformacji ustrojowej do chwili obecnej terenami, które doświadczyły najszybszego ubytku mieszkańców, były strefa wielkomiejska oraz pozostałe rejony strefy śródmiejskiej. Były to zatem tereny o dominacji przedwojennej zabudowy oraz wczesnego budownictwa socjalistycznego, zamieszkane przez niższe kategorie społeczne. W tym miejscu warto podkreślić, że obszar ten cechował się niskim statusem społecznym już pod koniec okresu socjalistycznego (Marciniczak 2009). W strefie wielkomiejskiej udział zasobów komunalnych jest znaczny, a ich stan techniczny w przeważającej większości zły lub bardzo zły. Innymi obszarami, które ulegały szybkiej depopulacji, były starsze socjalistyczne osiedla mieszkaniowe – budynki z lat 1945–1970. Zatem ubytek ludności nie dotyczył jedynie zabudowy w złym stanie technicznym.

Biorąc pod uwagę, że Łódź jest miastem starzejącym się demograficznie, a niski przyrost naturalny pogłębi to zjawisko w przyszłości, spodziewać się można, że dominującą formą zabudowy, która tracić będzie mieszkańców, stanie się blok wielorodzinny z wielkiej płyty, powstały przed 1990 r. Skala i tempo starzenia się, jak miało to miejsce do tej pory, związane będą z wiekiem zabudowy, a co za tym idzie ze składem demograficznym mieszkańców. Niski poziom mobilności mieszkaniowej, przede wszystkim wśród osób posiadających mieszkania, prowadzi do tego, że ludność starzeje się wraz z zasobami mieszkaniowymi.

Obszary, które gromadziły nowych mieszkańców, były też miejscami, gdzie koncentrowała się nowa zabudowa mieszkaniowa (jedno- i wielorodzinna).

Większość łatwo dostępnych terenów mieszkaniowych znajdowała się w strefach zewnętrznych. Jednak po 2005 r. wyraźnie wzrosło znaczenie strefy śródmiejskiej wśród terenów, na których lokowano nowe inwestycje mieszkaniowe (także małe osiedla). Biorąc pod uwagę współczesny i prognozowany wzrost liczby ludności oraz postępującą rewitalizację zabudowy (program rewitalizacji zasobów komunalnych oraz zakrojony na szeroką skalę projekt odnowy centralnej dzielnicy miasta prowadzony pod hasłem stworzenia Nowego Centrum Łodzi) można się spodziewać, że po dwudziestu latach depopulacji i deindustrializacji obszar historycznego rdzenia Łodzi zacznie podlegać procesowi reurbanizacji. Jednak zjawisko to związane będzie w dużej mierze z powstawaniem nowej tkanki miejskiej (głównie komercyjne inwestycje deweloperów). Nowa zabudowa już zajmuje dawne tereny przemysłowe w strefie wielkomiejskiej. Pamiętając, że dostęp do nowej zabudowy ograniczony jest do średnich i wyższych kategorii społecznych, należy stwierdzić, że reurbanizacja Łodzi oznaczać będzie zmianę składu społecznego, a dokładniej zjawisko gentryfikacji. Na postępującą komercjalizację będzie też wpływać prowadzony przez miasto program odnowy budynków komunalnych w strefie wielkomiejskiej (Polityka mieszkaniowa Łodzi 2020+). Nieunormowany status prawny wielu działek miejskich oraz pogłębiająca się fragmentacja własności wielu zasobów (prywatyzacja mieszkań w zasobach komunalnych) oznacza, że poza nielicznymi wyjątkami proces reurbanizacji będzie miał charakter „wysp odnowy w morzu upadku”. Wielu biednych najemców stało się biednymi właścicielami, których nie stać na odnowę zajmowanych zasobów, co przyczyni się do dalszej degradacji zużytych technicznie kamienic w strefie śródmiejskiej.

Na zakończenie, nawiązując do przykładów kurczenia się miast z byłej Niemieckiej Republiki Demokratycznej, które dominują w literaturze przedmiotu dotyczącej miast postsocjalistycznych, warto podkreślić, że Łódź nie wpisuje się w ten schemat. W Łodzi, jak do tej pory, nie wyburzono jeszcze żadnego bloku z prefabrykatów z powodu opuszczenia go przez mieszkańców. Wyburzeniu ulegają śródmiejskie kamienice oraz budynki poprzemysłowe. Ta ewidentna różnica pomiędzy byłymi miastami socjalistycznymi, które w zasadzie cechował podobny model rozwoju przez ponad cztery dekady, wskazuje, że proces kurczenia się miast, jego forma i skala, są zależne od kontekstu instytucjonalnego oraz profilu historyczno-gospodarczego miasta, który manifestuje się poprzez strukturę przestrzenną (morfologia oraz funkcje) i społeczną danego ośrodka.

7.2. Miasta konurbacji katowickiej

Robert Krzysztofik, Anna Runge, Jerzy Runge, Iwona Kantor-Pietraga

Wstęp

Województwo śląskie, a szczególnie zlokalizowana w jego części centralnej konurbacja katowicka, cechuje się najbardziej zaawansowanym zjawiskiem kurczenia się miast. Intensyfikacja tego procesu związana jest zarówno z faktem, że podlegają mu przede wszystkim miasta duże i średnie, jak i z nagromadzeniem niezwykle skomplikowanych, wieloaspektowych uwarunkowań genetycznych (Krzysztofik i in. 2011, 2012a, b; Krzysztofik 2013a; Runge 2013).

Powojenny ubytek ludności w miastach województwa śląskiego, który rozpoczął się na przełomie lat 80. i 90. XX w., a zdynamizował w latach 2000., utrwala także całkiem nowe, jakkolwiek wtórne uwarunkowania tego procesu. Część z nich jest w zasadzie nieznana poza omawianym regionem (m.in. istotność tendencji odśrodkowych i dezintegracja przestrzeni administracyjnej miast czy dwukrotne przerwanie kadencji urzędującego prezydenta Bytomia jako bezpośrednie konsekwencje procesu kurczenia się miasta).

Proces kurczenia się miast województwa śląskiego, a szczególnie tych zlokalizowanych w rdzeniu konurbacji katowickiej, będzie postępował w nadchodzących dekadach (Prognoza GUS do 2035 r.). Fakt ten determinuje istotną potrzebę badań zjawiska kurczenia się miast także w kontekście oczekiwanych zmian w polityce miejskiej i regionalnej. Aktualnie bowiem kwestie depopulacji i jej negatywnych konsekwencji w wielu miastach regionu stanowią swoiste tabu. W innych z kolei są problemem marginalizowanym i lekceważonym (Krzysztofik, Runge 2012; Krzysztofik i in. 2012b).

Przyczyny i dynamika procesu kurczenia się miast konurbacji katowickiej

Kurczenie się miast w większości przypadków jest procesem wieloaspektowym genetycznie. Poszczególne uwarunkowania z jednej strony występują w różnych konfiguracjach, z drugiej zaś same oddziałują ze zmiennym natężeniem w poszczególnych ośrodkach. Ponieważ zjawisko kurczenia się miast analizowane jest niemal zawsze w dłuższej perspektywie czasowej, problemem badawczym jest też

zmiennność uwarunkowań w czasie i w przestrzeni. Niektóre determinanty zanikają, inne się pojawiają.

Kurczenie się miast zlokalizowanych w konurbacji katowickiej spowodowane jest trzema podstawowymi czynnikami oraz kilkoma czynnikami uzupełniającymi. Odwołując się jednak do wcześniejszych stwierdzeń, zaznaczyć należy, że w niektórych miastach czynniki określone jako uzupełniające dla całego zbioru są dla nich podstawowe. Do czynników podstawowych determinujących kurczenie się zbioru miast konurbacji katowickiej zaliczono:

- czynniki demograficzno-społeczne nawiązujące do tzw. drugiego przejścia demograficznego,
- zmianę lub zanik egzogenicznej bazy ekonomicznej miast,
- czynniki o charakterze przestrzennym i infrastrukturalnym.

Z kolei do najbardziej istotnych czynników uzupełniających należy zaliczyć uwarunkowania: geograficzne, historyczne, polityczne czy administracyjne.

Czynniki demograficzne i społeczne

Nasilający się od lat 90. XX w. spadek liczby ludności w miastach konurbacji katowickiej wynika zarówno z ubytku naturalnego, jak i z ujemnego bilansu migracyjnego. Ujemne wartości obu składowych ubytku rzeczywistego występują także w wielu innych miastach i regionach Polski. Wynikają one bowiem z tendencji ogólnokrajowych, takich jak niż demograficzny lat 90. XX w., nasilanie się przemian społecznych związanych z drugim przejściem demograficznym czy zagraniczna emigracja zarobkowa. Jednak w przypadku konurbacji katowickiej ubytek rzeczywisty ludności jest dodatkowo pogłębiany przez wiele innych uwarunkowań, tworzących skomplikowane sprzężenia zwrotne, w których te same zjawiska i struktury stanowią często zarówno przyczynę, jak i konsekwencję depopulacji miast.

Z punktu widzenia zróżnicowania stymulant prowadzących do depopulacji, traktowanej jako istotny element w procesie przemian demograficznych Polski w ciągu ostatnich dwudziestu lat, należy stwierdzić, że ubytek rzeczywisty ludności kształtowany jest w głównej mierze przez czynniki systemowe. Na trwałość tego procesu wskazuje długi okres oddziaływania, sięgający – uwzględniając prognozę demograficzną – co najmniej 50–60 lat (Kantor-Pietraga 2014).

W kwestii ubytku naturalnego najistotniejszą stymulantę depopulacji miast regionu stanowił gwałtowny spadek liczby urodzeń, przy nieznacznie wzrastającym wskaźniku zgonów. W miastach konurbacji katowickiej wskaźnik urodzeń obniżył się z 17,8‰ w 1983 r. do zaledwie 8,0‰ w 1999 r., stabilizując się na tak niskim poziomie do 2004 r. Po nieznacznym wzroście liczby urodzeń w latach 2004–2010 (spóźnione echo wyżu demograficznego z przełomu lat 70. i 80. XX w.) obecnie obserwujemy tendencję do ponownego jej obniżania się. W efekcie w miastach konurbacji katowickiej nieprzerwanie od 1993 r., zaś w całym województwie śląskim od 1996 r., występuje ubytek naturalny ludności, gdyż poziom urodzeń nie równoważy wskaźnika zgonów (Runge A. 2010). Nawet w latach 1999–2011, czyli w okresie gdy powinno trwać „echo” wyżu demograficznego, miasta centralnej części województwa śląskiego wygenerowały łącznie ubytek naturalny 53 tys. osób (Sitek i in. 2013).

Począwszy od 1993 r. ujemne jest także saldo migracji w województwie śląskim, które stało się obszarem emigracyjnym. W latach 1999–2012 ubytek migracyjny całego województwa osiągnął sumarycznie 117,5 tys. osób, co daje stratę średnio 8,4 tys. osób rocznie. W tym do innych województw wyemigrowało łącznie 39,0 tys. osób, zaś za granicę kraju – 78,5 tys. osób. Duży udział emigracji zagranicznej wynika nie tylko z trudności na rynku pracy przeobrażającego się regionu tradycyjnego, lecz jest cechą regionalną (wyjazdy do Niemiec) o konotacji historyczno-narodowościowej i społecznej, a wynikającą z politycznej przynależności przeważającej części Górnego Śląska do państwa niemieckiego w XIX i pierwszej połowie XX w.

Wśród ogółu przemieszczeń dominują co prawda przepływy ludności dokonujące się w obrębie województwa, powodujące przesuwanie się potencjału demograficznego z obszarów emigracyjnych, tj. przede wszystkim z miast konurbacji katowickiej i rybnickiej, do imigracyjnych (głównie obszarów wiejskich południowej części województwa, a także położonych na zapleczu dużych miast, takich jak: Tychy, Częstochowa, Bielsko-Biała). Jednak największe straty migracyjne, zarówno w ruchu wewnętrznym, jak i poprzez odpływ za granicę, ponoszą miasta zlokalizowane w rdzeniu konurbacji katowickiej. W latach 1999–2012 łącznie 9 dużych miast konurbacji katowickiej utraciło 92,4 tys. osób. Ze względu na relację między kierunkami odpływu migracyjnego można tu wyróżnić miasta (Kłosowski i in. 2013):

- generujące duży odpływ migracyjny w ruchu wewnętrznym (Katowice, Sosnowiec, Tychy),

- generujące duży odpływ migracyjny w ruchu wewnętrznym przy dużym udziale odpływu za granicę (Bytom, Gliwice),
- o dominującym odpływie za granicę kraju (Zabrze, Chorzów, Ruda Śląska).

Także w wielu miastach średniej wielkości (Piekary Śląskie, Siemianowice Śląskie, Świętochłowice) przeżywających duże trudności na rynku pracy poziom emigracji zagranicznej jest znaczny. Selektywność tych migracji (przeważający odpływ młodej ludności) powoduje, że miasta województwa śląskiego gwałtownie się starzeją demograficznie (Sitek i in. 2013).

Zmiany bazy ekonomicznej i regionalnego rynku pracy

Drugą istotną, a zarazem powszechną i silnie oddziałującą determinantą kurczenia się ośrodków miejskich konurbacji katowickiej była zmiana bazy ekonomicznej miast wynikająca z transformacji ustrojowej i strukturalnej w gospodarce regionu, której początek miał miejsce na przełomie lat 80. i 90. XX w. Zmiany te wywołały z kolei silne wahnięcia na regionalnym rynku pracy. Gospodarka konurbacji katowickiej przed transformacją ustrojową stanowiła wyraźny monolit funkcjonalno-ekonomiczny oparty na sektorze górnictwa, hutnictwa żelaza i metali nieżelaznych, energetyce oraz grupie gałęzi przemysłu elektromaszynowego (Tkocz 2001). W niektórych miastach istotne były też branże włókienniczo-odzieżowa (Sosnowiec) czy chemiczna (Chorzów). Restrukturyzacja i likwidacja znaczącej części potencjału gospodarczego po 1989 r. doprowadziła do zmian dotychczasowych struktur przestrzennych (ryc. 7.2.1) i społeczno-demograficznych. Miała także pewien wpływ na czynniki infrastrukturalne, polityczne czy administracyjne.

Istotę ubytku ludności miast konurbacji katowickiej warunkowaną czynnikami gospodarczymi modelowo opisano w innym rozdziale książki. W przypadku ośrodków miejskich w omawianym regionie nawiązuje do nich między innymi *casus* pracowników zwalnianych z sektora górnictwa węglowego i przechodzących na wcześniejsze emerytury. Stale zmniejszająca się liczba miejsc pracy w przemyśle ciężkim, niskie uposażenia w sektorach endogenicznych oraz wyższe aspiracje coraz lepiej wykształconych roczników wchodzących na rynek pracy są stałymi czynnikami odpływu migracyjnego (Sitek i in. 2013). Mają też istotny wpływ na zachowania prorodzinne. Podobne zjawiska obserwowane są w innych regionach postindustrialnych (Rink i in. 2009; Rechłowiec, Tkocz 2012).

Ryc. 7.2.1. Katowice. Strefa kultury zamiast strefy eksploatacji węgla kamiennego. Na zdjęciu budynki Muzeum Śląskiego i NOSPR (w budowie) na terenie dawnej KWK „Katowice”

Fot. autorzy.

Uwarunkowania przestrzenne i infrastrukturalne

Wśród miast kurczących się w Polsce i w Europie znaczącą część stanowią ośrodki przemysłowe i poprzemysłowe, w tym górnicze i pogórnice. Specyfika funkcjonalna tych miast determinuje nie tylko specyficzny charakter ich przestrzennych struktur wewnętrznych, ale także w istotny sposób wpływa na percepcję społeczną zarówno wśród mieszkańców, jak i wśród przyjezdnych. Uogólniając – społeczny odbiór lokalnych struktur przestrzennych ma charakter pejoratywny (Krzysztofik i in. 2011).

Atrybuty przestrzenne, potencjalnie odbierane negatywnie, występują zarówno w postindustrialnych miastach kurczących się, jak i w ośrodkach współcześnie rozwojowych. Jednak ilość, koncentracja przestrzenna lub specyfika lokalizacyjna tych atrybutów w ośrodkach regresywnych powodują, że ich percepcja społeczna jest tu znacząco wyostrożona. To właśnie negatywna percepcja przestrzeni

powoduje bezpośrednio, że miasto takie definiowane jest jako „odpychające” – dosłownie i w przenośni. Przestrzenne atrybuty procesu kurczenia się miast stanowią zatem:

- obszary i obiekty użyteczne i niezbędne, jednak wizerunkowo odbierane pejoratywnie (tereny przemysłowe o starszej genezie, niezrewitalizowana substancja mieszkaniowa, w tym duże osiedla blokowe, otoczenie linii kolejowych),
- tereny funkcjonalnie dereliktowe: *brownfields*, *blackfields*, *greyfields*, które niejednokrotnie dezintegrują ciągłość terenów zagospodarowanych (Krzysztofik i in. 2013),
- tereny objęte eksploatacją, w tym szczególnie węgla kamiennego, a rzadziej rud cynku i ołowiu,
- dzielnice cechujące się zjawiskiem wykluczenia społecznego (ryc. 7.2.2), z reguły pokrywające się z przestrzenią dawnych osiedli patronackich o niskich parametrach wyposażenia w urządzenia sanitarne, a także dostępności komunikacyjnej i ogólnomiejskich dóbr społecznych.

Ryc. 7.2.2. Śródmiejska strefa wykluczenia społecznego w Bytomiu
Fot. autorzy.

Inne czynniki warunkujące kurczenie się miast konurbacji katowickiej

Wśród czynników warunkujących kurczenie się miast konurbacji katowickiej wskazać należy także te o charakterze geograficznym, historycznym, politycznym czy administracyjnym.

Kurczenie się poszczególnych miast konurbacji katowickiej oraz całej formy osadniczej warunkowane jest w istotny sposób jej lokalizacją geograficzną w sąsiedztwie aglomeracji krakowskiej. Aglomeracja krakowska jako metropolia II rzędu (Parysek 2009) ogranicza regionalne znaczenie układu metropolitalnego osadzonego w formie osadniczej konurbacji katowickiej. Cechuje się także bardzo silnym układem genetycznym o charakterze dośrodkowym sprzyjającym współcześnie korzystniejszej absorpcji impulsów rozwojowych z krajowego i ogólnopolskiego systemu społeczno-ekonomicznego. Konurbacja katowicka umocowana genetycznie na (słabnących zresztą) siłach odśrodkowych jest w znacznie mniej korzystnej sytuacji.

Drugi aspekt czynnika geograficznego odnosi się do policentryczności konurbacji katowickiej, co prowadzi do wielośrodkowego rozszczepienia istniejącego i generowanego potencjału rozwojowego regionu miejskiego. W efekcie następuje osłabienie więzi przestrzennych, społecznych, a także części gospodarczych. Niekorzystnie z tej perspektywy rozplanowany jest potencjał instytucji i przedsięwzięć o charakterze metropolitalnym. Policentryczność warunkuje też pejoratywny charakter niektórych

spośród opisanych wcześniej struktur przestrzennych regionu.

Istotny w części miast konurbacji katowickiej jest również czynnik historyczny, a wynikający z przynależności części terytorium województwa śląskiego do państwa niemieckiego. Ma on swoje przełożenie w kontynuowanym od dziesięcioleci układzie powiązań rodzinnych stanowiących istotny asumpt regionalnych trajektorii migracyjnych mieszkańców regionu na osi Górny Śląsk–Niemcy.

Tradycje historyczne mają także swoje przełożenie w niektórych uwarunkowaniach o charakterze politycznym. Wiążą się one z polityką lokalną reprezentowaną zdecydowanie w części górnośląskiej przez ugrupowania centroprawicowe, a w części zagłębiowskiej przez ugrupowania centrolewicowe. Podział ten w wielu przypadkach znajduje odzwierciedlenie w konkretnych decyzjach polityczno-ekonomicznych dotyczących wsparcia finansowego określonych działań i projektów prorozwojowych lub mających na celu wyhamowywanie procesu kurczenia się. W części zagłębiowskiej konurbacji katowickiej czynnikiem politycznym jest też wyjaśniana kwestia wcześniejszej – względem Górnego Śląska – likwidacji miejscowego górnictwa węglowego, w okresie kiedy Polską i regionem rządziły ugrupowania centroprawicowe (Krzysztofik, Runge 2012).

W nawiązaniu do determinant o charakterze politycznym należy wspomnieć o różnym stylu uprawiania polityki lokalnej odnoszącej się bezpośrednio do wieloaspektowego kurczenia się miast. Wiele zaniechań i zaniedbań poczynionych przez samorządy lokalne na forum własnych miast w istotny sposób pogłębiło lub wzmocniło zakres omawianego zjawiska.

Ważnym elementem związanym z uwarunkowaniami kurczenia się miast jest aspekt administracyjny. Czynnikiem ten należy jednak widzieć w ścisłym układzie powiązań z innymi już wcześniej omówionymi. To znaczy niektóre miasta skurczyły się demograficznie z uwagi na ubytek terytorium miejskiego, kiedy to wyłączeniu podlegał obszar jednej lub kilku dotychczasowych dzielnic. Ta bezpośrednia relacja i przyczyna depopulacji miała jednak swoje konotacje we wcześniejszych problemach miasta tracącego swój obszar. Z kolei ubytek terytorialny, szczególnie gdy dotyczy on terenu oddzielającego się i stosunkowo lepiej rozwijającego się niż pozostała część miasta (baza podatkowa, kwestie wizerunkowe), może pogłębiać w niej jednocześnie proces wieloaspektowego regresu.

Przejawy i skutki kurczenia się miast konurbacji katowickiej

Spadek zaludnienia w miastach konurbacji katowickiej

Dynamika procesu kurczenia się miast w województwie śląskim i konurbacji katowickiej jest zróżnicowana. Zarówno w rozumieniu ubytku demograficznego, jak i wieloaspektowych zmian w sferze gospodarczej, infrastrukturalnej, społecznej czy przestrzennej. Najbardziej wymiernym efektem kurczenia się miast jest jednak statystyczny ubytek liczby mieszkańców. Jakkolwiek nie zawsze świadczy on o wielowymiarowym regresie miasta (Katowice, Gliwice), to w przypadku konurbacji katowickiej stanowi istotny punkt odniesienia zjawisk regresywnych w regionalnym układzie osadniczym. Pewne trudności w definiowaniu dynamiki kurczenia się miast względem innych atrybutów, poza statystyczno-demograficznym, determinuje brak jednolitych wskaźników co do symptomów wieloaspektowego kurczenia się oraz wyznaczania granicy krytycznej danego zjawiska czy procesu (Kantor-Pietraga 2014).

Odnosząc się do wymiaru demograficznego kurczenia się miast, stwierdzić należy, że jest ono w konurbacji katowickiej na etapie zaawansowanym. Oznacza to, że większość miast regionu, a zwłaszcza zlokalizowanych w jego rdzeniu, straciła w latach 1988–2012 co najmniej 10% mieszkańców – i co równie istotne – trend spadkowy wciąż się utrzymuje (tab. 7.2.1). Stosunkowo najmniejszy spadek

zaludnienia wykazywały te miasta rdzenia konurbacji, które poprzez kontakt ze strefą peryferyjną przejęły część odpływu migracyjnego związanego ze zjawiskiem suburbanizacji. Istotną rolę odegrało tu także rozległe terytorium administracyjne tych miast (Dąbrowa Górnicza, Jaworzno, Gliwice) obejmujące miejscowości cechujące się krajobrazem podmiejskim. Natomiast należy podkreślić, że w jednostkach śródmiejskich tych miast odnotowany został ubytek liczby ludności przekraczający 20%, a niejednokrotnie 30% i więcej (ryc. 7.2.3).

Z drugiej strony należy podkreślić, że znaczący ubytek demograficzny w niektórych miastach spowodowany był wspomnianym wcześniej odłączaniem się z ich terytorium niektórych dzielnic i ukonstytuowaniem osobnych jednostek administracyjnych. Uwaga ta dotyczy Będzina, Bytomia, Mysłowic, Tarnowskich Gór, Tychów. Miastami, które odnotowały największy ubytek liczby ludności wyrażony wartościami bezwzględными, są Katowice (–58 tys.), Sosnowiec (–43 tys.), Bytom (–34 tys.) oraz Gliwice (–26 tys.).

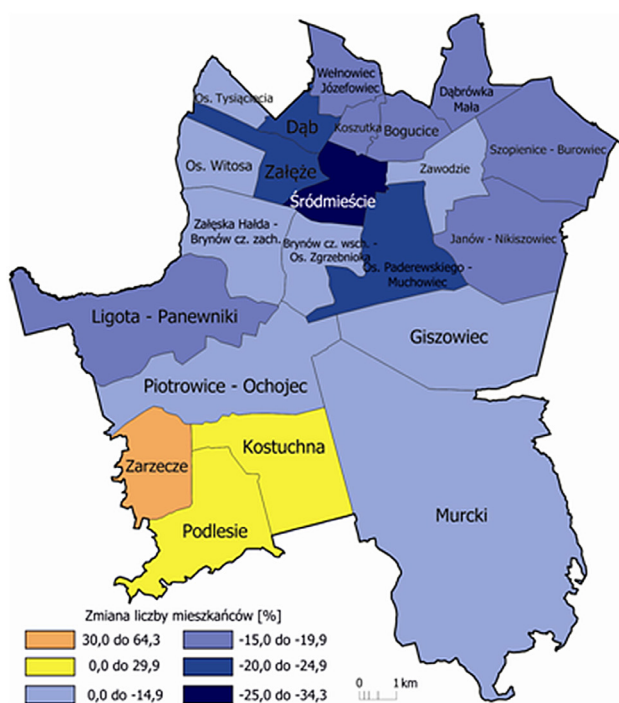
Ubytek ludności będzie postępował w miastach konurbacji katowickiej również w najbliższej przyszłości (do 2035 r.). Szczególnie niekorzystna sytuacja wystąpi po 2020 r. (tab. 7.2.1). Największy ubytek ludności w latach 2014–2035 nastąpi w Sosnowcu, Tychach i Katowicach. Fakt ten należy wiązać ze stosunkowo dużym udziałem w tych miastach zabudowy blokowej z lat 70. XX w., którą w znaczącej części zamieszkuje ludność w wieku poprodukcyjnym (ryc. 7.2.4).

Tabela 7.2.1. Dynamika zmian zaludnienia w miastach rdzenia konurbacji katowickiej w latach 1988–2035

Miasta	Dynamika zmian zaludnienia (rok początkowy = 100 %)			
	1988–2012	2012–2020	2012–2035*	1988–2035*
Będzin	–9,9	•	•	•
Bytom	–16,1	–5,4	–18,4	–31,6
Chorzów	–17,2	0,1	–2,9	–19,6
Czeladź	–10,7	•	•	•
Dąbrowa Górnicza	–8,1	–2,9	–12,5	–19,6
Gliwice	–12,5	–1,2	–10,1	–21,4
Jaworzno	–3,4	–3,9	–13,1	–16,0
Katowice	–15,7	–8,2	–19,7	–32,3
Mysłowice	–3,4	–2,4	–8,6	–11,7
Piekary Śląskie	–15,4	–3,6	–12,7	–26,2
Ruda Śląska	–14,8	–5,1	–14,7	–27,4
Siemianowice Śląskie	–11,7	–6,3	–18,7	–28,2
Sosnowiec	–16,8	–8,7	–25,3	–37,8
Świętochłowice	–12,2	–4,1	–15,0	–25,3
Tychy	–6,4	–8,3	–21,8	–26,8
Zabrze	–10,6	–4,3	–16,4	–25,3

Oznaczenia: • – brak danych dotyczących prognozy; * prognoza.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Ryc. 7.2.3. Dynamika zmian zaludnienia w jednostkach dzielnicowych Katowic w latach 1997–2013

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych UM Katowice.

Innym pogłębiającym się zjawiskiem we wszystkich miastach regionu będzie wzrost udziału osób w wieku poprodukcyjnym i przede wszystkim gwałtowny spadek udziału osób w wieku przedprodukcyjnym. Zmiany te nie pozostaną bez wpływu na zjawiska i procesy w sferze przestrzennej, gospodarczej, finansowej czy infrastrukturalnej. Większość będzie miała charakter negatywny. Do pozytywnych zaliczyć można obniżenie liczby osób bezrobotnych, chociaż w tej kwestii zagrożeniem jest z kolei potencjalna likwidacja lub restrukturyzacja zakładów reprezentujących tzw. przemysł tradycyjny regionu, a przede wszystkim górnictwo.

Problemy regionalnego rynku pracy i bezrobocia

W efekcie opisanych wcześniej zmian ekonomicznych w regionie nastąpiły gwałtowne przemiany struktury gospodarczej pojedynczych miast i całej konurbacji (Tkocz 2001). Niektóre miasta, takie jak np. Sosnowiec, straciły nawet 80% dotychczasowych miejsc pracy w sektorze produkcyjnym i górnictwym. Wiele miast górniczych straciło swoje funkcje całkowite. Likwidacja górnictwa węglowego miała

Ryc. 7.2.4. Sosnowiec-Środula. Najszybciej wyludniające się w tym mieście osiedle zabudowy blokowej z lat 70. i 80. XX w. Fot. autorzy.

Tabela 7.2.2. Zatrudnienie w kopalniach węgla kamiennego w Bytomiu i Sosnowcu w latach 1989, 1998 i 2013

1989		1998		2013	
Bytom					
Kopalnia	Zatrudnienie (w tys.)	Kopalnia	Zatrudnienie (w tys.)	Kopalnia	Zatrudnienie (w tys.)
Bobrek	3,7	Bobrek-Miechowice	4,1	Bobrek-Centrum	3,5
Miechowice	3,5	–	–	–	–
Powstańców Śląskich	7,8	Powstańców Śląskich	2,0	Eko-Plus	0,3
Rozbark	4,7	Rozbark	2,4	–	–
Centrum	4,6	Centrum-Szombierki	2,4	–	–
Szombierki	3,5	–	–	–	–
1989		1998		2013	
Sosnowiec					
Kopalnia	Zatrudnienie (w tys.)	Kopalnia	Zatrudnienie (w tys.)	Kopalnia	Zatrudnienie (w tys.)
Niwka-Modrzejów	5,5	Niwka-Modrzejów	2,6	–	–
Kazimierz-Juliusz	4,9	Kazimierz-Juliusz	2,5	Kazimierz-Juliusz	1,2
Porąbka-Klimontów	6,5	Porąbka-Klimontów	1,2	–	–
Sosnowiec	4,6	–	–	–	–

Źródło: Tkocz (2008, s. 213); informacje z: Katowicki Holding Węglowy oraz Kompania Węglowa.

miejsce w Będzinie, Chorzowie, Czeladzi, Dąbrowie Górniczej, Siemianowicach Śląskich, Świętochłowicach, Wojkowicach. Z kolei w Bytomiu z sześciu kopalń zatrudniających w 1989 r. blisko 28 tys. pracowników pozostały tylko dwie, w tym jedna mała zatrudniająca około 300 osób (tab. 7.2.2). Likwidacji uległo ponad 80% potencjału (liczba zatrudnionych) w przemyśle włókienniczo-odzieżowym. Zlikwidowano również wiele zakładów z sektora przemysłu elektrotechnicznego czy chemicznego.

Likwidacji i restrukturyzacji tzw. przemysłu tradycyjnego w regionie towarzyszył jednakże systematyczny wzrost miejsc pracy w nowo powstających zakładach przemysłowych oraz w usługach. O ile jednak do końca lat 80. XX w. potencjał przemysłowy był zlokalizowany stosunkowo równomiernie w obrębie konurbacji katowickiej, o tyle w przypadku nowych inwestycji po 1990 r. obserwowane jest zjawisko ich dyspersji i lokalnie silnej koncentracji przestrzennej (Gliwice, Tychy, częściowo Sosnowiec). Koncentracja ta z kolei powoduje, że w części miast potencjał przemysłowy związany z nowymi inwestycjami ma charakter marginalny. W szczególnie niekorzystnej sytuacji są te ośrodki, w których likwidacji lub znacznemu ograniczeniu uległ przemysł dotychczas tradycyjny, a jednocześnie nie powstały nowe inwestycje produkcyjne (m.in. Bytom, Świętochłowice, Wojkowice). Stosunkowo niekorzystna sytuacja jest nawet w tych ośrodkach, gdzie powstało dużo nowych obiektów przemysłowych, tak jak w Sosnowcu. Wynika to z faktu, że oferowane w nich miejsca pracy stanowią tylko pewien odsetek tych, które istniały tu przed transformacją ustrojową. Na przykład w Sosnowcu w 2010 r. w nowych zakładach przemysłowych pracowało około 3000–3500 osób, a zatem tyle, ile

w latach 80. XX w. w jednej z trzech zamkniętych tu kopalń (ryc. 7.2.5).

Niektóre spośród miast próbują utracony potencjał przemysłowy równoważyć funkcjami usługowymi o charakterze egzogenicznym (np. Czeladź). Należy jednak podkreślić, że znacząca część usług egzogenicznych, zwłaszcza tych o charakterze metropolitalnym, nadal skoncentrowana jest w dwóch miastach, które okres transformacji systemowej i strukturalnej w gospodarce przeszły stosunkowo najłagodniej, tzn. w Katowicach i Gliwicach.

Najpoważniejszym skutkiem strukturalnych zmian w gospodarce regionu były fluktuacje regionalnego rynku pracy, których trzema podstawowymi

Ryc. 7.2.5. Sosnowiecki Park Naukowo-Technologiczny w Sosnowcu utworzono na bazie infrastruktury zlikwidowanej KWK „Niwka-Modrzejów”. Zatrudnienie w SPN-T stanowi jednak tylko około 10% liczby zatrudnionych na tym terenie 20 lat wcześniej w górnictwie

Fot. autorzy.

efektami, bezpośrednio oddziałującymi na proces kurczenia się miast, były:

- utrata przez miasta egzogenicznej bazy ekonomicznej i wzrost wyjazdów do pracy do innych ośrodków,
- dość duży (często przekraczający 10–12%), jak na region silnie umiastowiony, wskaźnik bezrobocia, a także,
- znacząco ograniczona liczba miejsc pracy dla specjalistów, osób o wysokich kwalifikacjach zawodowych oraz osób z wykształceniem humanistycznym czy ekonomicznym, których podaż na rynku pracy jest zbyt duża.

W pierwszym przypadku odnotować należy fakt dużej skali międzymiejskich dojazdów do pracy, co w istotny sposób wpływa na decyzje migracyjne w skali lokalnej, jak również psychospołeczne zerwanie więzi z miastem-miejscem zamieszkania, a zwłaszcza w odniesieniu do osób wchodzących na rynek pracy. Największym rynkiem pracy są Katowice, które w 2006 r. generowały dobowe dojazdy do pracy na poziomie 104 tys. osób (Bank Danych Lokalnych GUS 2006). Uwzględniając fakt, że wyjazdy do pracy z tego miasta wynosiły 10 tys. osób, a stopa bezrobocia waha się w okolicach 5%, należy uznać, że co najmniej 80 tys. miejsc pracy w Katowicach stwarza pewien niedobór potencjału zatrudnienia i związanych z tym korzyści w ośrodkach sąsiednich. W mniejszym stopniu zjawisko to dotyczy Gliwic. Jednak układ Katowice–Gliwice uległ zachwianiu, gdyż rola Gliwic w kształtowaniu struktury powiązań rynkowych maleje, obejmując głównie swoje najbliższe otoczenie w zachodniej części konurbacji (Runge A. 2014).

Czynnikiem w największym stopniu wpływającym na proces kurczenia się miast jest jednak niemożność znalezienia pracy w ogóle. Wskaźniki bezrobocia dla miast zlokalizowanych w rdzeniu konurbacji katowickiej szczególnie wysokie były w latach 1998–2007 (tab. 7.2.3). Niezwykle dramatyczna sytuacja panuje w grupie osób młodych do 34 roku życia, które w 2012 r. stanowiły w województwie śląskim aż 46,8% bezrobotnych (dane US w Katowicach). Sytuacja ta stwarza zasadnicze tło zjawisk migracyjnych ludzi młodych, wykształconych i stosunkowo kreatywnych.

Problemem regionalnego rynku pracy jest również zachwiana proporcja liczby miejsc pracy na stanowiskach robotniczych do liczby osób kończących studia i oczekujących zatrudnienia na stanowiskach nierobotniczych. Z uwagi na strukturę rynku pracy, na którym znaczącą rolę wciąż pełnią duże zakłady przemysłowe zatrudniające proporcjonalnie dużo osób na stanowiskach robotniczych, trudności z uzyskaniem zatrudnienia mają także absolwenci niektórych kierunków studiów technicznych.

Problemy wykluczenia społecznego

Trudności ekonomiczne miast regionu przekładają się bezpośrednio na rozszerzanie się procesu wykluczenia społecznego. Czynnikiem determinującym to zjawisko jest też kwestia tzw. dziedziczenia biedy oraz niektóre uwarunkowania przestrzenno-infrastrukturalne (duży udział zabudowy patronackiej i kamienicowej o niższym standardzie użytkowym).

Obserwowane po 1990 r. zjawiska wykluczenia społecznego w miastach konurbacji katowickiej mają

Tabela 7.2.3. Procentowy wskaźnik bezrobocia rejestrowanego w miastach GZM w latach 1993–2012

Miasta	Procentowy wskaźnik bezrobocia rejestrowanego										
	1993	1995	1997	1999	2001	2003	2005	2007	2009	2011	2012
Bytom	8,7	10,3	9,0	14,1	21,6	27,1	24,6	15,9	16,8	19,6	19,9
Chorzów*	10,4	10,8	9,7	15,0	21,1	24,6	22,3	12,6	11,5	11,2	11,6
Dąbrowa Górnicza	15,6	11,3	8,2	11,3	16,6	20,2	18,2	11,6	11,4	11,4	12,6
Gliwice	7,5	6,6	4,8	8,3	13,5	14,9	12,5	6,2	6,7	6,4	7,2
Jaworzno	10,5	10,7	7,5	12,7	21,5	23,8	17,7	13,0	11,3	10,2	11,6
Katowice	4,6	3,3	2,2	3,7	7,0	8,4	7,1	3,3	3,3	4,2	5,2
Mysłowice	10,1	10,2	6,8	10,3	15,4	18,0	15,1	9,1	8,4	8,4	9,8
Piekary Śląskie	–	–	–	–	18,0	23,2	17,7	14,5	13,2	14,7	16,1
Ruda Śląska*	12,3	11,2	6,7	11,7	15,3	15,1	13,0	6,8	7,2	8,1	9,0
Siemianowice Śląskie*	–	–	–	–	24,8	31,1	24,0	13,6	13,6	14,3	14,3
Sosnowiec	14,3	12,7	8,4	14,2	21,6	22,9	20,4	12,0	13,1	13,7	15,3
Świętochłowice*	–	–	–	–	24,0	28,2	25,7	12,8	15,2	16,6	18,2
Tychy	9,3	8,9	5,0	8,1	16,0	14,3	12,0	5,2	5,1	5,8	6,9
Zabrze	12,5	10,8	8,8	15,3	23,0	23,6	21,0	13,0	12,1	12,9	13,6

* – Wskaźnik bezrobocia dla miast Chorzów z Siemianowicami Śląskimi oraz Ruda Śląska ze Świętochłowicami do 1999 r. liczony był razem z uwagi na wspólną siedzibę RUP

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Katowicach.

jednak przede wszystkim ścisły związek z bezrobociem. W tym przypadku istnieje pozytywna korelacja pomiędzy dynamiką bezrobocia w miastach regionu a wskaźnikiem udziału osób korzystających z pomocy społecznej. Dotyczy to także grupy osób w wieku poprodukcyjnym.

Uwzględniając takie zmienne, jak bezrobocie długotrwałe, zaległości czynszowe powyżej 3 miesięcy, średnie uposażenie miesięczne czy w końcu odsetek osób korzystających z pomocy społecznej, do grupy miast szczególnie narażonych na wykluczenie społeczne zaliczyć należy: Bytom, Piekary Śląskie, Siemianowice Śląskie, Sosnowiec, Świętochłowice, Zabrze, Chorzów, Czeladź. Najmniej korzystne wartości w każdej ze zmiennych odnotowywane są dla Bytomia i jest to trend utrzymujący się, co potwierdzają wcześniejsze badania (Runge A., Runge J. 2006, 2012). Na tym tle stosunkowo najlepszą sytuację mają miasta średnie (Knurów, Mysłowice, Bieruń, Mikołów), zaś spośród miast dużych: Tychy, Ruda Śląska i Gliwice.

Problem wykluczenia społecznego przestrzennie skoncentrowany jest przede wszystkim w strefie zabudowy patronackiej i kamienicowej. W zdecydowanej części budynki te stanowiły przed transformacją gospodarczą własność zakładową lub komunalną. Po transformacji ustrojowej ich status zmienił się poprzez komunalizację, prywatyzację lub powstanie wspólnot mieszkaniowych. Część zabudowy substandardowej uległa wyburzeniu (Bytom, Sosnowiec, Zabrze).

Wykluczenie społeczne w miastach konurbacji katowickiej obejmuje nie tylko rejony zdominowane przez zabudowę starą, substandardową, w dużej części zamieszkaną przez ludność bezrobotną lub tzw. margines społeczny, osoby o niskim kapitale społecznym. Zjawiskiem obserwowanym zwłaszcza w największych miastach jest także wykluczenie społeczne osób w wieku poprodukcyjnym reprezentujących zawody inteligenckie związane ze sferą budżetową (m.in. nauczyciele, bibliotekarze), a zamieszkałych w zabudowie blokowej z drugiej połowy XX w. W Sosnowcu w 2011 r. ta grupa zawodowo-społeczna stanowiła jedną z trzech głównych grup, które korzystały z pomocy społecznej oferowanej przez instytucje socjalne i kościelne. Problem wykluczenia społecznego w tym przypadku wiązał się z drastycznym obniżeniem dochodów miesięcznych względem dokonywanych opłat tytułem użytkowania zajmowanych nieruchomości².

Problemy przestrzenne i środowiskowe

Cechą charakterystyczną miast zlokalizowanych w rdzeniu konurbacji jest znaczący udział obszarów funkcjonalnie dereliktowych, w tym definiowanych jako *brownfields*.

Wstępna analiza ośrodków miejskich w omawianym regionie wskazuje, że same tylko obszary funkcjonalnie dereliktowe zajmują od 20% do ponad 70% ich ogólnego terytorium³. Wśród terenów funkcjonalnie dereliktowych w regionie największe wyzwanie stanowią te o charakterze *brownfields* (tereny poprzemysłowe i pogórnice nieskażone) i *blackfields* (tereny poprzemysłowe i pogórnice skażone, w tym zbiorniki poflotacyjne oraz niebezpieczne dla życia biologicznego wysypiska i hałdy). Pierwsze – z uwagi na skalę negatywnego oddziaływania w przestrzeni społecznej oraz ich ilość. Drugie – z uwagi na realne zagrożenia dla człowieka i środowiska oraz koszty ich likwidacji (Krzysztofik i in. 2012a). Część spośród tych terenów jest zagospodarowywana w efekcie realizacji nowych przedsięwzięć gospodarczych i infrastrukturalnych na gruntach poprzemysłowych i pogórnich. Znacząca ich część poddawana jest jednakże naturalnej sukcesji roślinności tworzącej wtórne zbiorowiska leśne i leśno-łąkowe (Krzysztofik i in. 2011). Nieużytki nadal są charakterystycznym elementem krajobrazu miejskiego w rejonie konurbacji katowickiej.

Cechą szczególną konurbacji katowickiej są szkody górnicze, które stanowią realne zagrożenie dla zabudowy i infrastruktury technicznej. Największe straty wywołane działaniem szkód górniczych odnotować należy w Bytomiu, Rudzie Śląskiej i Katowicach. Niejednokrotnie eksploatacja górnicza, nawet ta już zakończona przed dziesięcioleciem, powoduje zagrożenia życia i zdrowia ludzi (zapadliska w Bytomiu, Siemianowicach Śląskich czy Sosnowcu). Najtrudniejsza sytuacja występuje w Bytomiu, gdzie eksploatacja górnicza zagraża bezpośrednio istnieniu północnej (najbardziej wartościowej pod względem urbanistyczno-architektonicznym) części dzielnicy śródmiejskiej. Jej rewitalizacja stanowi jednocześnie jeden z trzech celów strategicznych władz miasta. W 2013 r., między innymi z uwagi na zły stan techniczny zabudowy w dzielnicy śródmiejskiej Bytomia, liczba opuszczonych mieszkań sięgała 2000 (wraz z Rozbarkiem). Stan ten wywołany był bezpośrednimi konsekwencjami górnictwa węglowego. W ciągu ostatnich pięciu dekad wyburzono tu co najmniej cztery większe kwartały urbanistyczne oraz kilkadziesiąt innych reprezentacyjnych kamienic zlokalizowanych poza nimi (ryc. 7.2.6). Wyjątkowo dramatyczny

² Informacje otrzymane z Wydziału Polityki Gospodarczej UM w Sosnowcu.

³ Uwaga ta nie dotyczy dzielnic śródmiejskich.

Ryc. 7.2.6. Bytom, rejon ul. Chorzowskiej. Wyburzanie monumentalnej kamienicy, której zły stan techniczny był efektem zaniedbań właścicielki oraz prowadzonej na tym obszarze działalności górniczej
Fot. autorzy.

był także *casus* osiedla blokowego w dzielnicy Karb, które na skutek szkód górniczych zostało wyburzone w 2012 r. W niektórych miejscach zlokalizowanych w historycznym śródmieściu Bytomia w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat obszar zabudowany obniżył się o kilka metrów, natomiast w jego sąsiedztwie nawet o kilkanaście metrów (Kantor-Pietraga, Machowski 2012).

Eksploatacja górnicza w istotny sposób wpływa także na stan techniczny infrastruktury drogowej i komunalnej. Największe oddziaływania odnotowywane są w zachodniej części konurbacji katowickiej. W rejonie czynnej eksploatacji górniczej osobny problem stanowią tąpnięcia i osunięcia się ziemi w głąb starych szybów, których negatywne skutki – poza czysto finansowymi i infrastrukturalnymi – mają też charakter psychospołeczny (ryc. 7.2.7).

Kurczenie się bazy ekonomicznej miast oraz ubytek demograficzny miały również istotny wpływ na uszczuplenie budżetów poszczególnych miast. Jednym z wymiernych efektów tego zjawiska są opóźnienia w modernizacji infrastruktury komunikacyjnej i komunalnej będącej w zarządzie miast. Szczególnie źle sytuacja wygląda w przypadku ulic, sieci komunikacji tramwajowej oraz części budynków o charakterze usług publicznych, takich jak szkolnictwo, służba zdrowia, administracja (Krzysztofik i in. 2011). W porównaniu z innymi dużymi i średnimi miastami w Polsce widać opóźnienia prac modernizacyjnych i rewitalizacyjnych.

Kryzys finansowy gospodarstw domowych, mający swe uwarunkowania w rosnącym aż do około 2005 r. bezrobociu i zmniejszaniu dochodów gospodarstw domowych, spowodował uszczuplenia

Ryc. 7.2.7. Sosnowiec-Dańdówka. Osunięcie się w głąb ziemi (2013 r.) spowodowane istnieniem starego szybu górniczego. Psychospołecznie negatywny przekaz wywołany przez ten incydent pogłębił fakt, że stało się to w obrębie placu zabaw dla dzieci
Fot. autorzy.

dochodów zarządców nieruchomości wskutek braku lub opóźnień płatności za użytkowanie i świadczony usługi. To z kolei bardzo widocznie odbiło się na procesie rewitalizacji osiedli blokowych. W takich miastach, jak Będzin, Sosnowiec czy Świętochłowice, większość bloków nadal nie przeszła etapu termomodernizacji.

Problemy polityczne i administracyjne

Ogół trudności związanych z kurczeniem się demograficznym, społecznym, gospodarczym i przestrzennym miast konurbacji tworzy specyficzne „napiecie” na forum współzarządzania regionalnego. Problem ten pogłębia niewątpliwie kwestia policentryczności regionu miejskiego integrującego kilkanaście miast o zbliżonym potencjale wielkościowym, a zarządzanych przez różne opcje polityczne (brak oczekiwanych działań, koordynacji, współpracy). W okresie rozwojowym determinowanym siłami odśrodkowymi (funkcje skrajnie wyspecjalizowane oparte na górnictwie węglowym i przemyśle przetwórczym) miasta regionu wykazywały względną stabilizację na poziomie politycznej rywalizacji, a przede wszystkim wynikających z tego profitów ekonomicznych. W sytuacji transformacji demograficznej i ekonomicznej ze wzrastającą rolą oddziaływań sił dośrodkowych, a także takich zjawisk jak np. wzrost poczucia samorządności, relacje te zmieniły się, uwypuklając cechę konkurencji międzymiejskiej, również w sferze politycznej. Dostrzegalny brak koordynacji polityki rozwojowej prowadzonej na poziomie lokalnym (miejskim) i regionalnym oraz ogólnokrajowym

Ryc. 7.2.8. Bytom – Urząd Miasta. Pośrednie konsekwencje kurczenia się miasta dwukrotnie powodowały przedterminową zmianę gospodarza w tym budynku
Fot. autorzy.

w wielu przypadkach pogłębia efekty kurczenia się poszczególnych miast (Krzysztofik, Runge 2012). Polityczne (w sensie pejoratywnym) sterowanie rozwojem regionalnym szczególnie dostrzegalne było we wschodniej części konurbacji.

W ramach konkluzji należy stwierdzić, że regres i transformacja struktur przestrzenno-gospodarczo-społecznych w regionie ma istotne przełożenie w sferze politycznej. Trudności w zarządzaniu miastami regionu skutkowały między innymi tym, że w latach 1990–2013 we wszystkich ośrodkach miejskich regionu odnotowano zamierzenia oraz próby odwołania urzędujących władz miejskich⁴. W Bytomiu, w nieco szerszym kontekście politycznym czy polityczno-administracyjnym, proces kurczenia się miast spowodował nawet dwukrotne przerwanie kadencji urzędującego prezydenta miasta (ryc. 7.2.8).

Z jednej strony efektem, ale zarazem przyczyną kurczenia się miast jest ich dezintegracja terytorialna. Usamodzielnianie się jednostek miejskich, które miały samodzielność administracyjną jeszcze w latach 70. XX w., można uznać za przejaw lokalnego rozwoju. Jednak w szerszym kontekście ośrodka dezintegrującego się terytorialnie jest to nie tylko przejaw statystycznie odnotowanego ubytku struktur miejskich, ale również symptom słabości powiązań wewnątrzmijskich i silnej centrotwórczej roli regionalnej. Dynamiczne, silnie rozwijające się miasto wykazuje przecież cechy ekspansywne, a nie odwrotnie. W latach 90. miała miejsce „pierwsza fala” dezintegracji administracyjnej miast konurbacji katowickiej (Będzin, Bytom, Mysłowice, Tarnowskie

Góry, Tychy)⁵. Po 2010 r. dostrzegalny jest wzrost oddziaływań odśrodkowych, który stanowi podłoże do ukonstytuowania się w najbliższych latach „drugiej fali” rozpadu administracyjnego miast (m.in. Bytom, Dąbrowa Górnicza, Mysłowice).

Kurczenie się miast konurbacji katowickiej jako wyzwanie lokalnej i regionalnej polityki miejskiej

Kurczenie się miast w konurbacji katowickiej – od politycznego tabu do problemu marginalizowanego

Problem kurczenia się miast konurbacji katowickiej pod kątem realizacji zarówno polityki lokalnej, jak i regionalnej należy widzieć w dwóch ujęciach: teoretycznym i praktycznym. W drugim z nich aktualny jest natomiast podział na politykę, którą można określić jako oficjalną, i politykę nieoficjalną. Wszystkie cztery atrybuty mają zróżnicowane znaczenie w konkretnych miastach regionu (Krzysztofik i in. 2012c).

Problemem jest także zróżnicowanie dynamiki procesu w poszczególnych miastach oraz zmienność realizowanych polityk miejskich wobec kurczenia się. Często kwestia ta jest silnie osadzona w uwarunkowaniach behawioralnych rozumianych jako styl zarządzania miastem przez prezydenta, determinowany cechami jego charakteru czy usposobieniem.

Ważnym elementem kształtującym politykę miejską wobec kurczenia się miast jest bardzo silny konflikt pomiędzy uzewnętrznieniem przez władze miejskie skali problemu takiej, jaka jest ona w rzeczywistości, a tej, jaka przekazywana jest opinii publicznej, mieszkańcom miast. Konflikt ten należy zdefiniować jako polityczne tabu, które w swych założeniach jest w większości przypadków podstawowym elementem sprawowania polityki miejskiej w miastach kurczących się (Krzysztofik i in. 2012c; Bernt i in. 2013/2014). Analogicznie jest w przypadku polityki regionalnej wobec województwa i konurbacji katowickiej jako regionu miejskiego.

Istnienie specyficznego tabu wobec problemu wieloaspektowego kurczenia się miast uwarunkowane jest rolą, jaką lokalni politycy i władze miejskie pełnią wobec społeczeństwa. Rola ta oparta jest na założeniu, że liderzy miejscy mają działać na rzecz rozwoju lokalnego i posiadać umiejętności rozwiązywania pojawiających się problemów. Duża część problemów miast kurczących się nie jest możliwa do

⁴ W większości przypadków nieuskutecznione.

⁵ Ponadto nie zrealizowane działania: Dąbrowa Górnicza, Gliwice, Ruda Śląska, Sosnowiec.

rozwiązania na poziomie władz miejskich (kompetencje, narzędzia prawno-administracyjne, środki finansowe). Władze te biorą jednak za nie zdecydowaną odpowiedzialność. Mając tego świadomość, wielu problemów nie ujawniają, inne z kolei marginalizują lub niwelują, przeciwstawiając pozytywne przejawy działań samorządu.

Polityczne tabu wobec kurczenia się miast w województwie śląskim ma swoją podbudowę także w społecznej bezradności i bezbronności (*vulnerability*) wobec skali negatywnych zjawisk, które występują w regionie, oraz ich powszechności. Tworzy to swoisty klimat społeczny, którego konkluzją jest stwierdzenie, że „tak już jest i nie jest to możliwe do zmiany”. Na wszelki wypadek w polityce miejskiej podkreśla się, że pomimo „trudnej sytuacji władze starają się podejmować kroki zaradcze”⁶.

Problem kurczenia się miast stał się kwestią polityczną w województwie śląskim dopiero od 2010 r., a stymulantą publicznego dyskursu wobec tego zagadnienia stały się działania uczestników projektu Shrink Smart na Uniwersytecie Śląskim. Przy wsparciu mediów regionalnych i lokalnych problem kurczenia się miast udało się pokazać opinii publicznej taki, jaki jest. Należy wspomnieć, że w wielu przypadkach otwartość ta nie odpowiadała liderom politycznym i samorządowym. Systematyczne działania co najmniej trzech grup interesariuszy: środowiska naukowego, mediów i części organizacji pozarządowych zmusiły też samorządowców i polityków do wyrażenia opinii. Podkreślić jednak należy, że poza nielicznymi wyjątkami dla większości samorządów miast kurczących się nie jest to (oficjalnie) żaden problem. Na specjalne spotkanie poświęcone temu zagadnieniu, które odbyło się w maju 2012 r. na Wydziale Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego w Sosnowcu, przybyli przedstawiciele jedynie 9 spośród 28 zaproszonych samorządów miast województwa śląskiego.

Przełomem w podejściu do problemu kurczenia się miast były także dla liderów lokalnych w województwie śląskim przedsięwzięcia pokazujące to zagadnienie z perspektywy unijnej oraz ogólnopolskiej⁷. Efektem odgórnej presji wskazującej potrzebę rozwiązywania problemów miast kurczących

się było XLIV Posiedzenie Sejmiku Województwa Śląskiego w dużej części poświęcone omawianemu tematowi⁸.

Generalnie problemy miast zdefiniowane jako ich kurczenie się (lub synonimicznie), w praktyce nie znajdują miejsca w zapisach dokumentów strategicznych i planistycznych – regionu i poszczególnych miast. Wyjątki dotyczą jedynie niektórych zapisów Strategii Rozwoju Województwa Śląskiego „Śląskie 2020+” oraz przygotowywanych dokumentów dla miast Bytomia i Sosnowca⁹.

Teoria i praktyka w zarządzaniu kurczącymi się miastami w konurbacji katowickiej

Problem zarządzania miastami kurczącymi się w konurbacji katowickiej, uwzględniając jego efektywność, ma charakter zróżnicowany, a zależy od kilku podstawowych elementów:

- skali kurczenia się miasta i jego ogólnej kondycji ekonomiczno-społecznej,
- jego indywidualnego umocowania w ramach zależności od ścieżki (*path dependence*),
- stylu zarządzania miastem, z uwzględnieniem roli współzarządzania (*urban governance*),
- czynników behawioralnych związanych z osobą dominującego lidera (przede wszystkim prezydentem miasta).

Uwzględniając powyższe atrybuty w ostatnich 25 latach, należy stwierdzić, że w przypadku konurbacji katowickiej, ale także innych dużych i średnich miast kurczących się w województwie śląskim:

- a) zdecydowanie dominuje teoretyczny model zarządzania niż współzarządzania problemem kurczenia się miasta; w ujęciu modelu Di Gaetano i Stroma (2003, s. 266) zakładającego wyłącznie pojęcie współzarządzania przyjmuje on tryb tzw. liderski (*managerial*) lub lidersko-korporacyjny (*managerial-corporatist*);
- b) władze miejskie przejmują pełną odpowiedzialność za zarządzanie miastem, elementarnie i incydentalnie włączając w nie innych interesariuszy, przede wszystkim reprezentujących instytucje gospodarcze;
- c) „aktorzy” reprezentujący sferę społeczną (głównie NGO) włączani są (lub włączają się) do dyskursu niemal wyłącznie w sytuacjach kryzysowych lub zaistniałych konfliktach skupionych na jasno sprecyzowanej, ale stosunkowo wąskiej pojęciowo kwestii;

⁶ Stwierdzenia uogólnione sformułowane na podstawie ponad 20 wypowiedzi oficjalnych i nieoficjalnych w ramach interview i spotkań realizowanych w ramach projektu Shrink Smart.

⁷ Wspólna Konferencja Komisji Samorządu Terytorialnego i Administracji Senatu RP (Krzysztofik 2013b), Ministerstwa Rozwoju Regionalnego oraz GUS, która miała miejsce 1 marca 2013 r. w Warszawie, a także warsztat Związku Miast Polskich i Śląskiego Związku Gmin i Powiatów poświęcony demografii i kurczeniu się miast, który odbył się w Katowicach 28 listopada 2013 r., a którego wnioski będą stanowić podstawę zapisów dla Projektu Krajowej Polityki Miejskiej.

⁸ Autorzy niniejszego rozdziału uczestniczyli we wszystkich wskazanych powyżej przedsięwzięciach.

⁹ Odpowiednio: nowelizacja Strategii Rozwoju Miasta Bytomia oraz Studium Uwarunkowań i Kierunków Przestrzennego Zagospodarowania Miasta Sosnowca.

- d) zarządzanie miastami kurczącymi się utrudnia do pewnego stopnia wspomniane już tabu, które prowadzi do braku czytelności rzeczywistych dążeń władz miejskich odnoszących się do wyhamowania procesu kurczenia się;
- e) w zarządzaniu miastem kurczącym się przyjmuje się, że ośrodek ten rozwija się w dosłownym znaczeniu lub „dobrze radzi sobie ze stojącymi przed nim wyzwaniami”; w pierwszym przypadku pojawia się oczywisty dysonans, w drugim bardzo często istnieje rozbieżność pomiędzy rzeczywistością a oficjalnym stanowiskiem władz miejskich;
- f) niemal wszystkie miasta kurczące się w regionie mają dokumenty strategiczne i planistyczne zakładające wyłącznie ich rozwój; pojawiający się w ich zapisach ewentualny redukcjonizm struktur przestrzennych, demograficznych, gospodarczych czy infrastrukturalnych *ad hoc* niwelowany jest zapisami o modernizacji, kompensacji, zastępowalności „starego” „nowym”; nie zakłada się postępującego procesu wzrostu udziału przestrzeni dereliktowych oraz struktur społeczno-ekonomicznych będących pod wpływem zaawansowanego regresu;
- g) problemem zatwierdzanych dokumentów strategicznych i planistycznych w miastach regionu jest silna tendencja do równoważenia działań prorozwojowych w ujęciu przestrzennym (rozwój równomierny) i strukturalnym (rozwój wszystkich aspektów życia); szczególnie groźne jest też marginalizowanie działań o charakterze egzogenicznym kosztem tych o charakterze endogenicznym,
- h) wiele działań mających istotny wpływ na łagodzenie skutków kurczenia się miast miało charakter „intuicyjny”, inne realizowane były „obok” lub „niezależnie” od przyjętych priorytetów rozwojowych. Można także zidentyfikować pewne przedsięwzięcia (nie tylko ze strony władz miejskich), których zaistnienie miało silnie probabilistyczny charakter, a których istotność pozwoliła nawet zmienić typ zależności od ścieżki (Kantor-Pietraga, Krzysztofik 2011).

7.3. Wałbrzych – dziedzictwo przeszłości a wyzwania przyszłości

Emilia Jaroszevska

Wstęp

Wałbrzych to miasto położone w południowo-zachodniej Polsce, w województwie dolnośląskim, na wysokości 315–853 m n.p.m. Usytuowany jest w malowniczej kotlinie znajdującej się w centralnej części Sudetów Środkowych. Po Wrocławiu – stolicy województwa – jest drugim pod względem wielkości ośrodkiem w regionie i liczy 117 926 mieszkańców (dane na koniec grudnia 2013 r.).

Wałbrzych już od XIX w. był ważnym ośrodkiem przemysłowym, którego podstawę rozwoju, nieprzerwanie aż do lat 90. XX w., stanowiło górnictwo węgla kamiennego. Okres transformacji polskiej gospodarki zapoczątkował bardzo głębokie zmiany w strukturze gospodarczej miasta i regionu. Otwarcie na procesy globalne ujawniło znaczne zacofanie gospodarcze, wskutek czego konieczna stała się restrukturyzacja gospodarki Wałbrzycha i całego regionu. W 1990 r. została podjęta decyzja o likwidacji Dolnośląskiego Zagłębia Węglowego. Niestety społeczno-ekonomiczne koszty tej decyzji okazały się bardzo wysokie. Nigdy wcześniej w Polsce nie podejmowano działań likwidacyjnych na taką skalę. Można stwierdzić, że Wałbrzych w tym aspekcie stał się swego rodzaju poligonem doświadczalnym.

Dzisiejszy Wałbrzych jest miastem wielu kontrastów społeczno-gospodarczych i przestrzennych. Z jednej strony od momentu zamknięcia kopalń wiele się tu zmieniło: powstała Wałbrzyska Specjalna Strefa Ekonomiczna (WSSE) – jeden z nowych symboli gospodarczych miasta, a kopalnia Thorez – kiedyś symbol jego górniczej funkcji – zamieniana jest w nowoczesne muzeum i centrum kulturalne, które ma być nową wizytówką turystyczną. Z drugiej strony, pomimo upływu ponad dwóch dekad od zamknięcia ostatniej kopalni, w Wałbrzychu nadal kopie się węgiel, ale nielegalnie w tzw. biedaszybach. Wielu mieszkańców boryka się z problemem bezrobocia i biedą, która w pewnych przypadkach przybrała postać biedy pokoleniowej. Miasto nieprzerwanie od lat 90. XX w. traci mieszkańców. Jest to spowodowane zarówno emigracją ludności (w szczególności ludzi młodych), jak i utrzymującym się wysokim ujemnym przyrostem naturalnym. Biorąc pod uwagę negatywny trend demograficzny, można stwierdzić, że przyszły rozwój miasta dokonywać się będzie

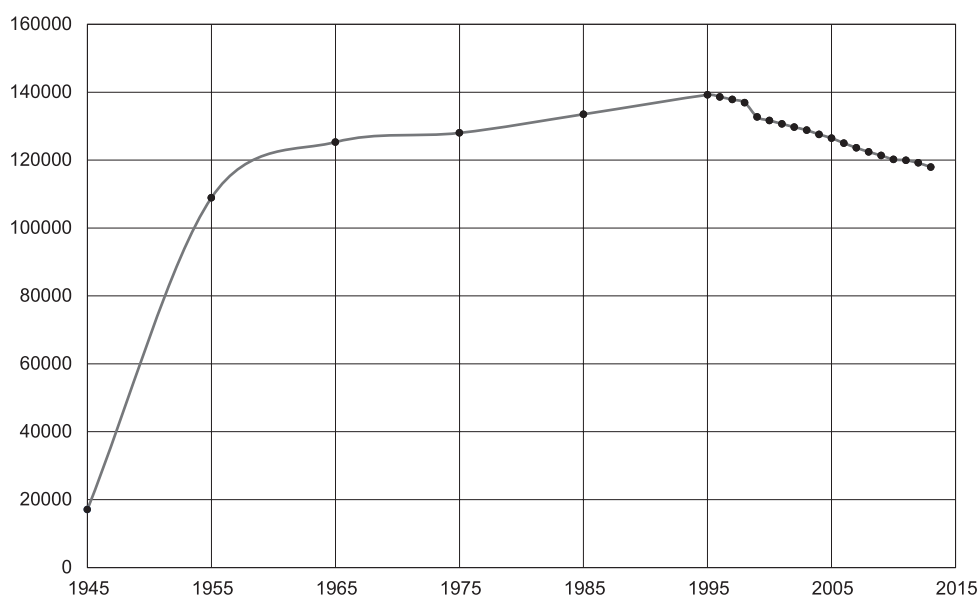
w warunkach zachodzącego procesu kurczenia się. Dlatego aby zrozumieć mechanizmy nim rządzące i podjąć odpowiednie działania niwelujące jego negatywne następstwa, należy poznać jego przyczyny i skutki.

Uwarunkowania i przyczyny procesu kurczenia się Wałbrzycha

Uwarunkowania historyczne

Historia Wałbrzycha związana jest nieodłącznie z górnictwem węgla kamiennego. Jak podają źródła historyczne, „czarne złoto” wydobywano tu już w średniowieczu (Grabski 1960; Michalkiewicz 1993). Największy rozwój miasta i górnictwa nastąpił w XIX w., tj. w czasie rewolucji przemysłowej. Od tego okresu nieprzerwanie aż do początku lat 90. XX w. istniały tu kopalnie będące podstawą gospodarki miasta oraz głównym źródłem utrzymania miejscowej ludności. Obserwowany od rozpoczęcia transformacji ustrojowej proces kurczenia się miasta jest skutkiem nie tylko przemian ostatnich dwudziestu kilku lat, ale również decyzji i wydarzeń z przeszłości.

Nie ulega wątpliwości, że nowy rozdział w historii miasta nastąpił z chwilą włączenia go wraz z innymi „odzyskanymi” miastami w granice Polski w 1945 r. po zakończeniu II wojny światowej. W wyniku tego wydarzenia za sprawą narzuconego ustroju komunistycznego oraz niemal całkowitej wymiany ludności przerwany został ewolucyjny charakter rozwoju miasta. Wałbrzych w nowych warunkach gospodarczych, w których zgodnie z doktryną polityczną główną rolę w procesie rozwoju odgrywała rozbudowa przemysłu ciężkiego, jeszcze bardziej wzmacniał swoje górnicze funkcje. Nie doczekał się, niestety, większego wsparcia finansowego na modernizację swej bazy ekonomicznej. Jeszcze kilka lat po wojnie obawiano się, że Wałbrzych może ponownie znaleźć się w granicach Niemiec (Wójcik 2011). Istniało także przekonanie, że „pozostawiona przez Niemcy infrastruktura i tak znajduje się na wyższym poziomie niż ta w pozostałej części kraju” (Zarycki 2009, s. 206). W efekcie kontynuowania działań polegających na utrwalaniu

Ryc. 7.3.1. Liczba ludności Wałbrzycha w latach 1945–2013
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

tradycyjnego przemysłu Wałbrzych wszedł na drogę rozwoju, która po pewnym czasie uruchomiła mechanizm zamknięcia go na ścieżce monofunkcyjności, a w późniejszym czasie również na ścieżce kurczenia się.

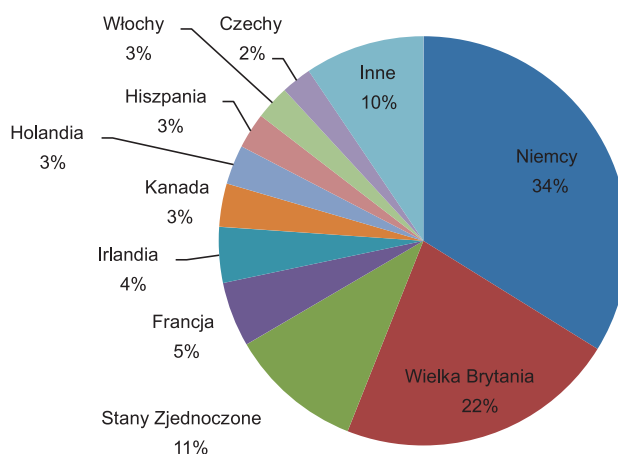
Kolejny punkt zwrotny w rozwoju Wałbrzycha nastąpił wraz z przemianami ustrojowymi po 1990 r. i wprowadzeniem reguł gospodarki wolnorynkowej. Uwidocznili się kryzys społeczno-gospodarczy miasta, który wynikał w znacznej mierze ze wspomnianych uprzednio zaniedbań inwestycyjnych. Po poprzedniej epoce Wałbrzych odziedziczył zatem m.in. nierentowne kopalnie, niedoinwestowaną i niskiej jakości infrastrukturę techniczną, zniszczone i nieremontowane zasoby mieszkaniowe, słabo i jednostronnie wykwalifikowaną siłę roboczą, beładny układ przestrzenny oraz znaczne zanieczyszczenie środowiska.

Czynniki demograficzne

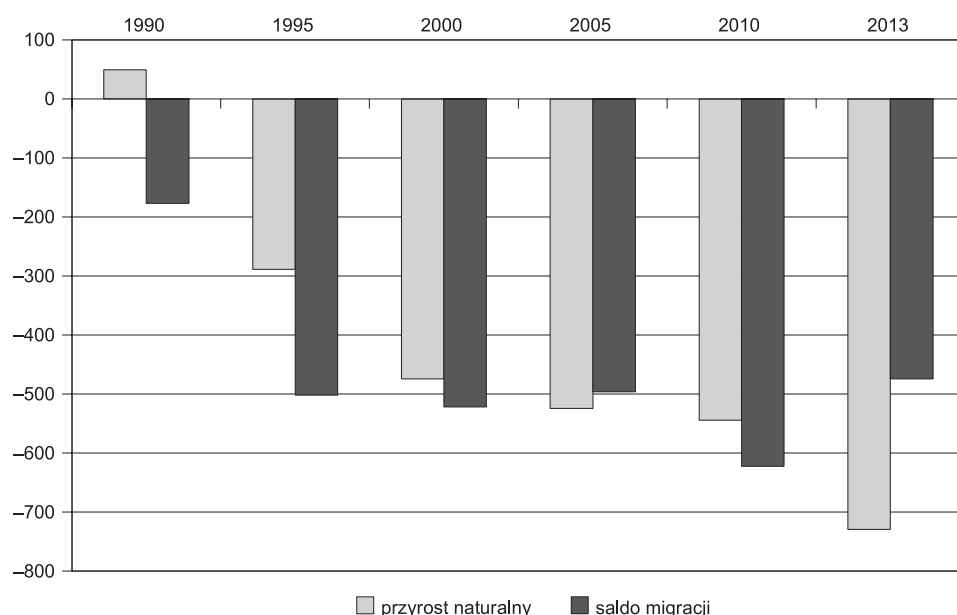
O ile jeszcze w początkowych latach transformacji obserwowany był nieznaczny wzrost liczby mieszkańców (spowodowany m.in. napływem ludności z okolicznych wiosek, po upadku PGR-ów), to od 1995 r. następuje znaczny jej spadek (ryc. 7.3.1). Jest on efektem z jednej strony pogłębiającego się kryzysu gospodarczego, z drugiej ogólnych przemian społeczno-demograficznych związanych m.in. ze wzrostem mobilności ludności. Ta zwiększona w porównaniu z wieloma innymi regionami mobilność wynika m.in. z faktu, że mieszkańcy Wałbrzycha są ludnością napływową. Wykazują oni mniejsze przywiązanie i poczucie lokalnej tożsamości i są

bardziej skłonni do migracji niż mieszkańcy innych miast.

W latach 1990–2013 liczba ludności Wałbrzycha spadła o 16,4%, przy czym największy ubytek (3%) w stosunku do roku poprzedniego odnotowano w 1999 r. Był to czas kumulacji problemów społecznych związanych z likwidacją kopalń. Przyczyną malejącej liczby ludności od początku lat 90. są m.in. migracje, głównie o charakterze zarobkowym, w kierunku ośrodków o lepszej sytuacji gospodarczej. Magnesem przyciągającym mieszkańców Wałbrzycha jest prężnie rozwijający się obszar metropolitalny Wrocławia. Poza tym wiele osób znalazło zatrudnienie w krajach Europy Zachodniej, zwłaszcza w Niemczech i Wielkiej Brytanii (ryc. 7.3.2). W mieście od lat

Ryc. 7.3.2. Emigracja z Wałbrzycha w latach 2003–2010 według kraju docelowego pobytu
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Ryc. 7.3.3. Kształtowanie się salda migracji i przyrostu naturalnego w Wałbrzychu w latach 1990–2013
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

utrzymuje się ujemne saldo migracji, zarówno krajowych, jak i zagranicznych (ryc. 7.3.3). Niestety wśród mieszkańców podejmujących decyzję o wyjeździe z miasta są w dużej części osoby młode i wykształcone. W 2009 r. 49,2% wyjeżdżających stanowiły osoby w wieku 20–34 lat. Z kolei 79% wszystkich migrantów wyjeżdżało do innych miast w Polsce, co oznacza, że odpływ nie był związany z procesem suburbanizacji, czyli migracją na obszary podmiejskie.

Obok migracji niekorzystną sytuację demograficzną potęguje fakt, że od wielu lat w mieście utrzymuje się ujemne saldo przyrostu naturalnego. O ile jeszcze w latach 90. na spadek liczby ludności decydujący wpływ miały migracje, to w ostatnich latach wzrosła rola przyrostu naturalnego. W 2013 r. przyrost naturalny wynosił –6,2 osoby na 1 tys. mieszkańców i – obok Łodzi – był jednym z najniższych wśród miast w kraju.

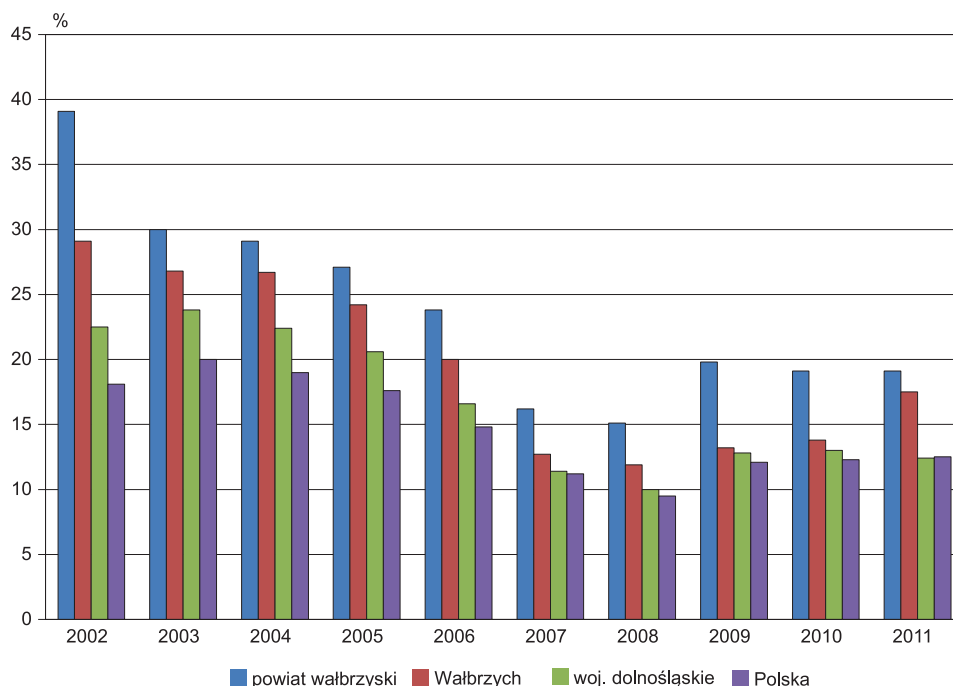
Zmiany bazy ekonomicznej i lokalnego rynku pracy

Zdominowany przez monokulturę przemysłową Wałbrzych na początku lat 90. XX w. znalazł się w bardzo trudnej, wręcz – jak zaznaczają niektórzy autorzy – tragicznej sytuacji (Skiba 1997; Gajda 2010; Rakowski 2012). Górnictwo, stanowiące podstawę rozwoju miasta, zostało postawione w stan likwidacji. Decyzja ta podyktowana była nierentownością kopalń w związku z wysokimi kosztami wydobycia trudno dostępnych złóż węgla oraz wspomnianym wcześniej niedoinwestowaniem, zacofaniem technologicznym, a ponadto z ogólnościowym spadkiem

popytu na węgiel i konkurencją zewnętrzną. Według dostępnych źródeł¹⁰ jeszcze w 1993 r. w kopalniach zatrudnionych było 7251 górników, natomiast łącznie w kopalniach i zakładach z nimi powiązanych pracowało około 20 tys. ludzi (ok. 50% ogółu pracujących w mieście). Trudną sytuację pogarszała dodatkowo ogólnie zła kondycja ekonomiczna niemal wszystkich zakładów przemysłowych na terenie miasta. Początkowe plany przesunięcia zatrudnienia z górnictwa do pozostałych branż okazały się niemożliwe do zrealizowania.

Likwidacja kopalń spowodowała gwałtowny wzrost bezrobocia, który był szybszy niż przeciętnie w kraju. Jak pisał Skiba (1997, s. 21), „problemu zwolnionych górników nie są w stanie opisać najszczegółowsze wskaźniki bezrobocia”. Według tego samego autora wskaźniki te nie uwzględniały np. osób przebywających na tymczasowych urloпах górniczych i objętych okresową osłoną socjalną. Ponadto wielu z bezrobotnych w ogóle nie zarejestrowało się w Urzędzie Pracy. Według oficjalnych statystyk rekordowy pod względem wysokości odsetka osób bezrobotnych był 2002 r., kiedy odnotowano w Wałbrzychu stopę bezrobocia na poziomie 28,1%. Był to jeden z najwyższych wskaźników w kraju (ryc. 7.3.4). Jednak według Rakowskiego (2009, s. 383), realne bezrobocie w latach 2002–2006 mogło sięgać nawet 50%. Sytuację pogarszało dodatkowo to, że miasto zamieszkiwała ludność o niskich

¹⁰ Program likwidacji i restrukturyzacji zatrudnienia Zakładu Górniczego „Julia” WKWK na lata 1993–1995. Wałbrzych 1993 (za Urbański 2004).

Ryc. 7.3.4. Stopa bezrobocia w Wałbrzychu, powiecie wałbrzyskim, województwie dolnośląskim i Polsce w latach 2002–2011

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Powiatowego Urzędu Pracy w Wałbrzychu (dane dotyczą stanu na 31 grudnia).

kwalfikacjach, która swoją edukację zakończyła na szkołach podstawowych lub zawodowych szkołach górniczych. Stwarzało to istotny problem w znalezieniu pracy w innym miejscu niż kopalnia. Pomimo stopniowej poprawy sytuacji stopa bezrobocia nadal utrzymuje się na wyższym poziomie niż w kraju i województwie. W szczególności dotyczy to powiatu wałbrzyskiego, który w dalszym ciągu jest jednym z powiatów o najwyższym bezrobociu w kraju. Należy mieć na względzie także to, że nie wszyscy zarejestrowani bezrobotni na początku pierwszej dekady XXI w. znaleźli zatrudnienie. Część z nich stanowiły osoby, które osiągnęły wiek emerytalny, przestały poszukiwać pracy lub wyjechały za granicę. Według danych Powiatowego Urzędu Pracy w Wałbrzychu na koniec grudnia 2013 r. bezrobocie w mieście i powiecie¹¹ wynosiło odpowiednio 16,7% i 32%.

Uwarunkowania społeczne i kulturowe

Likwidacja górnictwa pozostawała w ścisłym związku z sytuacją społeczną w Wałbrzychu. Zanikła tradycja górnicza, która choć nie była tak zakorzeniona jak na Górnym Śląsku, to jednak budowała poczucie

pewnej wspólnoty, wpływała na styl życia oraz kulturę wśród przybyłej po wojnie ludności (Gajda 2010). Kopalnie organizowały życie swoim pracownikom, zapewniając im mieszkania (co zwłaszcza w pierwszych latach powojennych było dużym atutem) oraz liczne świadczenia społeczne i usługi (por. Rakowski 2009, s. 133). Ta wspólnota społeczna wraz z zamknięciem kopalń przestała istnieć, a wielu mieszkańców zostało dotkniętych problemem ubóstwa. Było to tym bardziej bolesne, że przed likwidacją kopalń status ekonomiczny górników i ich rodzin (jak również pozostałej grupy robotników zatrudnionych w przemyśle ciężkim) w socjalistycznej Polsce był wysoki. W tych czasach był to szczególnie szanowany zawód, cieszący się większymi przywilejami od pozostałych grup pracowniczych (np. wyższe wynagrodzenia, wczasy, szerszy dostęp do niektórych produktów i usług itp.). Dlatego też nagła utrata pracy i degradacja statusu społeczno-ekonomicznego górników spowodowały szereg problemów w mieście, takich jak alkoholizm, bezdomność, wzrost przestępczości i inne.

Uwarunkowania przestrzenne i infrastrukturalne

Położenie miasta na obszarze górskim oraz przemysłowa funkcja rozwijana intensywnie od XIX w. przyczyniły się do ukształtowania specyficznego i dość przypadkowego układu przestrzennego. Jego

¹¹ Do roku 2012 r. dane dla powiatu wałbrzyskiego obejmowały również miasto Wałbrzych. Po odzyskaniu statusu powiatu grodzkiego z dniem 1 stycznia 2013 r. Wałbrzych nie jest już uwzględniany w statystykach dla powiatu, stąd też wynika tak znaczny wzrost.

Ryc. 7.3.5. Piaskowa Góra – atrakcyjne dla mieszkańców duże osiedle mieszkaniowe
Fot. E. Jaroszevska.

rozwój wiązał się z uruchamianiem kolejnych kopalń i lokalizacją w ich pobliżu górniczych osiedli. W ten sposób następowała ekspansja miasta na okoliczne wsie. Po wojnie, w 1951 r., dzielnicami Wałbrzycha stały się także dwa miasta: Sobięcin i Biały Kamień. W szczególności ten pierwszy jest obecnie jedną z najbardziej zaniedbanych dzielnic miasta zarówno ze względu na stan budynków mieszkalnych, jak i na zagospodarowanie obiektów poprzemysłowych (Wójcik 2000; Ludwig 2010).

W latach 60. XX w. zabudowa wkroczyła na nowe tereny położone w odległości kilku kilometrów od centrum. Powstały dwa nowe osiedla blokowe z tzw. wielkiej płyty – Podzamcze i Piaskowa Góra – na ponad 30 tys. mieszkańców (ryc. 7.3.5). Ich lokalizacja, z dala od centrum, wynikała z chęci odseparowania nowej zabudowy od terenów przemysłowych w starych dzielnicach miasta, które z racji swojego położenia w słabo przewietrzanej kotlinie narażone były na kumulację znacznych zanieczyszczeń powietrza (Wójcik 2000; Potocki, Szczęśniak 2009). Współcześnie to właśnie ten obszar jest najlepiej postrzegany przez mieszkańców Wałbrzycha. „Przewaga” osiedli wielkopłytowych wynika m.in. ze znacznie lepszego wyposażenia infrastrukturalnego i stanu technicznego w porównaniu ze starymi, nigdy nieremontowanymi, przedwojennymi kamienicami w historycznych, przemysłowych dzielnicach miasta. Ponadto w latach 90. to właśnie tu lokalizowały się nowe usługi związane głównie z powstaniem wielkopowierzchniowych obiektów handlowych. Dodatkowym atutem tej części miasta stało się także sąsiedztwo utworzonej w 1997 r. specjalnej strefy ekonomicznej. Z kolei znaczne oddalenie od centrum i słaba komunikacja sprawiły, że na tym terenie rozwinęło się tzw. „drugie centrum” Wałbrzycha, które w wyniku słabych powiązań funkcjonalnych ze śródmieściem mogłoby w zasadzie funkcjonować jako odrębny organizm miejski.

Obecnie Wałbrzych podzielony jest na 11 jednostek pomocniczych¹², zwanych dzielnicami. Są one bardzo zróżnicowane pod względem posiadanych zasobów mieszkaniowych i rodzaju zabudowy. Z uwagi na trudności terenowe, wynikające ze specyficznego położenia topograficznego, zabudowa mieszkaniowa miasta jest w wielu rejonach rozproszona i izolowana od pozostałych osiedli i dzielnic.

Czynniki polityczne

Decyzjom politycznym w latach 1945–1990 i ich konsekwencjom poświęcony został wcześniejszy fragment niniejszego rozdziału na temat uwarunkowań historycznych. Należy jednak podkreślić, że na kurczenie się miasta duży wpływ miała również prowadzona polityka lokalna i jej błędy po 1990 r.

Od początku transformacji Wałbrzych borykał się z kryzysem elit politycznych. Przedłużające się konflikty partyjne nie ułatwiały realizacji długookresowych planów rozwoju i strategii przewyższania negatywnych skutków kurczenia się miasta. Przykładowo: pozbawienie miasta praw grodzkich w 2003 r. skutkowało przez następne lata problemami decyzyjnymi np. w zakresie utrzymania infrastruktury drogowej, czego konsekwencją jest fatalny stan dróg w mieście. Kulminacja kryzysu politycznego nastąpiła w 2010 r., kiedy musiały zostać powtórzone wybory samorządowe ze względu na wykryty proceder korupcyjny związany z nieuczciwym zdobywaniem głosów wyborczych. Wydarzenie to było szeroko komentowane w ogólnokrajowych mediach i pogłębiło już i tak zły wizerunek miasta.

Przejawy i skutki kurczenia się miasta oraz ich wymiar przestrzenny

Zmiany struktury demograficznej

W aspekcie demograficznym proces kurczenia się miasta najbardziej dotyka starych historycznych dzielnic przemysłowych, centrum miasta oraz osiedli górniczych, które powstały na terenach wiejskich, przyłączonych później do miasta. Na rycinie 7.3.6 przedstawiono zmiany liczby ludności Wałbrzycha w latach 2008–2012 według 49 obrębów ewidencyjnych miasta¹³.

¹² Jednostki te zostały utworzone uchwałą Rady Miejskiej Wałbrzycha w dniu 30 grudnia 2004 r. w sprawie utworzenia jednostek pomocniczych gminy Wałbrzych.

¹³ Obręb w jednostce ewidencyjnej jest określany przez jego nazwę i numer lub wyłącznie przez numer. Granice obrębów wiejskich powinny być zgodne z granicami wsi i sołectw, na

W analizowanym okresie największy ubytek ludności (33%) dotyczył obrębu wchodzącego w skład dzielnicy Podgórze. Znaczny, ponad 10-procentowy spadek miał miejsce w Śródmieściu oraz trzech obrębach należących do dzielnicy Poniatów.

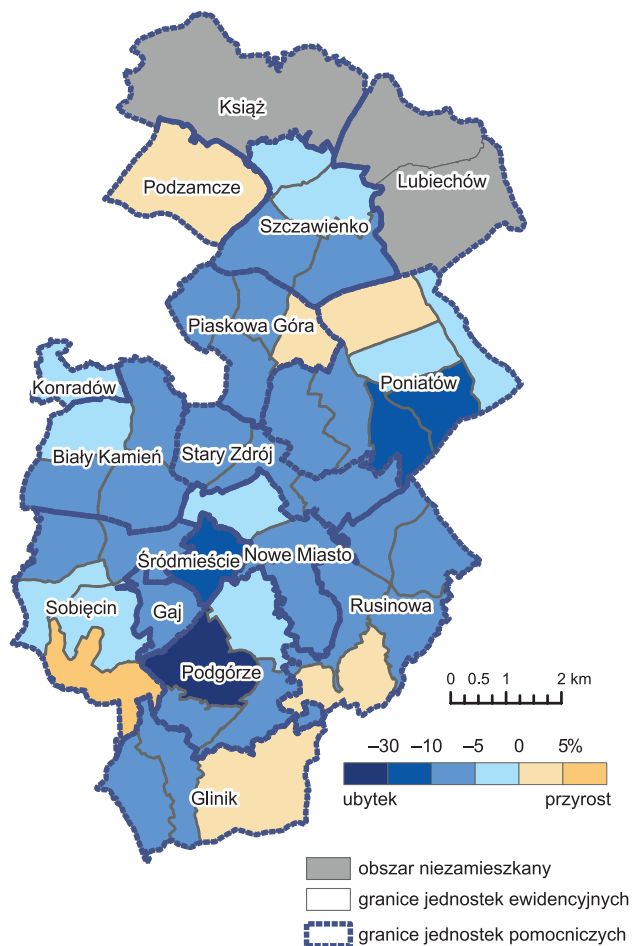
W czasie analizowanych 4 lat 6 z 49 obrębów odnotowało także niewielki przyrost ludności. Był on związany przede wszystkim z powstawaniem domów jednorodzinnych m.in. na słabo zaludnionych, atrakcyjnie położonych wzgórzach z widokiem na miasto. Nowe inwestycje tego typu powstają też w sąsiedztwie dużych osiedli blokowych – Piaskowej Góry i Podzamcza. Ich atrakcyjność, oprócz ogólnie dobrego wizerunku, wynika m.in. z położenia w pobliżu WSSE, jak również z lepszej oferty usługowej w porównaniu z pozostałymi dzielnicami. Dodatkowym ich atutem jest sąsiedztwo uzdrowiska – Szczawna-Zdroju, w którym mieszkańcy Wałbrzycha chętnie spędzają wolny czas i do którego mieszkańcy Piaskowej Góry i Podzamcza mają bliżej niż do oddalonego centrum miasta. Jednak i w tej części miasta od kilkunastu lat następuje spadek liczby ludności, o czym donoszą lokalne media.

Według prognozy GUS (2008) ubytek mieszkańców Wałbrzycha będzie postępował. W 2030 r. miasto ma liczyć 92 tys. mieszkańców. W związku z tym warto już dzisiaj pomyśleć nad przeciwdziałaniem jego negatywnym skutkom i uwzględnić w opracowywanych planach i strategiach rozwojowych.

Skutkiem kurczenia się miasta są postępujące zaburzenia struktury płci i wieku oraz proces starzenia się jego mieszkańców (ryc. 7.3.7). W 2012 r. udział osób starszych w ogólnej liczbie ludności wynosił 21% i był wyższy od średniej dla miast w kraju wynoszącej 19%.

W ujęciu przestrzennym największy udział osób w wieku poprodukcyjnym w 2012 r. dotyczył osiedli blokowych z wielkiej płyty, tj. Podzamcza i Piaskowej Góry (ryc. 7.3.8). W szczególności w tej pierwszej udział był bardzo wysoki i sięgał nawet 37%. Znaczny

obszarach miast powinny być zgodne z granicami dzielnic i w miarę możliwości pokrywać się z granicami osiedli i zespołów urbanistycznych oraz naturalnymi granicami wyznaczonymi w szczególności przez cieki, linie kolejowe i inne obiekty fizjograficzne. Przy projektowaniu przebiegu granic obrębów uwzględnia się podział na rejony statystyczne i obwody spisowe. Podziału na obręby ewidencyjne i określenia ich granic dokonuje starosta po zasięgnięciu opinii właściwego miejscowo organu do spraw zagospodarowania przestrzennego oraz właściwej miejscowo jednostki statystyki publicznej (Rozporządzenie Ministra Rozwoju Regionalnego i Budownictwa z dnia 29 marca 2001 r. w sprawie ewidencji gruntów i budynków, Dz.U. nr 38, poz. 454). Co prawda w Wałbrzychu istnieje podział na 11 jednostek pomocniczych, o czym wspomniano wcześniej, jednak obraz zmian uzyskany w ten sposób miałby znaczny stopień ogólności. Dlatego w niniejszym rozdziale wykorzystano podział na mniejsze jednostki.

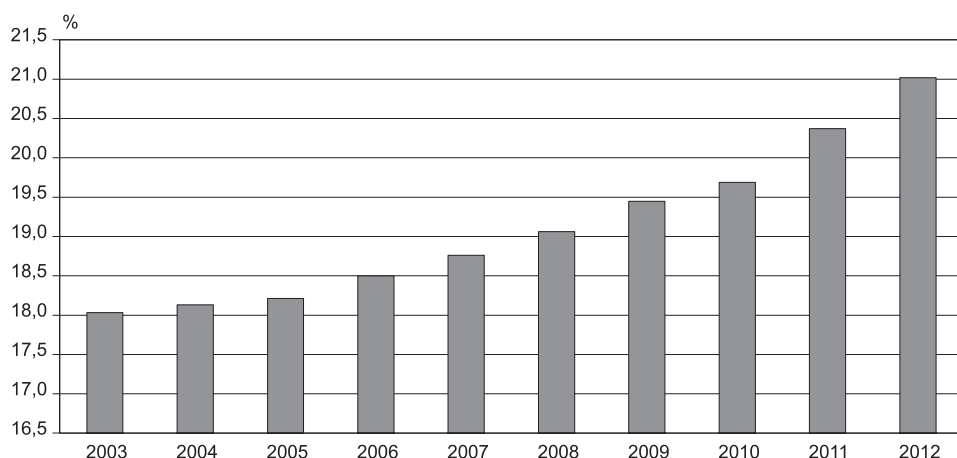
Ryc. 7.3.6. Zmiany zaludnienia w obrębach ewidencyjnych Wałbrzycha w latach 2008–2012

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych GfK-IMA-GIS Address Points.

odsetek występuje także na obszarze starych dzielnic przemysłowych, w których warunki mieszkaniowe są często bardzo złe (np. brak centralnego ogrzewania, brak łazienki w mieszkaniu), co w przypadku osób starszych wiąże się z dużymi utrudnieniami.

Wykluczenie społeczne

Pomimo zauważalnej od kilku lat poprawy sytuacji na rynku pracy w mieście, nadal wielu mieszkańców Wałbrzycha korzysta z pomocy społecznej, przy czym występują znaczne różnice pomiędzy starymi a nowymi dzielnicami miasta. Problem wykluczenia społecznego dotyczy przede wszystkim tych pierwszych. Najczęstszym powodem trudnej sytuacji życiowej osób kwalifikujących się do otrzymania pomocy jest bezrobocie. Niemal co piąty mieszkaniec (ok. 19%) dzielnic: Nowe Miasto, Stary Zdrój, Podgórze korzysta z pomocy społecznej. Wysokim odsetkiem odznacza się również Sobięcin (17,3%). Z kolei najniższy udział korzystających z pomocy społecznej

Ryc. 7.3.7. Udział ludności Wałbrzycha w wieku poprodukcyjnym (K60+, M65+)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

obejmuje Podzamcze i Piaskową Górę, odpowiednio 1,5% i 4,4% (Sprawozdanie z działalności Miejskiego Ośrodka Pomocy Społecznej w Wałbrzychu za 2013 rok 2014).

Niepewność na rynku pracy, brak wystarczającej liczby miejsc w żłobkach i przedszkolach oraz chęć

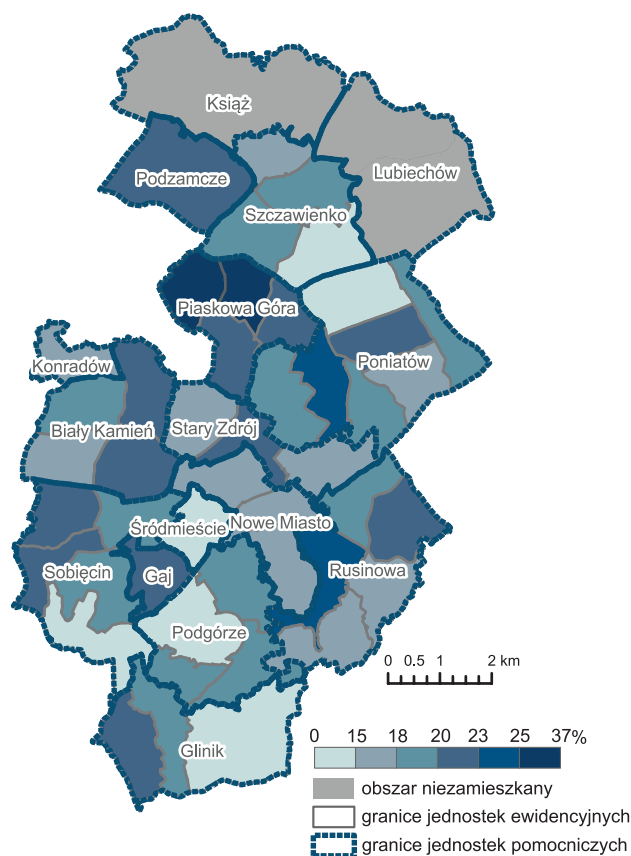
uzyskania świadczeń socjalnych sprawiają, że Wałbrzych charakteryzuje się największym odsetkiem urodzeń pozamałżeńskich. W 2012 r. co drugie dziecko rodzące się w Wałbrzychu miało rodziców żyjących bez ślubu.

Rokrocznie w związku z postępującym procesem starzenia się mieszkańców Wałbrzycha zwiększa się zapotrzebowanie na miejsca w domach pomocy społecznej. Z kolei w wyniku zmniejszania się liczby osób w wieku szkolnym zamykane są szkoły, co często rodzi dodatkowe napięcia społeczne i konflikty.

Poważną bolączką miasta, która pojawiła się po likwidacji kopalń, jest trwająca już kilkanaście lat nielegalna eksploatacja węgla w tzw. biedaszybach. Szacuje się, że na początku pierwszej dekady XXI w. mogło tak pracować nawet 2 tys. ludzi. Ten bardzo niebezpieczny dla życia sposób wydobywania węgla, prowadzonego w złych warunkach, głównie przez bezrobotnych byłych górników, skutkowało tragiczną śmiercią kilku z nich. Swego czasu był to także bardzo często podejmowany temat, nie tylko przez lokalne i krajowe media, ale również zagraniczne. I chociaż kilka lat temu władze miasta zapewniały, że biedaszybów już nie ma, to jednak problem ten nadal istnieje. Jest on tym bardziej poważny, że w biedaszybach pracuje już kolejne pokolenie, tj. dzieci byłych górników (Dziennik Gazeta Prawna 2014). Jak donoszą lokalne media, w ten sposób może zarabiać nawet 200–300 osób.

Degradacja substancji mieszkaniowej i problemy gospodarki przestrzennej

Bardzo widocznym przejawem procesu kurczenia się miasta jest degradacja fizyczna i estetyczna substancji mieszkaniowej, co dotyczy w szczególności starych dzielnic przemysłowych (ryc. 7.3.9, 7.3.10). Prawie niezniszczone w czasie II wojny światowej

Ryc. 7.3.8. Udział osób w wieku poprodukcyjnym (K60+, M65+) według obrobów ewidencyjnych Wałbrzycha w 2012 r.

Źródło: opracowanie własne.

budynki przez cały okres socjalizmu aż do dziś nie doczekały się modernizacji (poza sporadycznymi, indywidualnymi drobnymi naprawami) ani tym bardziej rewaloryzacji. Zaniedbania te wynikały m.in. z traktowania przez socjalistyczne państwo starej zabudowy (powstałej w czasach kapitalistycznych) za mało wartościową i preferowania budowy wielkich osiedli mieszkaniowych z tzw. wielkiej płyty.

O stanie wałbrzyskiej zabudowy czynszowej z drugiej połowy XIX i początku XX w. mieszczącej się na terenie starych dzielnic przemysłowych, na Podgórzu oraz Sobięcinie, Ludwig (2010, s. 71, 77) pisze m.in. „Brudne, nieremontowane, z zaniedbanym otoczeniem mogą ilustrować dickensowskie miasto nędzy...” oraz „Jest to obecnie jeden z najbardziej zaniedbanych rejonów Wałbrzycha, rodzaj dzielnicy nędzy. Budynki od lat nieremontowane, narażone na szkody górnicze, są zrujnowane – w większości utraciły swój detal architektoniczny, zdewastowano klatki schodowe. Mieszkania są siedzibą najuboższych, których nie stać na żadne mieszkania”. To tylko dwa wybrane fragmenty, w podobnym tonie autorka opisuje stan większości zabudowy miasta powstałej przed 1945 r.

W związku ze złym stanem technicznym wielu budynków władze miasta podjęły w 2013 r. decyzję o wyburzeniu w ciągu dwóch lat około 140 budynków. W Wałbrzychu, w przeciwieństwie do miast niemieckich, nie dochodzi do wyburzeń blokowisk wybudowanych w czasach komunistycznych. Osiedla wielkopłytowe, jak już wspomniano, ze względu na lepszy stan techniczny od starych kamienic i dostęp do usług (bliskość centrów handlowych) są nadal atrakcyjnym miejscem zamieszkania i spędzania wolnego czasu.

Z kolei nieatrakcyjne do spędzania wolnego czasu, pomimo znacznej poprawy estetycznej, pozostają centrum miasta i wałbrzyski rynek. W lokalnych mediach

ta najważniejsza część miasta określana jest mianem „centrum nudy” (Panorama Wałbrzyska 2014).

Przemysłowa funkcja miasta spowodowała, że po likwidacji kopalń pojawił się również problem z zagospodarowaniem dużych obszarów poprzemysłowych, związanych przede wszystkim z górnictwem węgla. Hałdy górnicze zostały poddane rekultywacji technicznej i biologicznej, a niektóre przeznaczono na cele rekreacyjne (ścieżki spacerowe i rowerowe oraz tory do rozgrywania zawodów samochodów terenowych). Niestety w początkowym okresie restrukturyzacji i likwidacji kopalń dokonywano również wyburzeń cennych zabytkowych obiektów przemysłowych (Kosmaty 2011).

Problemy wizerunkowe

Wałbrzych i jego problemy związane z ubóstwem, biedaszybami czy korupcją polityczną stały się tematem licznych artykułów prasowych oraz reportaży radiowych i telewizyjnych, także zagranicznych (m.in. holenderski dziennik „de Volkskrant” 2011,

Ryc. 7.3.9. Zaniedbane kamienice w centrum miasta
Fot. E. Jaroszevska.

Ryc. 7.3.10. Zniszczona kamienica w dzielnicy Podgórze
Fot. E. Jaroszevska.

„New York Times” 2014). Tytuły niektórych z nich mówią same za siebie: „Wałbrzych – miasto straconych szans” (Nasz Region Dolnośląski, 2009), „Wałbrzych to przytułek biedoty z całej Polski” (Gazeta Wrocławska 2010), „Wałbrzyski wstyd” (Newsweek 2011), „Biedademokracja wałbrzyska” (Gazeta Wyborcza 2011) – to tylko kilka z nich. Oprócz tego Wałbrzych wraz z niektórymi miastami śląskimi i Łodzią zajmował najwyższe miejsca w różnych rankingach na najbrzydsze miasto, m.in. w 2009 r. według raportu „Magnetyzm polskich miast” (Young & Rubicam 2009) został uznany za najbardziej odpychające miejsce w Polsce (obok Bytomia i Rudy Śląskiej).

Formy przeciwdziałania negatywnym skutkom procesu kurczenia się miasta

Bardzo zła sytuacja miasta i całego regionu wałbrzyskiego wymagała szybkiego wsparcia i podjęcia działań nie tylko ze strony władz lokalnych, ale w głównej mierze ze strony rządu polskiego. Zdecydowana większość skierowanych do Wałbrzycha programów pomocowych miała na celu redukcję bezrobocia poprzez pobudzenie rozwoju przedsiębiorczości. Wśród nich najważniejsze było utworzenie Wałbrzyskiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej „INVEST-PARK” w 1997 r. (trzy lata po uchwaleniu przez rząd polski ustawy o specjalnych strefach ekonomicznych). Zasadniczym celem utworzenia tych stref, tj. administracyjnie wydzielonych obszarów przeznaczonych do prowadzenia działalności gospodarczej na preferencyjnych warunkach (m.in. ulgi podatkowe), była redukcja bezrobocia na terenach szczególnie dotkniętych „szokiem” transformacji.

Wałbrzyska Specjalna Strefa Ekonomiczna (WSSE) powstała na niezagospodarowanej wcześniej działce, położonej w północnej części miasta. Był to zupełnie nowy teren inwestycyjny, który został specjalnie na ten cel przygotowany. Początkowo strefa miała funkcjonować w samym mieście i 4 innych podstrefach w regionie. Z czasem jednak WSSE z siedzibą w Wałbrzychu rozrosła się i obecnie obejmuje swym zasięgiem terytorium południowo-zachodniej Polski, działając w 44 podstrefach.

Pomimo wysokiego bezrobocia, inwestorzy z WSSE, zwłaszcza w początkowym okresie, mieli duże problemy z zatrudnieniem nie tylko wysoko kwalifikowanych pracowników (np. menedżerów z wykształceniem technicznym i osób na stanowiska kierownicze), ale również pracowników o niższych kwalifikacjach. Wiązało się to przede wszystkim

z monofunkcyjnym charakterem regionu, od wielu lat związanego z górnictwem. Także oferta szkół na-stawiona była na kształcenie osób pracujących właśnie w tym dziale gospodarki. W związku z nową sytuacją na rynku pracy przeprowadzono liczne programy szkoleniowe, których zadaniem było przekwalifikowanie w kierunku innych zawodów.

Po 17 latach działania strefy nie ma wątpliwości, że napływ inwestycji do Wałbrzycha znacząco poprawił sytuację na lokalnym rynku pracy. Strefa jest najwyżej oceniana w różnych rankingach jako najlepiej funkcjonująca w kraju. Obecnie w Wałbrzychu w strefie pracuje około 7000 osób. Ponadto wielu mieszkańców znalazło zatrudnienie w firmach lokalnych świadczących różnego rodzaju usługi lub podwykonawstwo dla zlokalizowanych w strefie przedsiębiorstw.

Najliczniejszą grupę inwestorów strefy stanowią firmy z branży motoryzacyjnej produkujące zespoły do samochodów, w tym japońska Toyota (ryc. 7.3.11). Niestety koncentracja firm z tej jednej branży przemysłowej stwarza zagrożenie, które szczególnie mocno uwidocznił ostatni kryzys światowy. Niepewna jest też przyszłość samej strefy, gdyż preferencyjne warunki jej funkcjonowania kończą się w 2026 r. Niepokój jest uzasadniony tym bardziej, że pierwszy inwestor WSSE – Takata Petri, podjął w 2009 r. decyzję o likwidacji zakładu w Wałbrzychu i przeniesieniu produkcji do specjalnej strefy na terenie Rumunii.

Jednym z instrumentów wspierających lokalną przedsiębiorczość był realizowany w latach 1994–1997 przedakcesyjny program PHARE-Struder, finansowany ze środków UE. Był to program regionalny świadczący pomoc obszarom o przestarzałej strukturze przemysłu i rolnictwa. Miasto otrzymało dotacje w ramach funduszy przedakcesyjnych PHARE również w latach 2002 i 2003 (tj. w czasie najwyższego rejestrowanego bezrobocia).

W celu poprawy sytuacji na rynku pracy powołano szereg instytucji wspierających społeczno-ekonomiczną transformację Wałbrzycha i regionu wałbrzyskiego. Do najważniejszych należy Dolnośląska Agencja Rozwoju Regionalnego S.A. powstała w 1991 r. Celem agencji jest podniesienie konkurencyjności przedsiębiorstw tworzących podstawy długofalowego rozwoju regionu i dostosowanie ich oferty do wymagań rynku europejskiego. Cel ten ma być osiągnięty m.in. poprzez wsparcie konsultingowe przedsiębiorców z miasta i regionu.

Od 2007 r. w Wałbrzychu działa Dolnośląski Park Naukowo-Technologiczny. To obok strefy kolejna inwestycja wspierająca rozwój przedsiębiorczości w regionie. Park daje szansę na rozwój firm stosujących wysoko zaawansowane technologie.

Ryc. 7.3.11. Fabryka Toyoty w Wałbrzyskiej Specjalnej Strefie Ekonomicznej „Invest-Park”
Fot. E. Jaroszevska.

Nowe możliwości dla Wałbrzycha w postaci dostępu do funduszy unijnych pojawiły się po akcesji Polski do Unii w 2004 r. Do tej pory w mieście wykorzystano środki na realizację wielu projektów infrastrukturalnych, ale także kulturalnych, w tym wspólnych projektów transgranicznych z sąsiadującymi ośrodkami z Czech. Dzięki wsparciu z funduszy UE (Regionalny Program Operacyjny dla Województwa Dolnośląskiego 2007–2013) władze Wałbrzycha przeprowadziły większość zaplanowanych do tej pory projektów rewitalizacyjnych (ryc. 7.3.12). Z kolei w listopadzie 2014 r. przewidziane jest zakończenie pierwszego etapu rewitalizacji byłej zabytkowej kopalni Thorez (ryc. 7.3.13). W powstającym na jej terenie nowoczesnym kompleksie Stara Kopalnia – Centrum Nauki i Sztuki będzie działać m.in. Centrum Ceramiki, Muzeum Przyszłości, Muzeum Węgla i Górnictwa, Muzeum Geologii. Projekt ten ma stać się nową atrakcją turystyczną miasta i jego nowym symbolem, nawiązującym do dziedzictwa przemysłowego.

W przeciwdziałaniu negatywnym skutkom procesu kurczenia się szczególnie rola przypada lokalnym władzom samorządowym. Od kilku lat konsekwentnie prowadzona jest przez wybrane w 2011 r. nowe władze miasta polityka „przebudowy Wałbrzycha”.

W październiku tego samego roku opracowano „Raport o stanie Miasta” (2011). Jest to chyba pierwszy dokument, w którym została zawarta tak krytyczna ocena sytuacji. W raporcie tym można przeczytać, że jego celem jest „uratowanie miasta przed ostateczną degradacją materialną i społeczną”. Stwierdza się

Ryc. 7.3.12. Pasaż Okrężny – dziedziniec odnowiony w ramach Lokalnego Programu Rewitalizacji Wałbrzycha na lata 2008–2015
Fot. E. Jaroszevska.

Ryc. 7.3.13. Prace budowlane związane z rewitalizacją byłej kopalni Thorez na kompleks Stara Kopalnia – Centrum Nauki i Sztuki

Fot. E. Jaroszevska.

w nim również, że „zakres sfer życia miasta objętego kryzysem oraz jego skala jest tak poważna, że bez istotnej, dedykowanej w warunkach szczególnych zewnętrznej pomocy materialnej Wałbrzych nie odzyska równowagi”. Część z przyjętych w planie celów udało się osiągnąć, w tym kluczowy, jakim było przywrócenie praw grodzkich. Ponadto Wałbrzych – obok Łodzi i Bytomia – ma otrzymać specjalne dodatkowe fundusze na rewitalizację w ramach powstającego Narodowego Programu Rewitalizacji.

Miasto próbuje także odzyskać pozycję lidera w regionie sudeckim. W 2012 r. powołana została – z inicjatywy władz Wałbrzycha – aglomeracja wałbrzyska, zakładająca współpracę sąsiednich gmin na rzecz wspólnego rozwoju i zwiększenia szans pozyskania środków UE w ramach Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych (tzw. ZIT-ów) w nowej perspektywie finansowej na lata 2014–2020.

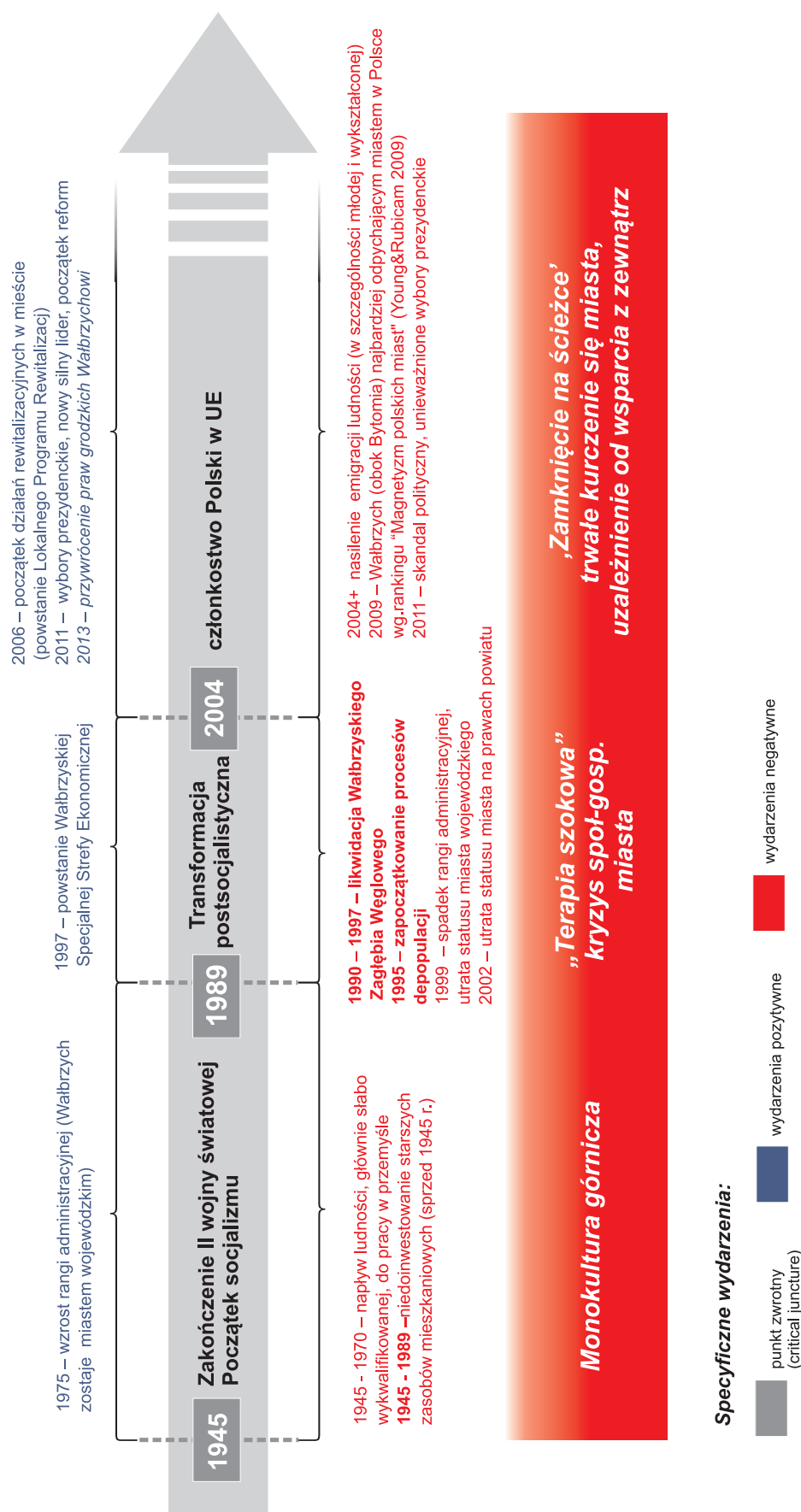
Podsumowanie

Dzisiaj, po 24 latach od rozpoczęcia polskiej transformacji gospodarki, współczesny Wałbrzych kojarzony jest z jednej strony (tej lepszej) z Wałbrzyską Specjalną Strefą Ekonomiczną, a z drugiej (tej gorszej) z nadal istniejącą i widoczną na ulicach biedą, zaniedbaną substancją mieszkaniową i infrastrukturą, dużym bezrobociem i biedaszybami. Taki obraz miasta jeszcze do niedawna dominował w mediach (także zagranicznych). Ostatnio jednak, zwłaszcza po odzyskaniu przez miasto praw grodzkich i rozpoczęciu wielu inwestycji, tendencja ta powoli się zmienia. Wałbrzych zaczyna być pozytywnie odbierany jako przykład miasta „podnoszącego się z kolan” (Gazeta Wyborcza, 2013).

Pomimo symptomów poprawy w pewnych sferach życia miasta, nadal następuje ubytek liczby ludności i nasilenie się dużych problemów społecznych. Zbyt jednostronny charakter dawnej gospodarki miasta,

o cechach typowej monokultury przemysłowej, podjęte w przeszłości decyzje i niespodziewane wydarzenia zewnętrzne spowodowały jego zamknięcie najpierw na ścieżce monofunkcyjności, a po 1990 r. także na ścieżce kurczenia się (ryc. 7.3.14). Biorąc pod uwagę prognozy demograficzne, opuszczenie tej ostatniej ścieżki będzie praktycznie niemożliwe. Wałbrzych nadal będzie się kurczył, na co wpłynęło szereg czynników o charakterze historycznym, demograficznym, społecznym, gospodarczym, przestrzennym oraz politycznym. Wydaje się, że kluczowe dla przyszłości miasta będzie stworzenie wizji długookresowego

rozwoju w warunkach zachodzącego procesu kurczenia się miasta. Wałbrzych, m.in. dzięki wsparciu z zewnątrz, stoi dzisiaj przed szansą nowego rozwoju jakościowego. Zmniejszanie się liczby mieszkańców nie musi wiązać się z upadkiem miasta. Wręcz przeciwnie, w efekcie podejmowania odpowiednich strategii może nastąpić poprawa jakości życia mieszkańców Wałbrzycha. Jak zaznaczono w rozdziale 2, proces kurczenia się może stworzyć możliwości bardziej zrównoważonego rozwoju obszarów miejskich i lepsze warunki dla tej części mieszkańców, która w danym mieście pozostanie.

Ryc. 7.3.14. Ścieżka rozwoju Wałbrzyska w latach 1945–2011
Źródło: Jaroszevska, Strykiewicz (2012).

8. Model urbanizacji złożonych układów osadniczych w świetle procesu kurczenia się miast w Polsce – próba analizy krytycznej

Jerzy Runge, Iwona Kantor-Pietraga, Robert Krzysztofik, Anna Runge

Wstęp

Prowadzone w ostatnich latach badania procesów ludnościowo-osadniczych w Polsce, w tym szczególnie w kontekście środkowoeuropejskim wskazują na rosnącą rolę zagadnienia depopulacji i kurczenia się miast (projekty: CIRES i Shrink Smart, a ponadto: Kabisch i in. 2012; Krzysztofik i in. 2011, 2012b; Couch i in. 2012; Strykiewicz i in. 2012; Grossman i in. 2013; Strykiewicz 2013). Istotne w związku z tym są próby teoretycznego ujęcia obserwowanych zjawisk i procesów demograficznych. Z uwagi na fakt, że wielkość zaludnienia stanowi pochodną wielkości i struktury rynku pracy, coraz większego znaczenia nabierają badania relacji między tendencjami ludnościowymi a funkcjami miastotwórczymi, szczególnie rolę bazy ekonomicznej w kreowaniu procesów rozwojowych.

Zgodnie z klasycznym modelem urbanizacji Klaassena i Paelincka (1979) przejawem procesów urbanizacyjnych jest redystrybucja ludności i miejsc pracy skierowana w górę hierarchii osadniczej – od poziomu wsi, poprzez małe i średnie miasta, w stronę największych ośrodków miejskich (Butzin 1986). Anizotropowość samej przestrzeni geograficznej oraz ujawniająca się z czasem przewaga sił odśrodkowych nad dośrodkowymi (Colby 1933) powodują przejście do etapu suburbanizacji (Parysek 2008). Oznacza to zmniejszanie się koncentracji zaludnienia i miejsc pracy w centrum miasta na rzecz obszarów dalej usytuowanych (strefa podmiejska, otaczające miasto obszary wiejskie). Dalszą konsekwencją zmian może być dezurbanizacja, tj. przejście przez obszary zewnętrzne roli wiodących ośrodków w zakresie

zaludnienia i aktywności gospodarczej. Dotychczasowe centrum pozostaje miejscem pracy dla części osób migrujących do suburbiów, próbując na ogół „rekompensować” utratę mieszkańców z centrum rozwojem funkcji usługowych (ryc. 8.1).

Propozycja takiego kształtowania się urbanizacji wynikała z odnotowywanych do lat 70. XX w. powojennych tendencji zmian społeczno-gospodarczych w krajach zachodnich, gdzie generalnie obserwowano zmniejszanie się dynamiki zaludnienia w centrach aglomeracji wiejskich, a wzrost w ich otoczeniu (Grzeszczak 1996). Sytuacja krajów Europy Środkowo-Wschodniej była nieco inna². Realny socjalizm doktrynalnie nie przewidywał bezrobocia, realizując za wszelką cenę politykę pełnego zatrudnienia. Koniecznością stało się zatem w latach 70. XX w. kreowanie nowych miejsc pracy, także na obszarach już mocno zurbanizowanych.

Zainicjowana w krajach Europy Środkowo-Wschodniej na przełomie lat 80. i 90. XX w. transformacja ustrojowa przypadła w szczególnym momencie ich przemian. Z jednej strony dotychczasowy model gospodarczy stał się niewydolny, a jednocześnie rozpoczęło się starzenie pokolenia wyżowego z lat 50. Zetknięcie z realiami gospodarki kapitalistycznej, globalizacja czy też procesy modernizacji społecznej to tylko niektóre czynniki kreujące nową rzeczywistość procesów urbanizacyjnych. Najwcześniej problemy rozwojowe dotknęły miast liczących powyżej 100 tys. mieszkańców (Parysek 2005). Zmniejszanie się dynamiki zaludnienia

² Wiek aktywności zawodowej osiągnęły wtedy roczniki powojennego wyżu demograficznego. Przykładowo w Polsce sumaryczna wielkość przyrostu naturalnego ludności z lat 1950–1959 sięgnęła 9 mln osób (Gawryszewski 2005).

interpretowano w kategoriach stagnacji, depopulacji i regresu ludnościowego (Zborowski i in. 2012). Jedną z koncepcji tłumaczących zachodzące zmiany stała się idea kurczących się miast.

W świetle zarysowanych tendencji pojawiają się istotne pytania badawcze:

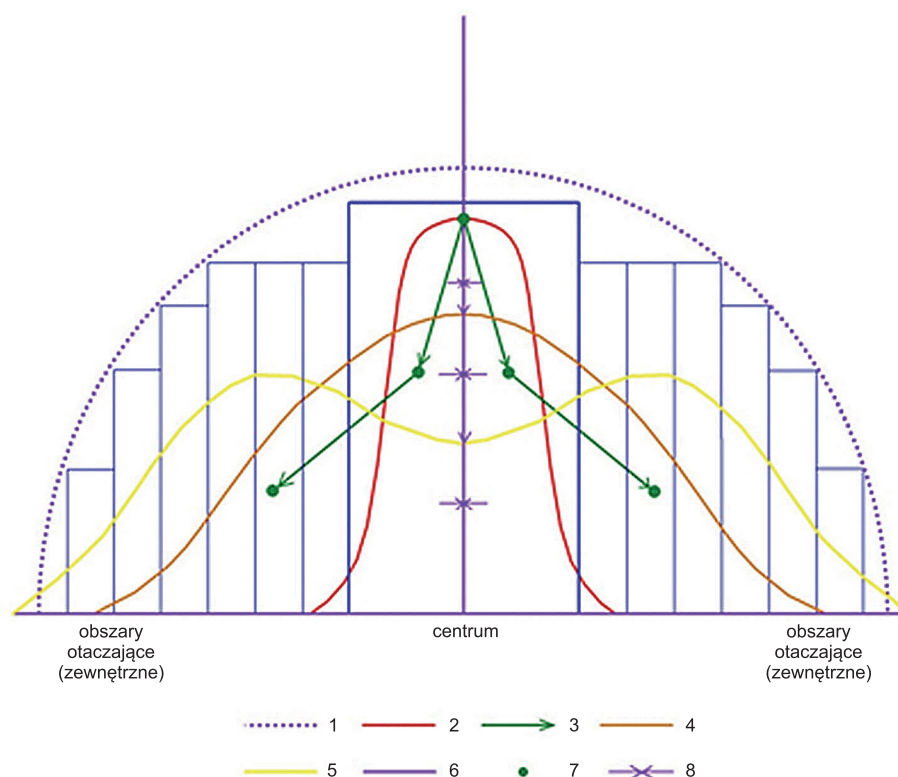
- po pierwsze: czy klasyczny model urbanizacji Klaassena i Paelincka (1979) ma dziś wystarczającą moc wyjaśniającą złożone procesy przemian społeczno-ekonomicznych?
- po drugie: gdzie tkwią w nim największe słabości z punktu widzenia konceptualizacji współczesnych przemian urbanizacyjnych, a zwłaszcza w kontekście procesu kurczenia się miast?

Celem niniejszego opracowania jest próba ustosunkowania się do tych kwestii na konkretnych przykładach. Wnikliwa analiza koncepcji J.H. Klaassena i J.H.P. Paelincka pozwala wskazać co najmniej trzy zasadnicze słabości ich modelu. Są nimi:

- zachodzące wówczas zmiany urbanizacyjne interpretowano jako przenoszenie impulsów rozwojowych z centrum na peryferia,
- analizowano przemiany w monocentrycznym układzie osadniczym,

- jednorodnie traktowano przestrzeń geograficzną, co powodowało symetryczność (koncentryczność) przemian względem centrum.

Tymczasem procesy depopulacyjne, w złożonych układach osadniczych przebiegające w wyraźnie niejednorodnej przestrzeni geograficznej, dają w rezultacie nieco inny model zmian. Monocentryczne układy aglomeracyjne stanowią tylko część rzeczywistości osadniczej różnych regionów świata. Niewątpliwie największe znaczenie w tym względzie w Europie Środkowo-Wschodniej ma konurbacja katowicka, będąca zarazem jedną z trzech najważniejszych na tym kontynencie. Ponadto wraz z konurbacją rybnicką oraz aglomeracjami Bielska-Białej i Częstochowy tworzy najbardziej zurbanizowany obszar w kraju. Wyjątkowość województwa śląskiego wynika nie tylko ze stopnia złożoności struktury przestrzenno-funkcjonalnej, ale także z trudności konceptualizacji charakteru jego przemian. Dlatego w odniesieniu do propozycji Klaassena i Paelincka celem jest poszukiwanie odpowiednich alternatywnych modeli, nieco lepiej wyjaśniających obserwowane tutaj zmiany. Wychodząc naprzeciw temu postulatowi, w niniejszym rozdziale zaproponowano trzy modele wyjaśniające,

Ryc. 8.1. Model rozwoju miasta Klaassena i Paelincka (zmodyfikowany)

Oznaczenia: 1 – umowny zasięg zespołu miejskiego, 2 – etap urbanizacji miasta, 3 – wektory koncentracji ludności dla etapów: urbanizacji, suburbanizacji i dezurbanizacji, 4 – etap suburbanizacji, 5 – etap dezurbanizacji, 6 – podstawa rozwojowa miasta (oś x – przestrzena), 7 – modelowy punkt koncentracji ludności na danym etapie rozwoju miasta, 8 – oś rozwoju demograficznego miasta (oś y).

Źródło: Kantor-Pietraga (2014, na podstawie Klaassen, Paelinck 1979).

z których każdy zwraca uwagę na proces kurczenia się miast w złożonych układach osadniczych z nieco innej perspektywy:

- model oparty na uogólnieniu historycznych przemian urbanizacyjnych regionu zaproponowany przez Rungego i Kłosowskiego (2011);
- model defragmentacji struktur społeczno-ekonomicznych, w którym wyjaśniane są one w ramach pojęcia depopulacji bezwzględnej danego regionu Kantor-Pietragi (2014);
- model przemiany lokalnej bazy ekonomicznej, uwzględniający jej ukierunkowanie w stronę funkcji endogenicznych, jako bezpośredniej determinanty kurczenia się miast.

Determinanty urbanizacji w złożonych układach osadniczych

Studia nad procesami ludnościowo-osadniczymi województwa śląskiego wskazują nie tylko na ich silne różnicowanie w zakresie skali i kierunku zmian, ale także złożoność przestrzenno-strukturalną, z uwiadaczającymi się odmiennościami w porównaniu z innymi regionami. Jednocześnie odwoływanie się do określonych ujęć teoretycznych w celu wyjaśnienia obserwowanych tendencji nie zawsze jest możliwe. Przykładowo próba zastosowania koncepcji regionu w ujęciu systemowym wraz z periodyzacją jego przemian (krystalizacja substancji materialnej, formowanie się świadomości regionalnej, instytucjonalizacja, stabilizacja regionu) autorstwa Chojnickiego (1996) znajduje słabe odzwierciedlenie w województwie śląskim, głównie z uwagi na znaczącą rolę *stykowości*³. Historyczny proces kształtowania dzisiejszej konurbacji katowickiej polegał na prze-

chodzeniu z etapu obszaru peryferyjnego, przez stykowy, przygraniczny do postaci regionu stykowego i zintegrowanego. Zjawisko to zostało dokładnie opisane w literaturze geograficznej (Rykiel 1985, 1991; Sitek 2010; Spórna 2012).

Wnikliwa analiza historycznych przemian gospodarczo-społecznych obszaru konurbacji katowickiej dowodzi także słabego nasilenia procesu kształtowania się świadomości regionalnej (Rykiel 1988). Jest to rezultat zarówno silnego oddziaływania wielowiekowego napływu migracyjnego, jak i odpływu za granicę, znacznej zmienności granic administracyjnych oraz braku zgodności między tymi granicami a terytorialnym odzwierciedleniem różnicowań demograficzno-społecznych i etnicznych (m.in. Runge 2007; Kłosowski, Runge 2010).

Dotychczasowe rozpoznanie badawcze przestrzeni społeczno-gospodarczej województwa pod kątem stosowalności różnego typu koncepcji teoretycznych i modeli wskazuje nie tylko na ich stosunkowo skromną liczbę, ale także na ograniczoność bądź brak podstaw stosowania (m.in. Runge 2009; 2011; Krzysztofik, Runge 2010; Krzysztofik i in. 2011; Runge, Kłosowski 2011).

Nie tylko stykowość jest tutaj terytorialnym czynnikiem utrudniającym odwoływanie się do określonych koncepcji wyjaśniających. Bliskie sąsiedztwo miejscowości – zwłaszcza tych, które w wyniku procesów rozwojowych uformowały charakterystyczny, wielośrodkowy rdzeń konurbacji oraz jej strefę wewnętrznego otoczenia – powoduje, że istotne znaczenie ma tutaj *policentryczność* przemian (ryc. 8.2).

Każdy z tych poziomów hierarchicznych generuje określoną strukturę powiązań społeczno-ekonomicznych, wzajemnie się na siebie nakładających, co można interpretować jako zjawisko *koincydencji*. Jest to trzecia z podstawowych własności złożonego układu osadniczego. Weryfikację koincydencyjnego charakteru powiązań ośrodków miejskich obszaru województwa śląskiego podejmowano w dotychczasowej literaturze geograficznej kilkakrotnie, dowodząc wyraźnie złożonego charakteru tego zjawiska na poziomie regionalnym, subregionalnym i lokalnym (m.in. Runge J. 1991, 1996; Runge, Kłosowski 2011; Runge A. 2013). Jednocześnie z biegiem lat struktura powiązań koincydencyjnych podlegała widocznym zmianom. Wzrastało znaczenie powiązań wewnątrzregionalnych, zwłaszcza skierowanych w stronę Katowic (Runge A. 2013, 2014).

W tak złożonym układzie przestrzenno-funkcyjnym jak województwo śląskie szczególnego znaczenia nabierają próby teoretyczno-modelowego ujęcia obserwowanych tendencji przemian, zwłaszcza w okresie posttransformacyjnym. Z uwagi na liczne dotychczasowe odwołania badaczy do procesu

³ Na wariantowe ujęcie periodyzacji kształtowania się regionu zwrócił z kolei uwagę Miszczuk (2003, s. 47–48), dowodząc, że „model ewolucyjny Z. Chojnickiego (1996) nie wyczerpuje możliwości przemian regionu administracyjnego. Możliwe są jeszcze dwa inne modele w tym zakresie. Pierwszy można określić mianem zmodyfikowanego modelu ewolucyjnego, który zakłada rozwój świadomości regionalnej jako fazę trzecią, następującą po krystalizacji przestrzenno-materialnej regionu. Punktem wyjścia tego typu ewolucji jest zatem region behawioralny w rozumieniu Z. Rykła (1999). Natomiast drugi model, który można nazwać adaptacyjnym, rozpoczyna się fazą instytucjonalizacji, dzięki której następuje krystalizacja przestrzenno-materialna, a w dalszej perspektywie rozwój świadomości regionalnej. W tym przypadku punktem wyjścia jest więc część przestrzeni geograficznej, traktowana w kategoriach regionu analitycznego”.

Ryc. 8.2. Północny fragment rdzenia konurbacji katowickiej. Na pierwszym planie Katowice, na dalszym: po lewej – Siemianowice Śląskie, po prawej – Czeladź. Na horyzoncie zachodnie obrzeża Będzina

Fot. autorzy.

urbanizacji, logiczną wydaje się próba teoretyzacji przemian w oparciu o klasyczny model Klaassena i Paelincka (1979). Przeprowadzone studia empiryczne dowodzą, że nie jest to takie proste. Dlatego też celem niniejszego opracowania jest próba szerszego spojrzenia na relację między modelem urbanizacji a współczesnymi procesami przemian społeczno-gospodarczych, zwłaszcza zaś procesem wieloaspektowego kurczenia się miast.

Redystrybucja ludności i miejsc pracy w złożonym układzie osadniczym

Nasilenie w ostatnich latach badań nad procesami urbanizacji wiąże się szczególnie:

- po pierwsze – ze słabnięciem dynamiki przemian ludnościowych, a w związku z tym pytaniem, czy mają one charakter stabilizacyjny, depopulacyjny czy regresyjny (Zborowski i in. 2012);
- po drugie – obserwowanym procesem suburbanizacji, a tym samym kwestią, w jakim stopniu zjawisko to ma wpływ na dalsze przemiany samych miast (m.in. Lisowski, Grochowski 2007; Parysek 2008);
- czy też po trzecie – z próbą odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu zjawisko kurczenia się miast zmienia dotychczasowe postrzeganie i teoretyczne interpretowanie otaczającej rzeczywistości.

Do prób empirycznego odniesienia modelu urbanizacji Klaassena i Paelincka (1979) do przemian obszaru województwa śląskiego należy w ostatnich latach zaliczyć prace Krzysztofika i Runego (2010) oraz Kłosowskiego i Runego (2011). W pierwszej z nich zwrócono uwagę na rolę spółdzielczego budownictwa mieszkaniowego w zmianach rozkładu przestrzennego zaludnienia miast. Realizacja

Ryc. 8.3. Zabudowa o różnym charakterze i wieku powstania w północnej części Sosnowca
Fot. autorzy.

w latach 50. i 60. XX w. założeń planu deglomracji, zaś w latach 70. ubiegłego wieku lokalizacja inwestycji gospodarczych o znaczeniu ponadregionalnym, powodowały konieczność budowy licznych osiedli mieszkaniowych dla nowo zatrudnionych pochodzących w dużej mierze spoza regionu. Tym samym na dotychczasową XIX- lub XX-wieczną strukturę przestrzenną miasta przemysłowego „nałożone” zostały procesy i struktury stanowiące efekt często żywiołowych przemian urbanizacyjnych dekady lat 70. XX w.

Konsekwencją sygnalizowanych zmian jest określony obraz struktury osadniczo-społecznej. Jak stwierdzają autorzy (Krzysztofik, Runge 2010, s. 47) „...modelowy profil gęstości zaludnienia ma zasadniczo nieregularny kształt, bowiem jest konsekwencją przemieszania różnego typu obszarów mieszkaniowych w konurbacji. Zarówno w centrum, jak i na peryferiach obecne są współczesne oraz stare typy budownictwa (ryc. 8.3). Osiedla mieszkaniowe z lat 60. i 70. usytuowane są często w bezpośrednim sąsiedztwie starej zabudowy czynszowej, czy nawet osiedli

grodzonych. Te ostatnie potraktowane zostały tutaj jako przejaw podnoszenia atrakcyjności dzielnicy. Na tle dominacji ludności starej w obszarze centralnym, w osiedlach współczesnych (deweloperskich) formuje się nowa stratyfikacja społeczna, z przejawami segregacji przestrzenno-społecznej...”.

Druga ze wspomnianych publikacji – autorstwa Runge i Kłosowskiego (2011) to próba uogólnienia historycznych przemian urbanizacyjnych w czterech złożonych układach osadniczych województwa śląskiego. W każdym z analizowanych przypadków uwiadamniają się odstępstwa od modelu Klaassena i Paelincka (1979), relatywnie największe w konurbacji katowickiej, słabsze w pozostałych układach regionu. Aż w trzech przypadkach wpływ dawnych granic historyczno-geograficznych oraz polityczno-administracyjnych (w tym granic zaborów) okazał się istotny, rzutujący na przestrzenne kształtowanie się procesów urbanizacyjnych (konurbacja katowicka oraz aglomeracje bielska i częstochowska).

Kurczenie się miast w kontekście modelu urbanizacji

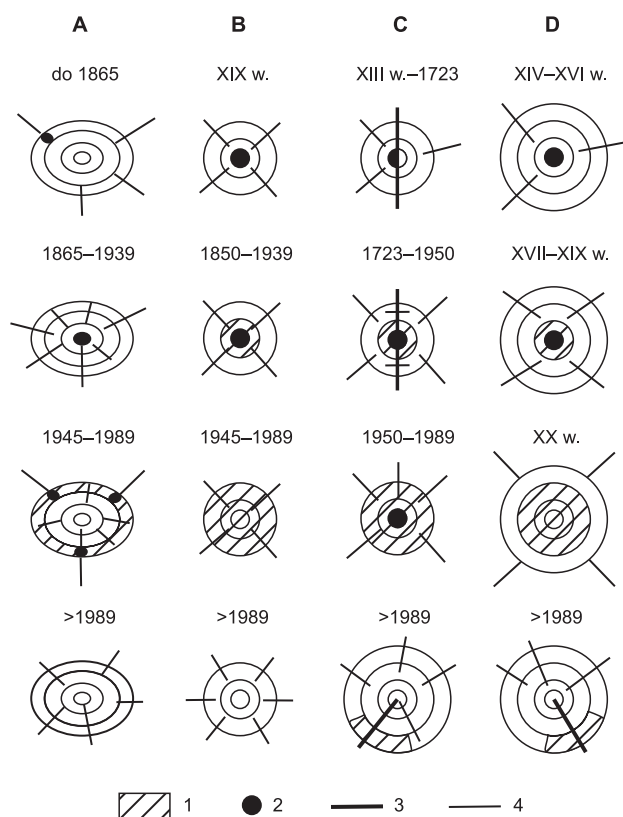
Podobnie jak w przypadku wyników badań Miszczuka (2003) należy rozważyć, czy klasyczna kolejność następstw faz urbanizacji jest tutaj właściwa. Analiza dotychczasowego procesu kształtowania się struktury przestrzennej obszaru współczesnej konurbacji katowickiej i jej otoczenia wyraźnie dowodzi, że do drugiej połowy XVIII w. ośrodkami wiodącymi w przemianach były miasta usytuowane dzisiaj w strefie bliższego i dalszego otoczenia rdzenia konurbacji, takie jak: Będzin, Bieruń, Mikołów, Pyskowice, Tarnowskie Góry (Gwosdz 2014). Odkrycie i eksploatacja węgla kamiennego, hutnictwo, transport kolejowy oraz przemysł włókienniczy stały się impulsami do dynamicznego rozwoju dzisiejszego rdzenia konurbacji, tj. obszaru usytuowanego wewnątrz wieloboku wyznaczonego przez wymienione wyżej miasta. Tym samym historyczna faza XVIII-wiecznej wczesnej urbanizacji miała charakter *zewnętrzno-policentryczny* (ryc. 8.4). Przełom XVIII i XIX w. – to dynamiczne zmiany polegające na przesunięciu się aktywności społeczno-gospodarczej w kierunku centrum, a zatem ich dośrodkowy charakter uzasadnia traktowanie go jako modelu *wewnątrz-policentrycznego*. Rozwinęły się wówczas miejscowości tworzące dzisiejszy rdzeń konurbacji (od Gliwic po Zagłębie Dąbrowskie), z wyjątkiem jej centralnego obszaru późniejszych Katowic. Przejęcie przez Katowice wiodącej roli ośrodka regionalnego dopiero w okresie międzywojennym skutkowało tym, że w przemianach urbanizacyjnych regionu przypadła mu rola „spóźnionego przybysza”. Istotna była także centralna lokalizacja wewnątrz silnie zurbanizowanego regionu oraz konkurencja Gliwic.

Współczesne przemiany społeczno-demograficzne Katowic warunkowane są z kolei brakiem dostatecznych rezerw terenu (centralne usytuowanie w konurbacji), bezpośrednim sąsiedztwem innych dużych miast (Chorzów, Sosnowiec), brakiem przestrzeni centralnej (dominująca funkcja komunikacyjna), ale także silną tendencją demograficznego kurczenia się miasta (Krzysztofik i in. 2011, 2012a). Dopiero proces wypełnienia centrum układu i przejście przez Katowice roli wiodącego ośrodka przemian społeczno-gospodarczych można uznać za przejaw *urbanizacji monocentrycznej*, zgodnej z pierwszą fazą modelu Klaassena i Paelincka (1979).

Lata 1945–1989 przyniosły istotne procesy rozwojowe badanego obszaru niezależnie od już i tak wysokiego poziomu zurbanizowania. Objęcie przez

Katowice roli dominującego ośrodka miejskiego w okresie międzywojennym oraz funkcjonowanie całego układu osadniczego w ramach jednego organizmu państwowego (po raz pierwszy po 1945 r.) powinny stanowić przesłanki do wystąpienia wręcz modelowego charakteru dalszych przemian. Tymczasem koncepcja I Planu Regionalnego dla województwa (lata 1951–1953) z ideą planowej deglomeracji miała charakter odgórnej, asymetrycznej przestrzennej suburbanizacji zewnętrznej.

Rozwój Tychów czy też później ośrodków miejskich Zagłębia Dąbrowskiego ujawnił silne przejawy urbanizacji przestrzennej, jak i demograficznej. W pierwszym przypadku było to poszerzenie obszarów zainwestowanych odpowiednio na północ oraz na wschód. W drugim zaś – rozwój zaludnienia oparty na rocznikach wyżu demograficznego z lat 50. XX w. Tym samym osłabiło to późniejsze tendencje suburbanizacyjne, głównie wobec zjawisk określonych jako tzw. *suburbanizacja „wewnętrzna”* oraz *suburbanizacja „przeniesiona”* lub „przesunięta” (Runge i in. 2011).

Ryc. 8.4. Historyczne modele urbanizacji złożonych zespołów osadniczych w województwie śląskim

Oznaczenia: A – konurbacja katowicka, B – konurbacja rybnicka, C – aglomeracja bielska, D – aglomeracja częstochowska, 1 – strefa intensywnej urbanizacji, 2 – miasta w strefie intensywnej urbanizacji, 3 – dominujące kierunki migracji ludności, 4 – kierunki migracji ludności.

Źródło: Runge, Kłosowski (2011, s. 95).

Wyraźnej asymetryczności przemian ludnościowych w obrębie konurbacji katowickiej (relatywnie większa dynamika zmian we wschodniej części w porównaniu z częściami zachodnią i centralną) towarzyszy fragmentacja przestrzeni społeczno-gospodarczej (Runge 2008; Kantor-Pietraga 2014). Samo zaś kształtowanie się centralnego krateru depopulacyjnego w konurbacji katowickiej jest widoczne już od lat 50. XX w. (Chorzów), przy czym z biegiem lat stawał się on wyraźnie szerszy terytorialnie i „pogłębiający się” w zakresie ubytku zaludnienia, zwłaszcza w Bytomiu, Chorzowie, Rudzie Śląskiej, Siemianowicach Śląskich i Świętochłowicach (Runge A. 2013).

Prognozy demograficzne wskazują, że w perspektywie 2035 r. procesy depopulacji ulegną nasileniu, zaś zaludnienie całego województwa zmniejszy się o około 750 tys. osób, przy czym samej konurbacji katowickiej o 400–450 tys. osób. Ubytek zaludnienia będzie wyraźnie asymetryczny, silniejszy w części zachodniej i centralnej (pomiędzy Gliwicami, Bytomiem i Katowicami), wolniejszy w części wschodniej (nie licząc Sosnowca). Tę przyszłą fazę zmian urbanizacyjnych można byłoby nazwać fazą *fragmentacji przestrzeni społeczno-gospodarczej*.

Fragmentacja przestrzeni społeczno-ekonomicznej, a dosłownie składających się na nią poszczególnych struktur, stanowi naturalny element procesu zmian w układach osadnictwa. Z uwagi jednak na kierunek i zasięg przemieszczeń sfragmentaryzowanych elementów przestrzeni społeczno-ekonomicznej strukturalny regres i transformacja mają tutaj wyjątkowo niekorzystny charakter. Oznacza to, że istnieje znaczący brak zastępowalności struktur starych strukturami nowymi, zarówno w wymiarze ilościowym, jak i funkcjonalnym. W tym ostatnim przypadku dotyczy to szczególnie potencjału gospodarczego. Dotychczasowy potencjał o wysokich wskaźnikach zatrudnienia i znaczącej roli przestrzenno-funkcjonalnej w kształtowaniu miast zastępowany jest w skali konurbacji przedsięwzięciami lokalizowanymi punktowo i w zdecydowanej części przypadków mającymi ograniczony wpływ na ewolucję struktur przestrzennych miast.

Zjawisku rozpraszania potencjału społeczno-gospodarczego poza obręb rdzenia konurbacji (ryc. 8.5) sprzyjają także takie determinanty, jak między innymi: policentryczny i stosunkowo chaotyczny układ osadniczy konurbacji, istniejący tzw. przemysł tradycyjny (tu jako wieloaspektowa destymulanta), niski wskaźnik metropolitalności, negatywny wizerunek regionu i pejoratywna percepcja przestrzeni przez mieszkańców. Ogół tych zjawisk stanowiących łącznie zasadniczy atrybut w wyjaśnianiu procesu kurczenia się miast jako konsekwencje odzwierciedla

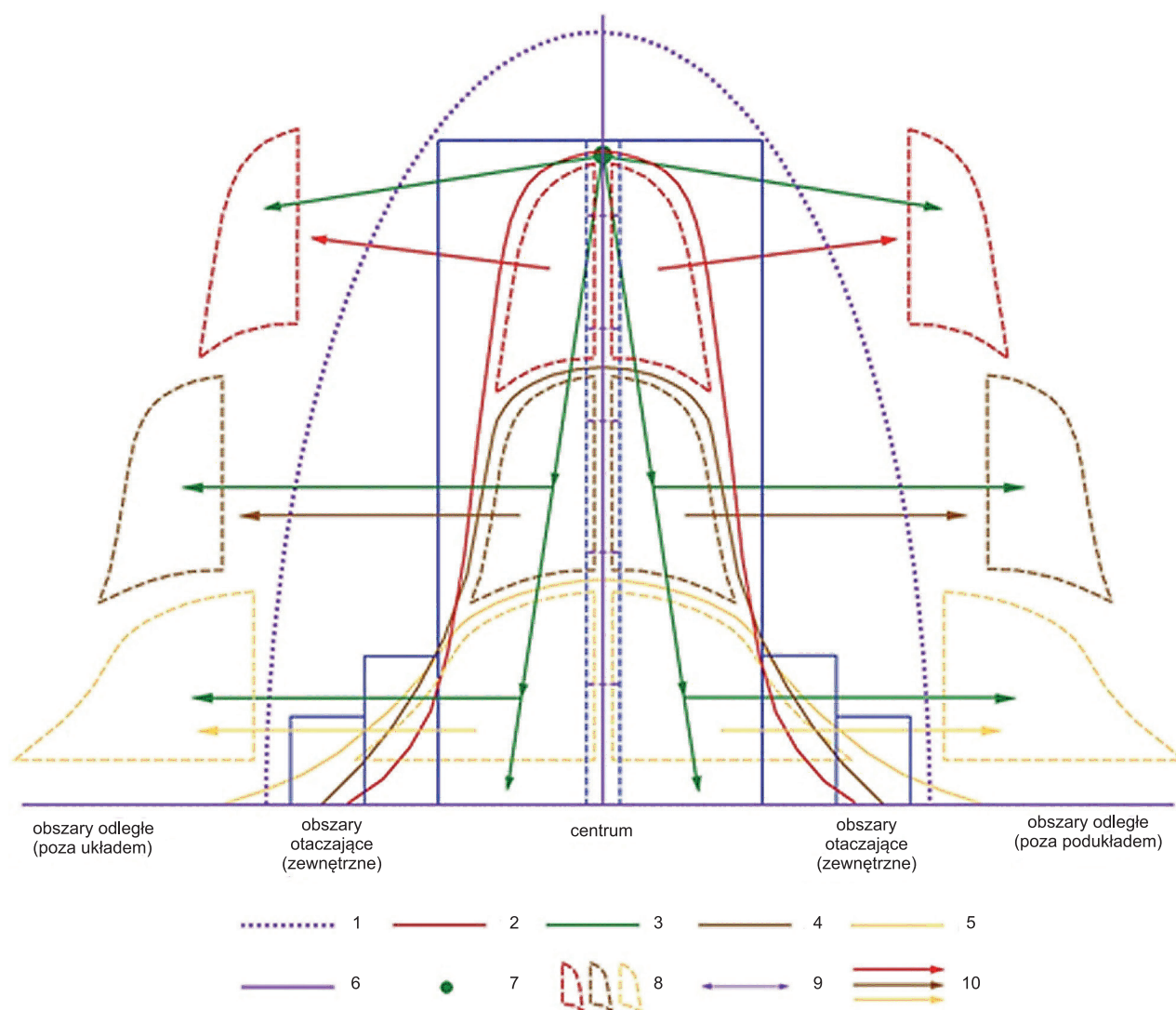
się przede wszystkim w wymiarze demograficznym (ryc. 8.6).

Taki model zjawisk demograficznych Kantor-Pietraga (2014) określa jako *depopulację bezwzględną* regionu miejskiego. Jest ona o tyle niekorzystna, że ubytek demograficzny odnotowywany w rdzeniu regionu miejskiego nie jest równoważony przyrostem ludności w peryferyjnej strefie aglomeracji. Proces suburbanizacji jest stosunkowo słaby, w każdym razie nieproporcjonalnie rozwinięty w stosunku do ogólnego potencjału demograficznego.

Brak wyraźnych stref suburbanizacji zewnętrznej w takim układzie osadniczym stanowi wyraźne odstępstwo od klasycznego modelu Klaassena i Paellincka (1979). W województwie śląskim widoczne jest to przede wszystkim w rejonie konurbacji katowickiej i konurbacji rybnickiej, ale także częściowo w aglomeracji częstochowskiej. Wygaszanie tendencji rozwojowych zaludnienia w całym województwie śląskim zaczęło się już w 1994 r., kiedy po raz ostatni odnotowano przyrost liczby ludności (niezależnie od zmiany jego kształtu, jako pochodna zmiany podziału administracyjnego kraju). W 1993 r. ośrodki miejskie utraciły atrakcyjność migracyjną. Odtąd saldo migracji dla miast stało się ujemne, zaś dla obszarów wiejskich dodatnie. Głównymi kierunkami odpływu stały się: zagranica, miejscowości południowej części województwa (Beskid Śląski, Żywiecki), inne ośrodki miejskie w kraju, zwłaszcza duże miasta, takie jak: Warszawa, Kraków, Poznań, Wrocław (Kłosowski, Runge 2010; Runge A. 2010).

Dokonujące się procesy depopulacji oraz zmiany struktur demograficzno-społecznych doprowadzają nie tylko do odmiennego kształtowania się redystrybucji zaludnienia, ale równolegle do zmian bazy ekonomicznej poszczególnych miejscowości. Z uwagi na fakt, że wiele z nich jest znaczącymi nie tylko w skali województwa ośrodkami pracy, wpływ gospodarki na procesy i struktury ludnościowe jest istotny. W konsekwencji odnotowujemy różnicowanie się procesów zmian zarówno w układzie przestrzennym, jak i funkcjonalnym, co prowadzi do intensyfikowania fragmentacji przestrzeni (Kantor-Pietraga 2014). Ujawnia się ona na poziomie regionalnym, subregionalnym i lokalnym.

Na poziomie regionalnym fragmentacja przestrzeni społeczno-gospodarczej stanowi pochodną zmian bazy ekonomicznej, powodując różnicowanie się obszaru województwa głównie w kategoriach centrum–peryferie. Na poziomie subregionalnym fragmentacja przestrzeni społeczno-ekonomicznej stanowi wypadkową kohezji (spójności) społecznej. Z kolei na poziomie lokalnym fragmentacja ta odzwierciedla przede wszystkim dysproporcje między sektorami egzo- i endogenicznym bazy

Ryc. 8.5. Model kurczenia się i defragmentacji miasta (lub rdzenia aglomeracyjnego) – zweryfikowany na przykładzie kornurbacji katowickiej w latach 1950–2010

Oznaczenia: 1 – umowny zasięg zespołu miejskiego, 2 – etap urbanizacji miasta, 3 – wektory koncentracji ludności dla etapów: urbanizacji, suburbanizacji i dezurbanizacji, 4 – etap suburbanizacji, 5 – etap dezurbanizacji, 6 – podstawa rozwojowa miasta (oś x – przestrzena), 7 – modelowy punkt koncentracji ludności na danym etapie rozwoju miasta, 8 – przemieszczony na zewnątrz zespołu miejskiego potencjał demograficzny oraz gospodarczy, społeczny i infrastrukturalny, 9 – tendencje odśrodkowe (separacyjne) w przestrzeni dezurbanizującego się (kurczącego się) miasta, 10 – kierunki przemieszczeń zewnętrznego potencjału demograficznego oraz gospodarczego, społecznego i infrastrukturalnego.

Źródło: Kantor-Pietraga (2014).

ekonomicznej (miastotwórczy charakter gospodarki lokalnej).

Zdaniem Klaassena i Paelincka (1979) przechodzenie z urbanizacji do sub- i dezurbanizacji to stopniowy rozwój peryferii i ewentualne odrodzenie się rdzenia na etapie reurbanizacji. Koresponduje to z teorią rozwoju spolaryzowanego, która najogólniej zakłada „stopniowe rozprzestrzenianie się innowacji i innych czynników rozwojowych z obszarów wzrostu (dynamicznego rozwoju) na szeroko rozumiane peryferia (obszary stagnacji

lub powolnego rozwoju), co ma prowadzić do konwergencji rozwoju regionalnego” (Bański 2007, s. 76). Problem polega jednak na tym, że w aktualnej rzeczywistości mamy i będziemy mieć do czynienia z rozprzestrzenianiem się tendencji depopulacyjnych i niekorzystnych zmian strukturalnych. Zatem rozpatrywanie całego obszaru województwa w kategoriach fragmentacji społeczno-ekonomicznej ujawnia przede wszystkim obecność centrów i peryferii (Sobala-Gwosdz 2010). Z uwagi na transgraniczność historyczno-geograficznego położenia

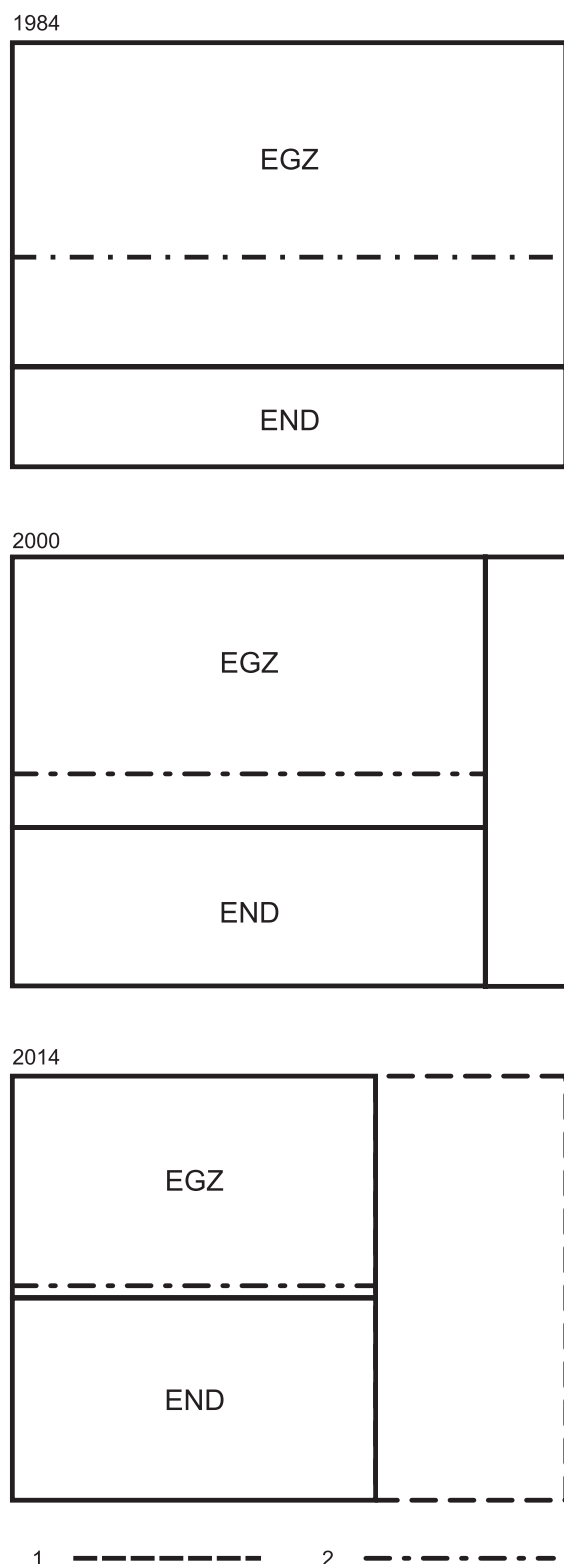

Ryc. 8.6. Dąbrowa Górnicza – „Huta Katowice” (ArcelorMittal Poland S.A.). Hutnictwo żelaza już nie przyciąga ludności do miast konurbacji katowickiej; częściej z niej wypycha – tam, skąd kominów nie widać
Fot. autorzy.

województwa śląskiego (Śląsk, Małopolska), silną zmienność zewnętrznych, jak i wewnętrznych granic administracyjnych czy też długookresową rolę napływu migracyjnego w kreowaniu procesów urbanizacyjnych, stopień kohezji (spójności) społecznej jest tu generalnie słaby, ale jednocześnie silnie zróżnicowany terytorialnie. Dostrzegalne są obszary o znacznym stopniu tożsamości terytorialnej, głównie w części śląskiej. Istotne są także zróżnicowania społeczno-ekonomiczne na poziomie subregionów, osłabiane wzmacnianiem aglomeracyjnego charakteru powiązań rynku pracy. Wzrost natężenia dośrodkowych powiązań z Katowicami staje się wyraźniejszy. Jednocześnie wewnątrzkonurbacyjne układy dojazdów do pracy silniej odzwierciedlają fragmentację przestrzeni społeczno-ekonomicznej aniżeli przejawy zmian suburbanizacyjnych (Runge A. 2014).

Zagadnienie bazy ekonomicznej a proces kurczenia się miast

Istotnym elementem transformacji lokalnych struktur gospodarczo-społecznych są między innymi wieloaspektowe przemiany rynku pracy (Sitek i in. 2013). W dotychczasowej, względnie stabilnej pozycji gospodarczej rynków lokalnych pojawiają się przypadki regresu specjalizacji i niekorzystnego wzrostu monofunkcyjności rynku pracy. Dotyczy to nie tylko miast rdzenia konurbacji, ale także ośrodków bliższego i dalszego otoczenia (Krzysztofik i in. 2011, 2012a, b). Procesowi zmian podlega też atrakcyjność poszczególnych fragmentów miasta. Widoczna jest historyczna zmienność bazy ekonomicznej traktowana w kategoriach centrum i peryferii rynku pracy (Runge A., Runge J. 2013).

Ryc. 8.7. Zmiana relacji funkcji egzogenicznej i endogenicznej kurczącej się bazy ekonomicznej miast konurbacji katowickiej. Ujęcie modelowe

Oznaczenia: 1 – baza ekonomiczna kurcząca się w wymiarze ilościowym, 2 – linia rozdzielająca w modelu potencjał egzogeniczny

Źródło: opracowanie własne.

Stały proces likwidacji i restrukturyzacji dużych zakładów pracy w rejonie konurbacji katowickiej, związanych przede wszystkim z sektorem górniczym, metalurgicznym i elektromaszynowym, ma istotne znaczenie nie tylko w zjawisku ilościowego „kurczenia się” miejsc pracy. Powoduje ponadto dość wyraźne, niekorzystne przesunięcia w relacji sektora egzogenicznego wobec endogenicznego w bazie ekonomicznej miast (Tkocz 2001). W niektórych ośrodkach dramatycznie zbliżył się on do umownej linii, której przekroczenie świadczy o dominacji sektora endogenicznego nad egzogenicznym (ryc. 8.7). W tym przypadku dane miasto zależne jest od rynku pracy ośrodków sąsiednich. W sytuacji utrzymywania się takiego stanu przez dłuższy czas lub jego pogłębiania się, dochodzi do negatywnych zjawisk wtórnych opisywanych w ramach zagadnienia kurczenia się miast: niedoborów budżetowych w mieście, relatywnie większego stopnia bezrobocia, wzrastającego stopnia wykluczenia społecznego, wzrostu emigracji, negatywnej percepcji miasta, degradacji infrastruktury komunalnej, komunikacyjnej i technicznej i wielu innych. Ten etap rozwoju był dobrze widoczny na przykład w Sosnowcu w latach 90. XX w.

Zmianę roli sektora egzogenicznego na rzecz endogenicznego, a także wzrastający stopień serwicyzacji gospodarki można rozpatrywać w kategorii niezależnej stymulanty w procesie kurczenia się miast konurbacji (post)industrialnej. Zjawiska te znajdują również odzwierciedlenie w pozaregionalnych przesunięciach „sfragmentowanych” elementów lokalnych struktur społeczno-ekonomicznych.

W obu przypadkach efektem zachodzących przemian jest między innymi bezwzględny spadek zaludnienia. Ubytek liczby ludności należy w powyższym kontekście rozumieć jako spadek znaczenia genetycznych dla regionu sił odśrodkowych, których przestrzennym odzwierciedleniem była forma konurbacji miejskiej, a stymulantą rozwoju silnie zdeterminowane i skrajnie wyspecjalizowane funkcje górnicze i przemysłowe (Krzysztofik 2014). Na wskazane powyżej problemy związane z przemianami regionalnej bazy ekonomicznej z punktu widzenia koncepcji zależności od ścieżki (*path dependence*) zwraca uwagę Gwosdz (2014).

Transformacja struktur gospodarczych w regionie katowickim polegająca na zmianach jakościowych w sektorze produkcyjnym oraz wzroście znaczenia przedsięwzięć gospodarczych i ekonomiczno-społecznych warunkowanych siłami dośrodkowymi (traktowanymi jako substytucja malejącej roli tych, które determinowane są siłami odśrodkowymi) nie stała się tu powszechna. W wielu przypadkach (Bytom, Świętochłowice) jej efekty są słabe (Gwosdz 2012). W innych miastach, na skutek błędnych

decyzji o charakterze strategicznym, przemiany zostały z kolei „nieprawidłowo” ukierunkowane.

Podsumowanie i wnioski

Model urbanizacji Klaassena i Paelincka (1979) stanowi ważne narzędzie wyjaśniania dynamiki procesów urbanizacyjnych, w tym także przestrzennej re-dystrybucji ludności w obrębie regionów miejskich. Z punktu widzenia współczesnych przemian demograficznych i społeczno-ekonomicznych w Polsce jego istotność jest jednak ograniczona do ośrodków wzrostu o stosunkowo zharmonizowanym stopniu przemian funkcjonalnych. W zdecydowanej części przypadków dotyczy on też monocentrycznych układów zaglomerowanych. Nie sprawdza się natomiast w układach o silnie zaznaczającym się i gwałtownym regresie struktur ekonomiczno-społecznych. Nieczytelność modelu Klaassena i Paelincka w tym przypadku wzrasta proporcjonalnie do wielkości regionu miejskiego i jego złożoności w kategoriach formy osadniczej.

W niniejszym studium zaprezentowano w zarysie wybór modeli autorskich będących próbą wyjaśnienia istoty przemian urbanizacyjnych w kontekście procesu kurczenia się miast w takich regionach miejskich, w których modele klasyczne są niewystarczające. Konkluzje można sformułować w kilku punktach:

1. W ramach modelu opartego na uogólnieniu historycznych przemian urbanizacyjnych (Runge, Kłosowski 2011) należy zwrócić uwagę na rolę wydarzeń historycznych, których istotność od-

działywania, także w wymiarze pejoratywnym, może ujawnić się po pewnym czasie. Mają one też pośredni wpływ na wyjaśnianie współczesnej re-dystrybucji ludności w złożonych układach osadniczych, w tym na rozumienie procesu kurczenia się miast.

2. W ujęciu modelu *defragmentacji* struktur społeczno-ekonomicznych danego regionu, do którego odnosi się także pojęcie *depopulacji bezwzględnej* (Kantor-Pietraga 2014), zwrócono uwagę na wyjątkowo negatywny efekt przesunięć potencjału demograficznego poza strefę bezpośredniego oddziaływania aglomeracji miejskiej (ubytek rzeczywistej ludności w całym regionie miejskim oraz proporcjonalnie słabe zjawisko suburbanizacji).
3. W trzecim zaproponowanym modelu (zmiany proporcji funkcji w bazie ekonomicznej) podkreślono rolę przemian lokalnej bazy ekonomicznej jako bezpośredniego efektu destabilizacji oddziaływań genetycznych sił miastotwórczych. Zwrócono uwagę, że zmiany takie w regionie rozwijającym się dotąd w oparciu o tzw. tradycyjne gałęzie przemysłu, warunkowane działaniem genetycznych sił odśrodkowych, mogą skierować rozwój w stronę uwarunkowań zaznaczających się silną rolą funkcji endogenicznych. Te ostatnie, szczególnie przy równoległym ubytku liczby miejsc pracy ogółem, ze względu na ich specyfikę należy traktować jako podstawowy atrybut wyjaśniania depopulacji miasta i dezintegracji jego struktur wewnątrzmijskich. Z punktu widzenia omawianego w książce procesu kurczenia się miast w Polsce model ten stanowić może w większości przypadków punkt wyjścia dla wyjaśnienia tego procesu.

9. Przyszłość miast kurczących się – potencjalne scenariusze rozwoju

Piotr Sosiński

Wstęp

W poprzednich rozdziałach niniejszej publikacji podjęto próbę opisu i wyjaśnienia przyczyn, przebiegu oraz przestrzennego zróżnicowania procesu kurczenia się miast w Europie Środkowo-Wschodniej. Skupiono się zatem przede wszystkim na analizie rozwoju miast w przeszłości oraz charakterystyce stanu teraźniejszego. Współczesne badania wciąż relatywnie niewielką uwagę poświęcają przyszłości ośrodków kurczących się. Poniższy rozdział jest próbą prezentacji potencjalnych scenariuszy ich rozwoju. Opisano w nim kolejno podstawy teoretyczne badań w tym zakresie, czynniki globalne i lokalne wpływające na ścieżkę rozwoju ośrodków miejskich oraz hipotetyczne modele przemian dawnych miast przemysłowych (w perspektywie czasowej do roku 2050). Rozdział stanowi syntezę wyników trzeciej edycji szkoły letniej, zorganizowanej w ramach Akcji COST w dniach 9–14 września 2014 r. na Uniwersytecie Technicznym w Dortmundzie².

Podstawy teoretyczne formułowania scenariuszy rozwoju miast kurczących się

W procesie zarządzania przyszłością miast kurczących się wyróżnić można trzy podejścia (Heijden 1996; Neumann, Herz 2000). Pierwsze z nich określić można mianem racjonalnego. Zakłada ono próbę prognozowania nadchodzących (najczęściej negatywnych) zjawisk, poszukiwanie optymalnych strategii przeciwdziałania ich skutkom, a następnie ich wdrażanie. Podejście to opiera się na przekonaniu o przewidywalności nadchodzących przemian w oparciu o wieloaspektowe prognozy, a szczególnie istotne w tym przypadku jest wdrażanie – niejako z wyprzedzeniem – działań zapobiegawczych spodziewanym wydarzeniom. Główną zaletę tego typu działań stanowi niewątpliwie próba obiektywnej charakterystyki realiów społeczno-ekonomicznych danego ośrodka. Jednakże działania te dobrze sprawdzają się jedynie w programowaniu krótkookresowym (nie dłuższym niż 5 lat), wielkoskalowym (bardziej w ujęciu krajowym lub regionalnym niż lokalnym) oraz dotyczącym mało dynamicznych procesów o niewielkiej skali ingerencji społecznej. W przypadku miast kurczących się mogą się one ponadto łączyć z unaocznieniem negatywnej sytuacji społeczno-ekonomicznej i utrwalaniem niekorzystnego wizerunku, co w konsekwencji prowadzić może do zniechęcenia lokalnych grup działania, braku elastyczności, efektu zamknięcia (*lock-in*) na dawnych ścieżkach rozwojowych (zapewniających sukces w przeszłości, lecz niekoniecznie współcześnie) lub nawet wykształcenia postaw defensywnych, odrzucających potrzebę

² W warsztatach prowadzonych przez Ingo Neumanna z Biura Planowania Strategicznego w Dreźnie wzięło udział 13 młodych naukowców z 9 krajów: Beatriz Fernandez Agueda (Hiszpania), Vera Efremova (Rosja), René Fleschurz (Niemcy), Johanna Holvander (Estonia), Alexandre Louriero (Portugalia), Ilinca Păun-Contantinescu (Rumunia), Claudia Piscitelli (Włochy), Natalia Romanowska (Polska), Sandra Schmitz (Niemcy), Piotr Sosiński (Polska), Charline Sowa (Francja), Milica Stojanovic (Serbia), Corina Willi (Szwajcaria) i Manuel Wolff (Niemcy).

jakiegokolwiek zmiany i kultywujących wspomnienia o minionej świetności (Staw i in. 1981; Burgelman 2002; Rivkin, Siggelkow 2006). W takich warunkach rozwijanie nowych, innowacyjnych strategii rozwoju, tak potrzebnych kurczącym się miastom, jest niezwykle trudne.

Alternatywnym podejściem jest perspektywa ewolucyjna, którą charakteryzują działania prowadzone w sposób intuicyjny i eksperymentalny, będące odpowiedzią na bieżące wyzwania. Opiera się ona na przekonaniu o wysokiej dynamice zachodzących procesów oraz niewielkiej możliwości prognozowania nadchodzących przemian, a wartość kluczową stanowi w niej partycypacja społeczna – udział wielu interesariuszy reprezentujących różnorodne środowiska. Strategie rozwojowe nie powinny być zatem narzucone ogólnie przez grupy lokalnych decydentów, tylko kształtowane poprzez wspólne działania i wynikające z nich doświadczenia (*learning by doing*). W skrajnych przypadkach pomija się wręcz przewidywanie przyszłych wydarzeń, w myśl założenia zakładającego działanie „tu i teraz” (i tym samym odcięcie się zarówno od utraconego dobrobytu z przeszłości, jak i od niepewnej przyszłości).

Zachowanie stanu dynamicznej równowagi pomiędzy racjonalnym prognozowaniem a perspektywą ewolucyjną to cecha podejścia procesowego, opierającego się przede wszystkim na metodach scenariuszowych. Sołtys (2008) definiuje scenariusz jako uporządkowany i spójny opis możliwej lub pożądanej przyszłości danego obiektu, skonstruowany za pomocą logicznego ciągu zdarzeń i procesów. Pierwsze tego typu opisy powstawały od lat 70. XX w., systematycznie zyskując na popularności. Współcześnie, wraz z analizami SWOT, są najczęściej stosowanymi metodami w formułowaniu strategii rozwoju przedsiębiorstw – wykorzystywane są niemal w jednej trzeciej wszystkich symulacji (Hodgikson i in. 2006). Jednak w przeciwieństwie do nauk o zarządzaniu są one relatywnie rzadko stosowane w gospodarce przestrzennej, zwłaszcza w procedurach planistycznych na szczeblu lokalnym. Dużą zaletą jest możliwość ich użycia w sytuacjach, w których wiedza o prawidłowościach analizowanych zjawisk jest niewystarczająca, a one same nie poddają się sformalizowanemu opisowi bądź mają charakter nieciągły (Lisiński 2004). Formułowanie scenariuszy jest procesem wieloaspektowym, składającym się z uczestniczenia w danym procesie, przewidywania jego rozwoju, formułowania przyszłej wizji oraz podejmowania działań w celu jej realizacji. Metody ich tworzenia można podzielić na dwie grupy:

- eksploracyjne (*projective scenario planning*) – opierające się na retrospektywnej analizie zjawiska,

a następnie szacowaniu trendów i prognozowaniu na ich podstawie możliwych zmian;

- antycypacyjne (*prospective scenario planning*) – w których najpierw formułowana jest wizja, a następnie określone są prawdopodobne ciągi zdarzeń prowadzące do jej realizacji (por. Martin 2010).

W poniższym rozdziale wykorzystana została metoda scenariuszy stanów otoczenia, należąca do pierwszej z wymienionych grup. Zakłada ona zarówno ilościową analizę danych w celu sformułowania potencjalnych trajektorii rozwoju, jak i jakościowy opis przewidywanej przyszłości. Składa się ona z następujących etapów (Ralston, Wilson 2006):

- a) analizy dotychczasowych trajektorii rozwoju;
- b) identyfikacji czynników egzogenicznych (makro-trendów);
- c) identyfikacji czynników endogenicznych;
- d) określenia rang ww. czynników oraz ich potencjalnej wariancji;
- e) jakościowego opisu przemian w określonym horyzoncie czasowym.

Charakterystyka analizowanych miast oraz ścieżek ich rozwoju

Typologię jednostek przestrzennych będących obiektami analizy przeprowadzono w oparciu o dwa kryteria podstawowe (intensywność oraz ciągłość procesu kurczenia się), mierzone odpowiednio procentową zmianą liczby mieszkańców oraz trendami rozwojowymi w każdym z pięcioletnich okresów zawierającym się w dwudziestoletnim zakresie czasowym analizy (lata 1990–2010, por. rozdz. 3). Po uwzględnieniu dodatkowych kryteriów w postaci wielkości miasta oraz charakterystyk ruchu naturalnego i salda migracji wyróżniono charakterystyczną grupę miast kurczących się, w której skład wchodzi miasta średniej wielkości, będące monofunkcyjnymi ośrodkami przemysłowymi, cechującymi się w przeszłości dynamicznym wzrostem liczby mieszkańców na skutek wysokiego zapotrzebowania na siłę roboczą. W związku z upadkiem ich podstawowej funkcji stały one w obliczu strukturalnego kryzysu i degradacji w hierarchicznym systemie osadniczym. Miasta analizowane w trakcie procesu tworzenia scenariuszy to dawne ośrodki górnicze – Gelsenkirchen (Niemcy, Zagłębie Ruhry), Wałbrzych (Polska), Montu-les-Mines (Francja), miasta Doliny Jiului (Rumunia) oraz

pozostałe ośrodki przemysłowe: Dessau (wschodnie Niemcy, przemysł chemiczny i maszynowy) i Pirmensens (zachodnie Niemcy, przemysł obuwniczy).

Formułowanie potencjalnych ścieżek rozwoju nie może odbywać się w oderwaniu od zachodzących w poprzednich dekadach fundamentalnych przemian strukturalnych. W tym celu konieczne było subiektywne określenie najważniejszych przemian ostatnich 30 lat, które następnie pogrupowano zgodnie ze sformułowaną m.in. przez Burtę (2006) klasyfikacją STEEP³. Składają się na nią wydarzenia zachodzące w następujących grupach problemowych:

- społeczeństwo – odejście od tradycyjnego modelu rodziny, zwiększona mobilność, zmiana sposobów spędzania wolnego czasu;
- technologia – rewolucja technologiczna, upowszechnienie się środków masowego przekazu (w tym Internetu), wzrost znaczenia mediów (w tym mediów społecznościowych);
- ekologia – globalne ocieplenie, zmiana częstotliwości i skali występowania katastrof naturalnych;
- ekonomia – przemiany na rynkach pracy, zwiększona mobilność pracowników, globalny wzrost dochodów (połączony z powiększającą się przepaścią między bogatymi a biednymi);
- polityka – upadek systemu komunistycznego w Europie Środkowej i Wschodniej, integracja europejska.

Powyższe zmiany wpłynęły z jednej strony na poprawę warunków życia w ujęciu ekonomicznym, z drugiej – na przyspieszenie tempa życia oraz zwiększenie polaryzacji i mobilności ludności, co w niebagatelny sposób oddziałuje na obecną sytuację miast kurczących się (por. Batty 2013; Nijkamp, Koortit 2013).

Identyfikacja czynników egzogenicznych (makrotrendów)

Kolejnym krokiem była charakterystyka tzw. makrotrendów, wpływających na proces kurczenia się miast. Niemiecka agencja konsultingowa Z-Punkt

(2013) definiuje je jako długofalowe procesy przemian o znacznej skali oraz istotnym wpływie na globalne rynki. Od zwykłych trendów odróżniają je: długi horyzont czasowy, rozległy zasięg oddziaływania oraz wpływ na fundamentalne przemiany wszystkich podsystemów. Jako podstawowy czynnik globalnych zmian stanowią one dobry punkt wyjścia do dalszych analiz strategicznych. Syntetyczną charakterystykę 20 najważniejszych makrotrendów dla nadchodzącego dwudziestolecia (wg wspomnianej agencji Z-Punkt) przedstawiono w tabeli 9.1.

W zależności od intensywności opisanych powyżej poszczególnych makrotrendów możliwe jest sformułowanie potencjalnych scenariuszy globalnych. Jedno z bardziej kompleksowych opracowań dotyczących warunków życia oraz swobody przepływu ludności i kapitału w roku 2050 r. zostało przygotowane na zlecenie zarządu Deutsche Post i zaprezentowane w 2012 r. przez prezesa tej instytucji – Franka Appela. Ekspertcy wyróżnili w nim pięć potencjalnych scenariuszy rozwojowych:

- **SCENARIUSZ 1 – Eksplozja gospodarcza – ekologiczny kataklizm** – intensywny rozwój globalnego rynku, masowa konsumpcja i ciągły wzrost popytu napędzany przez stale powiększającą się liczbę ludności. Maksymalizacja zysków prowadzi do znacznego pogorszenia się stanu środowiska naturalnego, czego efektem są liczne anomalie klimatyczne i mniejsza produktywność rolnictwa.
- **SCENARIUSZ 2 – Hiperwydajne megamiasta** – okres zrównoważonego rozwoju. Metropolie stają się centrami postępu i filarami globalnej współpracy. Postępuje integracja polityczna i ekonomiczna. Dzięki innowacyjnym technologiom transport staje się szybszy i wydajniejszy. Swobodnie przepływa również kapitał. Jednak urbanizacja w ujęciu globalnym ma też swoje negatywne strony – marginalizację i wyludnianie się obszarów peryferyjnych.
- **SCENARIUSZ 3 – Różnorodność stylów życia** – wzrost poziomu edukacji w ujęciu globalnym oraz zintensyfikowana dyfuzja innowacji spowodowana rozwojem nowych technologii wpływa zarówno na indywidualizację stylu życia, jak i produkcji: następuje odejście od produkcji masowej i dostosowanie towarów do potrzeb konkretnej jednostki (upowszechnienie technologii druku 3D). Postępuje decentralizacja – to regiony, a nie państwa stają się filarami rozwoju. Przepływy globalne dotyczą już jedynie surowców i półproduktów oraz danych, a pozostałe dobra – łącznie z energią elektryczną ze źródeł odnawialnych – wytwarzane są na szczeblu regionalnym. Nowe, powszechnie dostępne technologie produkcji umożliwiają krajom rozwijającym się szybsze zmniejszenie dystansu

³ Klasyfikacja STEEP jest jednym z wariantów klasyfikacji makrotrendów PEST (political, economic, societal and technological changes). Pozostałe występujące w światowej literaturze akronimy to m.in. PESTEL (political, economic, social, technological, environmental and legal changes) oraz PESTLED (political, economic, social, technological, legal, environmental and demographic changes).

Tabela 9.1. Główne makrotrendy w gospodarce światowej

1	Zmiany demograficzne	Wzrost liczby mieszkańców w ujęciu globalnym Starzenie się populacji Zmniejszająca się liczba mieszkańców krajów wysoko rozwiniętych Nasilające się ruchy migracyjne
2	Nowy poziom indywidualizmu	Luźniejsze związki społeczne Pluralizm postaw i opinii Przejście od masowej do zindywidualizowanej produkcji Dążenie do samowystarczalności i niezależności
3	Zróżnicowanie społeczne i kulturowe	Wzrost dysproporcji między bogatymi a biednymi Brak stabilności zawodowej (niepewność na rynku pracy staje się normą) Fragmentacja społeczna Pluralizacja i relatywizacja systemów wartości
4	Reorganizacja systemów opieki zdrowotnej	Choroby cywilizacyjne Znaczny wzrost kosztów opieki zdrowotnej i konieczność przeniesienia części z nich na odbiorców świadczeń Nowe metody prewencji, diagnostyki i leczenia
5	Zmiana tradycyjnych ról płci	Większa aktywność kobiet na rynkach pracy Nowe wzorce rodziny
6	Przemiany mobilności	Intensyfikacja barier politycznych jako odpowiedź na wzrost mobilności ludności Możliwość wykonywania pracy „na odległość” Nowe technologie w transporcie
7	Kultura cyfrowa	Technologie cyfrowe obecne we wszystkich aspektach życia Nowe (cyfrowe) formy komunikacji i organizacji życia społecznego Dalsza ewolucja Internetu (Web 3.0)
8	Powrót do natury	Odwzorowania występujących w naturze struktur i procesów podstawą innowacji (bionika) „Inteligencja rozproszona” – podkreślenie zasady współdziałania Wpływ biotechnologii na cykl produkcyjny – decentralizacja, zmniejszenie materiałochłonności, recycling
9	Powszechny transfer wiedzy	Wirtualizacja pracy – „chmury obliczeniowe” (cloud computing) Wzrost zastosowania Internetu w życiu codziennym Inteligentne systemy infrastruktury technicznej Dalszy rozwój robotyki i sztucznej inteligencji
10	Konwergencja technologiczna	Miniaturyzacja oraz nanotechnologie głównymi czynnikami zmniejszania się różnic między regionami Innowacyjne materiały oraz konstrukcje Ekspansja biotechnologii
11	Nowa odsłona globalizacji	Rozwój nowych centrów ekonomicznych Niestabilność rynków finansowych Pojawienie się globalnej klasy średniej Globalny przepływ kapitału – brak barier dla sektora finansowego
12	Gospodarka oparta na wiedzy	Wzrost poziomu edukacji w ujęciu globalnym Innowacyjność jako główna składowa konkurencyjności Wzrost znaczenia klasy kreatywnej Uczenie się przez całe życie
13	Zmiany w środowisku biznesu	Nowi partnerzy w łańcuchach produkcji Dalszy rozwój czwartego sektora gospodarki Zarządzanie kompleksowe
14	Zmiany na rynku pracy	Dynamiczne i elastyczne łańcuchy produkcji Zwiększenie znaczenia kooperacji Wzrost automatyzacji
15	Nowe ścieżki konsumpcji	Wzrost wydatków na konsumpcję i nowe preferencje kupujących Większa siła nabywcza mieszkańców krajów rozwijających się Zrównoważona konsumpcja w krajach wysoko rozwiniętych
16	Rewolucja na rynku energetycznym	Wzrost popytu na energię i surowce energetyczne Niedobory surowców strategicznych Odnawialne źródła energii Zwiększenie wydajności w energetyce
17	Zmiany klimatyczne	Wzrost emisji dwutlenku węgla Zwiększone ryzyko występowania problemów środowiskowych w krajach rozwijających się Niedobory żywności w wybranych częściach świata jako skutek klęsk żywiołowych Czyste technologie

18	Reurbanizacja	Intensywny rozwój megamiast i pozostałych dużych zespołów miejskich Problemy strukturalne obszarów wiejskich Zrównoważony rozwój paradygmatem planowania miejskiego Nowe formy jednostek mieszkaniowych i usługowych
19	Nowy porządek polityczny świata	Chiny i Indie światowymi mocarstwami Kryzys zachodnich demokracji Nowe strategiczne sojusze w wielobiegunowym systemie politycznym Przebudzenie Afryki
20	Wzrost globalnego ryzyka	Większa liczba katastrof naturalnych Globalny wymiar przestępczości, cyberprzestępczość

Źródło: opracowanie własne na podstawie raportu Z-Punkt (2013).

do liderów rankingu. Z drugiej strony mechanizacja skutkuje dalszymi redukcjami etatów w sektorze produkcyjnym, a zwiększona materiałochłonność rozproszanego przemysłu (zmniejszenie korzyści skali) nie pozostaje bez wpływu na stan środowiska naturalnego.

- **SCENARIUSZ 4 – Paraliżujący protekcyjizm** – globalizacja staje się odległą przeszłością. Pogarszające się warunki życia i rywalizacja o wyczerpujące się surowce naturalne powodują wzrost tendencji nacjonalistycznych i stawianie kolejnych barier w międzynarodowych przepływach ludzi i towarów. Wymiana odbywa się w obrębie grup państw skupionych w związkach celnych. W krajach uprzemysłowionych znaczne sumy przeznaczane są na wydatki socjalne związane ze starzeniem się społeczeństwa. Proces ten ma wpływ na spadek innowacyjności i produktywności gospodarki. Systemy informatyczne na skutek braku globalnych instytucji regulujących są między sobą niekompatybilne. Nie istnieje współpraca w zakresie produkcji energii, a wyzwanie wynikające z redukcji gazów cieplarnianych schodzi na dalszy plan.
- **SCENARIUSZ 5 – Globalna odporność = lokalna adaptacja** – nasilenie się anomalii klimatycznych u progu XXI w. i związane z nimi utrudnienia w globalnym przepływie kapitału wpływają na rewizję podejścia do ochrony środowiska wśród liderów politycznych i biznesowych. Główna zmiana paradygmatu dotyczy przejścia od maksymalizacji produkcji do zwiększenia globalnej odporności (*resilience*) oraz ograniczenia materiałochłonności i transportochłonności. Ludzkość wypracowuje mechanizmy inteligencji rozproszonej (*swarm intelligence*) w celu szybkiego reagowania na ewentualne katastrofy naturalne, a konsumpcja opiera się na materiałoozczędnych produktach o długim cyklu życia.

Identyfikacja czynników endogenicznych

Powyższe scenariusze mogą oddziaływać w różny sposób na poszczególne regiony świata oraz typy jednostek osadniczych. Dlatego w prognozowaniu konieczne jest uwzględnienie uwarunkowań wewnętrznych. Warto zwrócić uwagę na fakt, że niemal wszystkie scenariusze zakładają polaryzację rozwoju. Podczas gdy bieguny wzrostu są najczęściej zwycięzcami w procesie globalnej konkurencji (warunkowanej przez opisane wcześniej makrotrendy i kształtowane przez nie scenariusze), miasta kurczące się trzeba niestety zaliczyć do grona przegranych. Na ich sytuację wpływają, opisane przez Bontje i Wiechmanna (2013), następujące czynniki lokalne: zanik bazy ekonomicznej, negatywne przemiany demograficzne, suburbanizacja, przemiany systemowe (np. transformacja ustrojowa) oraz nieprzewidywalne zdarzenia (np. konflikty zbrojne, klęski żywiołowe).

Wszystkie te czynniki w znacznym stopniu występują w Europie Środkowo-Wschodniej, dlatego nieprzypadkowo właśnie tutaj pojawia się najwięcej przypadków kurczenia się miast. Syntetyczną charakterystykę analizowanych ośrodków przedstawiono w tabeli 9.2.

Formułowanie scenariuszy rozwoju

We współczesnej literaturze brak jest kompleksowych opisów scenariuszy rozwoju dla miast kurczących się. Podkreślane są natomiast wyzwania stojące przed tymi ośrodkami: konieczność dostosowania infrastruktury technicznej do zmniejszającej się liczby mieszkańców, przebudowa systemu transportu publicznego, zagwarantowanie starzejącej się populacji

Tabela 9.2. Syntetyczna charakterystyka analizowanych ośrodków miejskich

Wybrane miasta	Gelsenkirchen, Dessau, Pirmesens (Niemcy) Wałbrzych (Polska) Montu-les Mines (Francja) miasta Doliny Jiului (Rumunia)
Charakterystyczne elementy ścieżki rozwoju	zanik bazy ekonomicznej starzejące się społeczeństwo ujemne saldo migracji względnie homogeniczna struktura społeczna (dominacja słabo wykwalifikowanej siły roboczej) słabo zaznaczająca się suburbanizacja („całościowe” kurczenie się regionu)
Dominujące makrotrendy	globalizacja rewolucja na rynku energetycznym gospodarka oparta na wiedzy nowe ścieżki konsumpcji zmiany demograficzne konwergencja technologiczna
Istotne trendy na poziomie regionalnym	potencjalna reurbanizacja istotna rola lokalnej tożsamości wzrost świadomości ekologicznej wzrost tolerancji i różnorodności

Źródło: opracowanie własne na podstawie prac szkoły letniej projektu CIRES w Dortmundzie.

dostępu do opieki zdrowotnej oraz napięcia wynikającego z procesu globalizacji⁴ (por. Inayatullah 2011). Ratcliffe i Krawczyk (2011) identyfikują z kolei nadrzędny czynnik zmian, czyli zmianę systemu wartości, prowadzącą do znacznego spadku dzietności. Negatywne postrzeganie miasta utrwała się zarówno w jego granicach (w oczach samych mieszkańców), jak i poza nimi (zła reputacja w kraju i za granicą).

Konsekwencją wyżej wymienionych czynników (zarówno makrotrendów, jak i procesów zachodzących na poziomie lokalnym) jest we wszystkich przypadkach spadek dochodów własnych miast, problemy wynikające z konieczności utrzymania nadmiernie rozbudowanej infrastruktury, erozja struktury społecznej oraz spadek jakości usług publicznych. Receptą na opisane wyżej problemy mogłaby stać się zmiana paradygmatów rozwoju z ukierunkowanych wyłącznie na ilościowy wzrost na politykę opartą na bardziej zrównoważonej dystrybucji zasobów, określanej w angielskiej literaturze terminem *good growth* („dobry wzrost”). To podejście jakościowe w prognozowaniu rozwoju stawia jako priorytet zachęty do tworzenia atrakcyjnych, stabilnych miejsc pracy również na obszarach peryferyjnych, a w konsekwencji wzrost ich atrakcyjności jako miejsc zamieszkania (Stewart 2013).

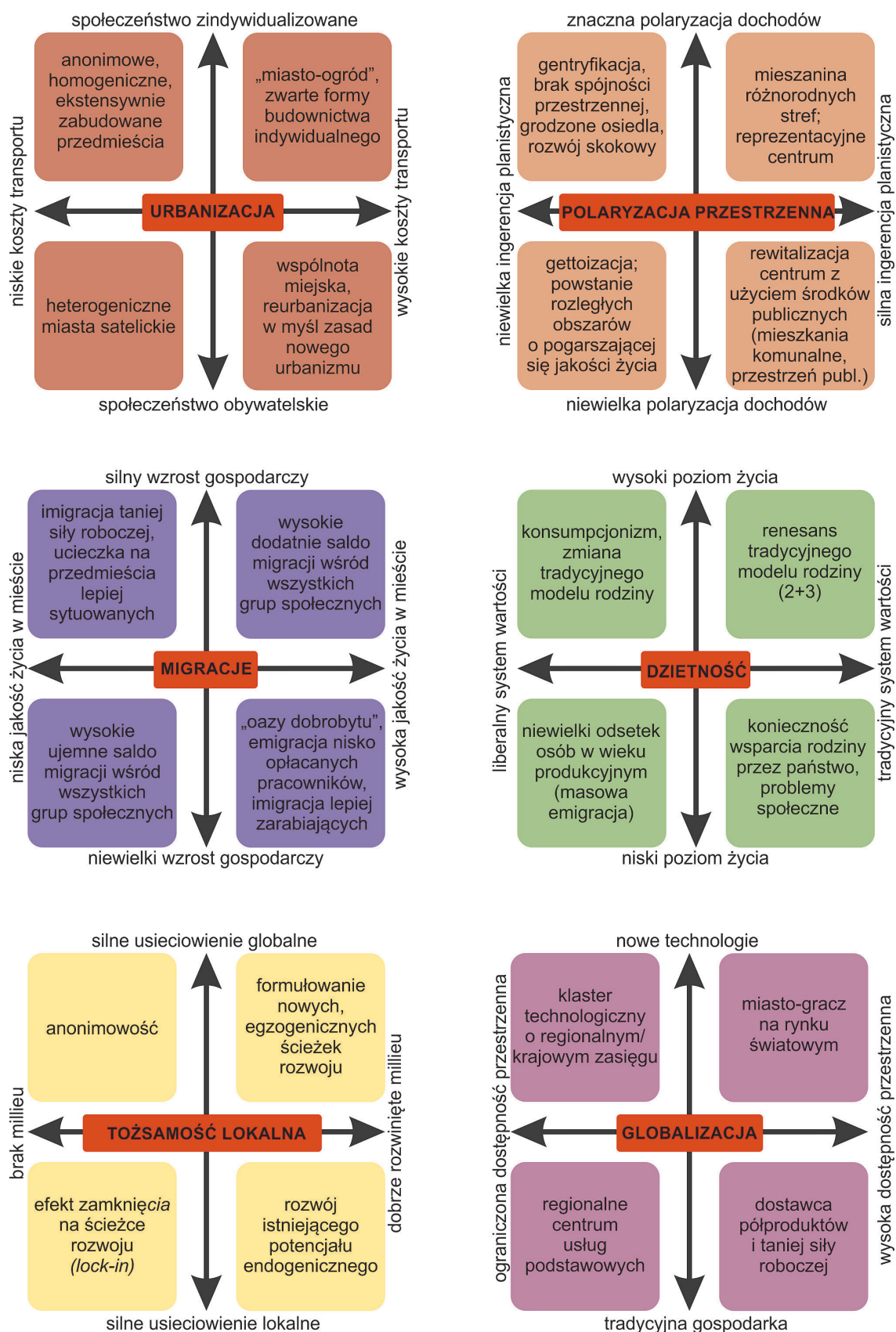
W procedurze rangowania wybrano sześć głównych czynników egzo- i endogenicznych (makro- i mikrotrendów) warunkujących dalsze przemiany miast kurczących się. Należą do nich:

1. trendy urbanizacyjne;
2. polaryzacja przestrzenna;
3. intensywność migracji;
4. dzietność;
5. tożsamość lokalna;
6. rola miasta w systemie globalnym.

Każdy z ww. czynników zanalizowano kolejno w dwuwymiarowym układzie, w którym osie X i Y odpowiadały realiom społeczno-gospodarczym bądź makrotrendom. W efekcie dla każdego z czynników powstały 4 możliwe scenariusze zmian, co szczegółowo przedstawiono na rycinie 9.1. Autor ma świadomość, że dobór zmiennych jest kwestią dyskusyjną, co jest efektem kompromisu pomiędzy uczestnikami szkoły letniej. Powyższa metoda stanowi jednak pewne nowe podejście w zakresie prognozowania przyszłości miast kurczących się i może stać się pomocna w podobnych analizach tego typu.

Kolejnym krokiem było dopasowanie sformułowanych części składowych do siebie i stworzenie spójnych scenariuszy. Oczywiście nie wszystkie uzyskane warianty danego czynnika były stanem możliwym do osiągnięcia, dlatego część z nich odrzucono. Zredukowano również liczbę planowanych scenariuszy z 4 do 3 w celu wyeliminowania najmniej prawdopodobnych opcji. Rozkład ich składowych obrazuje tabela 9.3. W kolejnych częściach rozdziału zaprezentowane zostaną jakościowe opisy trzech scenariuszy o największym prawdopodobieństwie wystąpienia.

⁴ Globalizacja – przenikanie się i wzajemne warunkowanie tego, co globalne, i tego, co lokalne (Dostal, Hampl 2000; Pietraś 2002).

Ryc. 9.1. Zmienność składowych poszczególnych scenariuszy w układzie dwuwymiarowym

Źródło: opracowanie własne na podstawie prac szkoły letniej projektu CIRES w Dortmundzie.

Tabela 9.3. Składowe poszczególnych scenariuszy

	Scenariusz 1 „Kopciuszek”	Scenariusz 2 „Jaszczurka”	Scenariusz 3 „Kameleon”
Procesy urbanizacyjne	Miasto-ogród, zwarte formy budownictwa indywidualnego	Anonimowe, homogeniczne, ekstensywnie zabudowywane przedmieścia oraz pogarszający się stan substancji mieszkaniowej w centrum miasta	Tworzenie się wspólnoty miejskiej w myśl zasad nowego urbanizmu
Polaryzacja przestrzenna	Miasto jako mieszanina różnorodnych stref z centrum o funkcjach reprezentacyjnych	Gentryfikacja, brak spójności przestrzennej, grodzone osiedla, rozwój skokowy	Rewitalizacja centrum z wykorzystaniem środków publicznych (finansowanie budowy mieszkań komunalnych, poprawa jakości przestrzeni publicznej)
Intensywność migracji	Imigracja taniej siły roboczej, ucieczka na przedmieścia lepiej sytuowanych mieszkańców	Exodus mieszkańców, wysokie ujemne saldo migracji wśród wszystkich grup społecznych	Wysokie dodatnie saldo migracji wśród wszystkich grup społecznych
Dzietność	Renesans tradycyjnego modelu rodziny	Konieczność wsparcia rodziny przez państwo, problemy społeczne	Konsumpcjonizm, zmiana tradycyjnego modelu rodziny
Tożsamość lokalna	Rozwój istniejącego potencjału egzogenicznego	Efekt zamknięcia na ścieżce rozwoju (lock-in)	Formułowanie nowych, egzogenicznych ścieżek rozwoju
Rola w systemie globalnym	Klaster technologiczny o regionalnym/krajowym zasięgu	Regionalne centrum usług podstawowych	Gracz na rynku światowym

Źródło: opracowanie własne na podstawie prac szkoły letniej projektu CIRES w Dortmundzie.

Charakterystyka najbardziej prawdopodobnych scenariuszy rozwoju

Scenariusz 1 – „Kopciuszek”

Rozwój miast według tego scenariusza zachodzić może wyłącznie w krajach o dobrze rozwiniętym systemie planowania przestrzennego i sprawnie działających mechanizmach samorządowych. Podstawowym założeniem jest sformułowanie nowej ścieżki rozwoju w oparciu o istniejący potencjał endogeniczny. Dotyczy on nie tylko elementów infrastrukturalnych (w dużej mierze zdekapitalizowanych), co przede wszystkim lokalnej tożsamości, odwołującej się do minionego okresu prosperity. Sformułowanie nowej, endogenicznej ścieżki rozwoju opiera się w znacznej mierze na wsparciu rządowym: tworzona jest niezbędna infrastruktura oraz oferowane są zachęty dla inwestorów (łącznie z ulgami podatkowymi lub bezpośrednimi dopłatami). Ze względu na niższe koszty życia oraz prowadzenia działalności gospodarczej miasto jest w stanie przyciągnąć inwestorów, a w dalszej kolejności nowych mieszkańców – w znacznej mierze jednak przedstawicieli taniej siły roboczej.

Postępuje dekoncentracja miasta w oparciu o model wielośrodkowy, a do centrum wprowadzane

są kliny zieleni. Gruntownej przebudowie ulegają wielopłytkowe osiedla mieszkaniowe, obecne w niemal wszystkich miastach przemysłowych Europy Środkowo-Wschodniej. Poprawiana jest jakość przestrzeni publicznej, łączone są ciasne, нефunkcjonalne mieszkania, dobudowywane są nowe elementy konstrukcyjne (np. szyby windowe i balkony), zmniejszana jest liczba kondygnacji, a w szczególnych przypadkach wyburzane są całe budynki. Najzamożniejsi mieszkańcy w dalszym ciągu odpływają na przedmieścia, jednak dzięki spójnemu systemowi planowania przestrzennego w całej aglomeracji udaje się kontrolować procesy suburbanizacyjne – saldo migracji jest zbliżone do zera.

Występowanie tradycyjnego systemu wartości oraz wsparcie dla rodzin (rozwój infrastruktury oraz wsparcie finansowe) wpływają na relatywnie dużą dzietność w odniesieniu do średniej krajowej. Nad-reprezentacja ludności w wieku poprodukcyjnym skutkuje jednak wysokim współczynnikiem zgonów, dlatego przyrost naturalny jest w dalszym ciągu ujemny.

Odwołanie się w nazwie scenariusza do postaci z baśni braci Grimm wynika z jednej strony z metaforycznej konieczności przemiany z zachowaniem własnej tożsamości, z drugiej strony – z potrzeby pozyskania pomocy zewnętrznej zarówno od państwa („dobra wróżka”), jak i inwestorów zewnętrznych („książę z bajki”). Tylko przy takim zastrzyku finansowym możliwe stanie się ponowne ożywienie miasta generujące efekty mnożnikowe i poprawę atrakcyjności.

Liczba ludności miasta najprawdopodobniej nie będzie wzrastać, gdyż zapotrzebowanie na siłę roboczą w przemysłach nowych technologii jest dużo mniejsze. Możliwe jest natomiast zahamowanie tempa jej spadku, choć dla wielu ośrodków Europy Środkowo-Wschodniej wydawać się to może współcześnie mało realne. Miasto ma jednak szansę na przekształcenie się w znaczący w skali regionalnej, wyspecjalizowany ośrodek opierający się na dawnym potencjale endogenicznym.

Scenariusz 2 – „Jaszczurka”

Jest to przykład potencjalnego rozwoju miasta w warunkach liberalnej gospodarki wolnorynkowej, gdy pomoc zewnętrzna ograniczona jest do minimum. Po upadku zakładów przemysłowych stanowiących koło napędowe dla rozwoju miasta mieszkańcy zostali zostawieni sami sobie. Anonimowość i słabo wykształcone więzi społeczne, a przede wszystkim zła sytuacja na rynku pracy doprowadziły do masowej emigracji młodych, dobrze wykształconych i bardziej zaradnych mieszkańców. Efektem jest zaburzona struktura wieku ludności i skrajnie niski przyrost naturalny, spowodowany przede wszystkim bardzo wysokim współczynnikiem zgonów. Pozostali mieszkańcy zamiast poszukiwania nowych możliwości rozwoju ograniczyli się do wspomniania dawnych dobrych czasów i szukania winnych pogarszających się warunków życia. Specjalizacja umożliwiająca szybki wzrost w okresie gwałtownej industrializacji okazała się dla miasta przekleństwem w okresie globalnej transformacji gospodarczej, znacznie zmniejszając zdolności adaptacyjne (por. Gwosdz 2014).

Głównymi pracodawcami pozostają instytucje sektora publicznego oferujące niewielkie (choć przynajmniej regularnie wypłacane) wynagrodzenie. Pogłębiają się różnice społeczne, wzrasta bezrobocie, a substancja mieszkaniowa w centrum w dalszym ciągu ulega degradacji. Bieda wpływa na zwiększenie intensywności występowania patologii społecznych i konieczność wsparcia rodzin wielodzietnych (dzietność nadal utrzymuje się na dość wysokim poziomie). Nieliczni przedstawiciele klasy średniej masowo przenoszą się na przedmieścia bądź zamykają się w grodzonych osiedlach.

Miasto stopniowo zmniejsza swą wielkość, dostosowując się do sytuacji społeczno-gospodarczej. W efekcie staje się lokalnym zapleczem, oferującym miejscowym i okolicznym mieszkańcom podstawowe usługi w zakresie administracji publicznej, opieki zdrowotnej, edukacji i handlu. Porównanie do jaszczurki wynika z konieczności dostosowania

się do trudnych realiów. Tak jak jaszczurka w obliczu zagrożenia odrzuca swój ogon, aby przetrwać, tak kurczące się miasto musi pogodzić się z utratą znacznej części mieszkańców i degradacją w układzie hierarchicznym do ośrodka niższego rzędu.

Scenariusz 3 – „Kameleon”

W tym scenariuszu miasto podejmuje trudne wyzwanie polegające na sformułowaniu wizji i ponownym określeniu swoich funkcji, dzięki czemu mogłoby na nowo zyskać znaczącą pozycję w globalnym układzie powiązań. Konieczne w tym przypadku staje się wdrożenie procesów adaptacji, reorganizacji, transformacji, a w końcu ponownego wykorzystania opuszczonych terenów poprzemysłowych. Kluczem do rozwoju staje się zerwanie z jednorodnością (zarówno w ujęciu gospodarczym, jak i społecznym). Miasto jak kameleon zmienia swe oblicze, dostosowując się do bieżących realiów. Jego społeczeństwo staje się bardziej otwarte i tolerancyjne dla różnych poglądów, stylów życia, modeli rodziny. Główny nacisk kładzie się na rozwój miękkich czynników lokalizacji: finansowanie edukacji i kultury, poprawę jakości życia w centrum oraz wizerunku miasta poza jego granicami. Przyciąga to na nowo ludzi młodych, kreatywnych, dodatkowo skuszonych niższymi kosztami życia w porównaniu do wielkich metropolii. Centrum miasta zostaje przebudowane w myśl zasad nowego urbanizmu, takich jak: podkreślenie wielofunkcyjnego charakteru, projektowanie dzielnic z niewysoką pierzeją zabudową oraz atrakcyjnymi terenami zieleni i pozostałej przestrzeni publicznej. Ww. działania finansowane są w znacznej mierze przy użyciu środków publicznych – w historycznych budynkach tworzone są mieszkania komunalne oraz siedziby instytucji miejskich, a podmiotom gospodarczym oferowane jest wsparcie finansowe zachęcające do inwestowania. Poprawa jakości życia w centrum wpływa na zahamowanie procesów suburbanizacyjnych. Co więcej, miasto staje się atrakcyjnym miejscem do zamieszkania również dla osób spoza regionu i dzięki znalezieniu nowej niszy rynkowej ma szansę ponownie stać się graczem na rynku światowym.

Podsumowanie

Powyższe scenariusze stanowią jedynie próbę przedstawienia możliwych ścieżek rozwoju kurczących się miast. W zależności od doboru czynników oraz

zestawienia ich wariantów możliwe jest uzyskanie kolejnych potencjalnych scenariuszy. Podjęcie próby przewidywania nadchodzących zmian jest dla lokalnych decydentów szczególnie istotne, ponieważ umożliwia przeciwdziałanie negatywnym skutkom kurczenia się oraz zmianę paradygmatu rozwoju miasta z ilościowego na jakościowy (poprawa standardu życia zamiast usilnych prób zwiększania się liczby mieszkańców). Niestety wielu z nich nadal neguje fakt występowania procesu kurczenia się – postrzegają przyznanie się do tego w kategoriach własnej porażki. Podejście to odpowiada pierwszej z faz opisanych przez Wiechmanna (2008) na przykładzie wschodnioniemieckiego Drezna – **zaprzeczeniu**. Jest ona charakterystyczna dla znacznej części kurczących się miast Europy Środkowo-Wschodniej. Kolejna faza to **próba odwrócenia niekorzystnego trendu**, przejawiająca się dążeniem do powrotu na ścieżkę wzrostu poprzez przyciągnięcie nowych

inwestorów (przykładem są opisane w tej książce Bańska Szczawnica, Ostrawa i Wałbrzych). Nie zawsze jest to możliwe, dlatego koniecznością dla części miast jest **kontrolowane kurczenie się** i dostosowanie jego wielkości do potrzeb zmniejszającej się liczby mieszkańców. Jedynym państwem regionu Europy Środkowo-Wschodniej, w którym na szerszą skalę prowadzone są tego typu działania, są Niemcy (patrz przykład Dessau w rozdziale 5.2), gdzie dyskusja na temat wyzwań wynikających z procesu kurczenia się miast rozpoczęła się najwcześniej. Ostatnią z faz jest **osiągnięcie nowego stanu równowagi**, odpowiadającego zmienionej pozycji miasta w układzie hierarchicznym jednostek osadniczych. W zależności od obranej ścieżki rozwoju liczba mieszkańców może być znacznie niższa (scenariusz 2), zbliżona (scenariusz 1) lub – przy wyjątkowo sprzyjających okolicznościach – nawet wyższa od obecnej (scenariusz 3).

10. Kurczenie się miast jako wyzwanie dla polityki miejskiej

Tadeusz Strykiewicz, Emilia Jaroszeńska

Kurczenie się miast stanowi duże wyzwanie dla władz administracyjnych i samorządowych różnych szczebli (od Unii Europejskiej, poprzez szczebel krajowy i regionalny po lokalny), a także dla instytucji planistycznych. Wyzwanie to nabiera szczególnego charakteru w postsocjalistycznych krajach Europy Środkowo-Wschodniej, gdzie kultura planistyczna była przez wiele lat kształtowana w oparciu o paradygmat ciągłego wzrostu (por. Pallagst i in. 2009; Wiechmann 2008; Parlament Europejski 2008; Hollander i in. 2009; OECD 2011; Rumpel, Slach 2012).

Haase (2013), nawiązując do wyników projektu Shrink Smart, zwraca uwagę na różne rodzaje uwarunkowań, które określają charakter polityki wobec kurczących się miast. Należą do nich:

- a) systemy i kultura zarządzania;
- b) tradycje polityczne;
- c) sposób formułowania i adresowania problemów;
- d) relacje między różnymi szczeblami i poziomami zarządzania;
- e) sposób sprawowania władzy;
- f) dostępność i źródła finansowania (Haase 2013, s. 38).

Zdaniem DiGaetano i Strom (2003) efektywność tej polityki zależy w znacznym stopniu od modelu zarządzania miastem. Wyróżniają oni pięć podstawowych modeli zarządzania: klientelistyczny, korporacyjny, menedżerski, pluralistyczny i populistyczny. Rzecz jasna, w rzeczywistości często mamy do czynienia z „wymieszaniem” ww. form zarządzania i kształtowaniem się modelu hybrydowego.

Niezależnie od istniejących uwarunkowań i modeli zarządzania, strategie mające na celu przewyższenie negatywnych skutków procesu kurczenia się miast powinny odnieść się do kilku najważniejszych „wyznaczników” tego procesu, które przedstawiono w tabeli 10.1.

Strategie mające na celu reakcję na proces kurczenia się można sklasyfikować w różny sposób. Jedną z ciekawszych i najbardziej użytecznych propozycji klasyfikacji została zaprezentowana w pracy Danielzyk i in. (2002), a pokazano ją w tabeli 10.2.

Opierając się m.in. na tej klasyfikacji, w projekcie CIRES wyróżniono trzy najczęściej występujące podejścia w polityce miejskiej, które są ukierunkowane na:

- a) przewyższenie lub łagodzenie negatywnych skutków kurczenia się;
- b) poszukiwanie nowych źródeł wzrostu;
- c) promowanie pozytywnych aspektów kurczenia się.

Z kolei Strykiewicz (2013b) proponuje – z punktu widzenia innego kryterium – wyróżnienie dwóch typów strategii:

- a) strategii realizowanych *in situ* (tj. na miejscu, na obszarze kurczącego się miasta) oraz
- b) strategii usieciowienia (*networking strategies*).

Pierwszy z nich obejmuje przede wszystkim przedsięwzięcia mające na celu pobudzenie lokalnej przedsiębiorczości i zmniejszanie bezrobocia oraz rewitalizację obszarów śródmiejskich lub terenów przemysłowych. Drugi typ oparty jest na tworzeniu warunków do intensyfikacji relacji z innymi, wyżej rozwiniętymi miastami, np. poprzez poprawę jakości infrastruktury komunikacyjnej i zwiększenie częstotliwości połączeń (co może ułatwiać dojazdy do pracy i szkół, przeciwdziałając odpływowi siły roboczej). Dwie powyższe orientacje strategiczne przeciwdziałania negatywnym skutkom procesu kurczenia się miast przedstawiono na rycinie 10.1.

Należy w tym miejscu zgodzić się ze stwierdzeniem Wiechmanna (2008, s. 432), że „potrzebne jest formułowanie nowych scenariuszy i programów rozwojowych uwzględniających proces kurczenia się miast”. W działaniach tych niezbędne jest

Tabela 10.1. Obszary szczególnego oddziaływania polityk miejskich w kurczących się miastach

Obszar działań	Problemy i wyzwania
Struktura społeczno-demograficzna	negatywne zachowania prokreacyjne i tendencje demograficzne (np. niski wskaźnik urodzeń) przeciwdziałanie odpływowi ludności, zachęty imigracyjne starzenie się ludności zmniejszanie się wielkości gospodarstw domowych
Struktura ekonomiczna	przeciwdziałanie bezrobociu i tworzenie nowych miejsc pracy przyciąganie inwestorów malejące dochody budżetu miejskiego i rosnący deficyt budżetowy zależność od zewnętrznych źródeł finansowania (w szczególności ze środków publicznych)
Mieszkalnictwo	pustostany pogarszający się stan substancji mieszkaniowej niszczące obiekty i przestrzenie publiczne
Infrastruktura techniczna i użytkowanie ziemi	„przerost” niektórych składników infrastruktury technicznej w obliczu malejącego popytu nieużytkowane tereny oraz obiekty infrastrukturalne i przemysłowe
Infrastruktura społeczna	niewykorzystany potencjał niektórych obiektów przeznaczonych dla dzieci i młodzieży (np. żłobków, szkół) wzrastający popyt na obiekty i usługi dla osób starszych (np. domy opieki)

Źródło: na podstawie Rink i in. (2009), z modyfikacjami autorów.

Tabela 10.2. Typy strategii ukierunkowanych na przezwyciężanie negatywnych skutków kurczenia się miast

Strategie	Aktywne			Pasywne
	ekspansja (<i>expansive strategy</i>)	podtrzymywanie dotychczasowych zasobów (<i>maintenance strategy</i>)	planowane zmniejszanie się (<i>planning for decline</i>)	brak działań wywołujący „błędne koło” kurczenia się (<i>decline as vicious circle</i>)
Cel	działania ukierunkowane na zatrzymanie, a nawet wzrost populacji w granicach miast	zachowanie atrakcyjności istniejących struktur miejskich	uporządkowane kurczenie się, rozwój jakościowy	brak sprecyzowanych celów
Najważniejsze formy realizacji polityki miejskiej	powstawanie nowych obszarów rezydencjalnych	rozwój dotychczasowych form użytkowania terenu i funkcji, programy zorientowane na wybrane grupy docelowe	adaptacja i redukcja istniejącej infrastruktury, rozwój obszarów rekreacyjnych	oczekiwanie na interwencję zewnętrzną (np. ze strony władz centralnych lub regionalnych) i wsparcie finansowe

Źródło: Danielzyk i in. (2002, s. 25), ze zmianami autorów.

zaangażowanie zarówno aktorów lokalnych (władz samorządowych, przedsiębiorstw, instytucji i organizacji otoczenia biznesu), jak i ponadlokalnych (urzędy marszałkowskie, Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju), wsparte programami i finansami Unii Europejskiej (Zarządzanie rozwojem miast... 2013). Konieczne jest uwolnienie się od „obsesji paradygmatu ciągłego wzrostu” w polityce miejskiej, wypracowanie odpowiednich form planowania (*planning for shrinkage*), a także postrzeganie kurczenia się miast przez pryzmat szans i możliwości zmian dotychczasowej ścieżki rozwoju (*shrinkage as an opportunity* – por. Bontje 2004; Hollander i in. 2009).

Bez względu na przyjętą orientację w polityce miejskiej odnoszoną do procesu kurczenia się, realizacja tej polityki winna przebiegać według schematu opracowanego przez Bernta i in. (2010) w ramach projektu *Shrink Smart* (ryc. 10.2).

Uczestnicy tego projektu opisali przykłady „dobrych praktyk”, pokazujących, że „kurczenie się nie jest nieodwracalnym losem miasta” (Haase 2013, s. 39). Owymi przykładami kurczących się miast będących na etapie reurbanizacji są Liverpool i Lipsk. Ich współczesne trajektorie rozwojowe zostały szczegółowo przedstawione w artykule Rinka i in. (2012). W obu ww. miastach jedną ze strategii przeciwdziałania negatywnym skutkom procesu kurczenia się była zmiana ich struktury funkcjonalnej, ukierunkowana na wzrost znaczenia tzw. przemysłów kultury i sektora kreatywnego. Niektóre elementy tej strategii są również realizowane w miastach zaprezentowanych w niniejszej publikacji.

Z raportu wykonanego w ramach projektu CIRES (Strykiewicz 2013a) wynika, że percepcja społeczna oraz zainteresowanie procesem kurczenia się miast w formułowaniu polityki i strategii rozwoju miast

• Strategie *in situ*

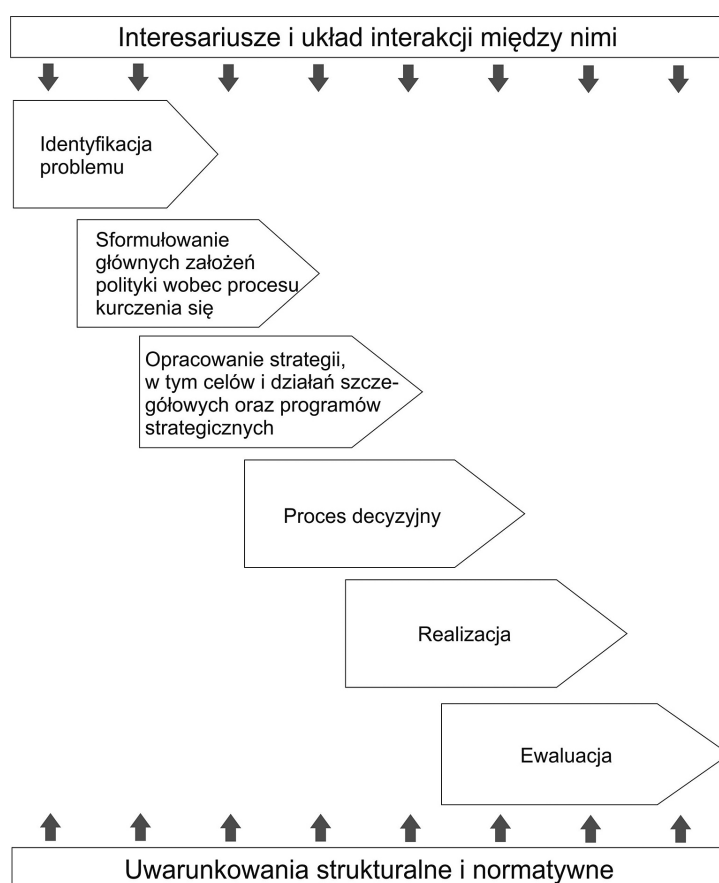

• Strategie sieciowe – oparte na współpracy z innymi, wyżej rozwiniętymi jednostkami przestrzennymi

Ryc. 10.1. Dwie orientacje strategiczne przeciwdziałania negatywnym skutkom kurczenia się miast
Źródło: opracowanie własne.

w Europie Środkowo-Wschodniej są ściśle powiązane ze stopniem zaawansowania transformacji instytucjonalnej w tych krajach oraz ze skalą (natężeniem) procesu kurczenia się. W krajach, które wcześniej wkroczyły na ścieżkę transformacji i wcześniej zostały członkami Unii Europejskiej (Czechy, Estonia,

Polska, Słowacja, Słowenia, Węgry), debata społeczna i działania władz wydają się bardziej zaawansowane niż na przykład w krajach bałkańskich (Bośnia-Hercegowina, Bułgaria, Macedonia). Generalnie w krajach Europy Środkowo-Wschodniej przeważają strategie mające na celu przewyższanie (łagodzenie)

Ryc. 10.2. Etapy realizacji polityki miejskiej w miastach kurczących się
Źródło: na podstawie Bernt i in. (2010) z modyfikacjami autorów.

negatywnych skutków kurczenia się miast (*mitigation strategies*), natomiast ciągle brakuje strategii zorientowanych na „rozwój w warunkach kurczenia się”. Zasada „*shrink smart*” i związane z nią umiejętne przystosowanie się miast do procesu kurczenia się pozostają przyszłościowym imperatywem polityk miejskich

w tej części Europy. W ich formułowaniu powinny uczestniczyć różne grupy interesariuszy (instytucje UE, rząd, samorządy terytorialne, środowiska naukowe, przedsiębiorcy, organizacje pozarządowe). Ważnym, dotychczas słabo artykułowanym elementem tych dyskusji winna stać się polityka migracyjna.

Literatura

- Allweil Y. 2007. Shrinking cities: Like a slow-motion Katrina. *Places*, 19(1): 91–93.
- American Assembly. 2011. Reinventing America's legacy cities. Strategies for cities losing population. Detroit.
- Amin A., Thrift N. 1994. Globalization, institutions and regional development in Europe. Oxford University Press.
- Armstrong H., Taylor J. 2000. Regional economics and policy. Third edition. Blackwell, Oxford.
- Arthur B. 1994. Increasing Returns and Path Dependence in the Economy. University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Bagiński E. 2006. Etapy rozwoju demograficznego byłych miast wojewódzkich w latach 1975–2003. [W:] J. Słodczyk, E. Szafranek (red.), *Kierunki przekształceń struktury gospodarczej i społeczno-demograficznej miast*. Uniwersytet Opolski, Opole, s. 415–425.
- Ballesteros E.R., Ramirez M.H. 2007. Identity and community – Reflections on the development of mining heritage tourism in Southern Spain. *Tourism Management*, 28: 677–687.
- Bański J. 2007. Koncepcje rozwoju struktury przestrzennej w Polsce – polaryzacja czy równoważenie. *Przegląd Geograficzny*, 79(1): 45–77.
- Baron M., Cunningham-Sabot E., Grasland C., Riviere D., Hamme G. (red.) 2010. *Villes et régions européennes en décroissance, maintenir la cohésion territoriale*. Hermès-Sciences, Paris.
- Base M. 2004. Suburbanization Process. *ERA*, 6: 73–76.
- Base M. 2005. Deteriorated Rural Countryside. *Urbanism and Territorial Development*, 8(3): 12–17.
- Batty M. 2013. The future cities agenda. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 40: 191–194.
- Beauregard R.A. 2003. *Voices of Decline. The Post-war Fate of US Cities*. Routledge, London–New York.
- Beauregard R.A. 2009. Urban population loss in historical perspective: United States, 1820–2000. *Environment and Planning*, 41: 514–528.
- Beauregard R.A. 2011. Spaces of Shrinkage: United States 1950–2000. Paper presented at the International RC21 Conference 2011 (<http://www.rc21.org/conferences/amsterdam2011/edocs2/Session%2025/25/1/Beauregard.pdf>).
- Berg L. van den, Drewett R., Klaasen L. 1982. *Urban Europe: A Study of Growth and Decline*. Pergamon, Oxford.
- Bernt M. 2009. Partnerships for demolition. The governance of urban renewal in east German shrinking cities. *International Journal of Urban and Regional Research*, 33(3): 754–769.
- Bernt M., Coach C., Haase A. Cocks M., Grossman K., Cortese C., Krzysztofik R. 2013/2014. Why and how does(n't) urban shrinkage get onto the agenda? Experiences from Leipzig, Liverpool, Genoa, and Bytom. *International Journal of Urban and Regional Research*, (38): early view – 16.12.2013.
- Bernt M., Rink D. 2010. Not relevant to the system: The crisis in the backyards. *International Journal of Urban and Regional Research*, 34(3): 678–685.
- Bierbaum E. 2002. City research, city – identity – research trends and methods of soft social factors to measure the local competitiveness. Budapest Business School.
- Bleha B., Bucek J. 2009. Theoretical issues of local population and social policy in “shrinking” cities – some findings from transitive Bratislava. *International Workshop Challenges of ageing in villages and cities: The Central European Experience*, Szeged.
- Bleha B., Popjaková D. 2007. Migrácia ako dôležitý determinant budúceho vývoja na lokálnej úrovni – príklad Petržalky. *Geografický časopis*, 59(3): 265–291.
- Bontje M. 2004. Facing the challenge of shrinking cities in East Germany: the case of Leipzig. *GeoJournal*, 61(1): 13–21.
- Bontje M., Musterd S. 2012. Understanding Shrinkage in European Regions. *Built Environment*, 38/2: 153–161.
- Borén T., Gentile M. 2007. Metropolitan processes in post-communist states: an introduction. *Geografiska Annaler Series B*, 89(2): 95–110.
- Boschma R.A., Lambooy J.G. 1999. Evolutionary economics and economic geography. *Journal of Evolutionary Economics*, 9: 411–429.
- Bradbury K.L., Downs A., Small K.A. 1982. *Urban Decline and the Future of American Cities*. The Brookings Institution, Washington.
- Brandstetter B., Lang T., Pfeifer A. 2005. Umgang mit der schrumpfenden Stadt – ein Debattenüberblick. *Berliner Debatte Initial*, 16: 55–68.
- Brezzi M., Piacentini M., Rosina K., Sanchez-Serra D. 2012. Redefining urban areas in OECD countries. [W:] *Redefining „Urban”; A New Way to Measure Metropolitan Areas*. OECD, s. 19–58.
- Brückner H. 2011. Schrumpfende Städte – wachsende Freiräume? Die Vision vom „Urbanen Gartenreich“ zur Erfindung neuer Urbanitäten in Zeiten sinkender Bevölkerung: der Fall Dessau. [W:] C. Müller (red.), *Urban Gardening. Über die Rückkehr der Gärten in die Stadt*. Oekom, München.

- Buček J. 2005a. Slovakia. [W:] R. van Kempen, M. Vermeulen, A. Baan (red.), *Urban Issues and Urban Policies in the New EU Countries*. Ashgate, Aldershot, s. 78–108.
- Buček J. 2005b. The Role of Local Government in Local Economic Development – Slovakia. [W:] S. Capková (red.), *Local government and economic development. Local Government and Public Service Reform Initiative*, Open Society Institute, Budapest, s. 107–134, 461–542.
- Burgelman R.A. 2002. Strategy as vector and the inertia of coevolutionary lock-in. *Administrative Science Quarterly*, 47(2): 325–357.
- Bürkner H.J. 2003. Schrumpfung, städtische Rekonstruktion und Regenerierung sozialräumliche Perspektiven. *PRS – aktuell*, 40: 1–3.
- Butzin B. 1986. Zentrum und Peripherie im Wandel. Erscheinungsformen und Determinanten der Counterurbanization in Nordeuropa und Kanada. Münsterche Geographische Arbeiten, Paderborn.
- Castells M. 2002. *The Internet Galaxy*. Oxford University Press.
- Čengić N. 2010. Intersections: urban form and public space. [W:] S. Öymen Gür (red.), *Rethinking Globalism: Case of Transforming Old Cities*. Lambert Academic Publishing, Saarbrücken.
- Cermak Z. 2005. Migration and Suburbanization Processes in the Czech Republic. *Demography*, 47(7): 169–176.
- Cheshire P. 1995. A new phase of urban development in Western Europe? The evidence for the 1980s. *Urban Studies*, 32, 7: 1045–1063.
- Cheshire P., Hay D. 1989. *Urban Problems in Western Europe*. Unwin Hyman, London.
- Chojnicki Z. 1988. Koncepcja terytorialnego systemu społecznego. *Przegląd Geograficzny*, 4: 491–510.
- Chojnicki Z. 1996. Region w ujęciu geograficzno-systemowym. [W:] T. Czyż (red.), *Podstawy regionalizacji geograficznej* Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 7–43.
- Clark D. 1989. *Urban decline. The British Experience*. Routledge, London.
- Colby C.C. 1933. Centripetal and Centrifugal forces in urban geography. *Annals of Association of American Geographers*, 23(1): 1–20.
- Couch C., Cocks M., Bernt M., Grossmann K., Haase A., Rink D. 2012. Shrinking cities in Europe. *Town & Country Planning*, 81(6): 264–270.
- Couch C., Karecha J., Nuißl H., Rink D. 2005. Decline and sprawl: An evolving type of urban development – observed in Liverpool and Leipzig. *European Planning Studies*, 13(1): 117–136.
- Cunningham-Sabot E., Jaroszewska E., Fol S., Roth S., Strykiewicz T., Wiechmann T. 2010. *Processus de décroissance urbaine*. [W:] M. Baron, E. Cunningham-Sabot, C. Grasland, D. Riviere, G. van Hamme (red.), *Ville et regions europeennes en décroissance*. Lavoisier, Paris.
- Dale B. 2002. An institutional approach to local restructuring – The case of four Norwegian mining towns. *European Urban and Regional Studies*, 9, 1: 5–20.
- Danielzyk R., Mielke B., Zimmer-Hegmann R. 2002. ILS Beiratsbericht *Demographische Entwicklung – Schrumpfende Stadt*. Institut für Landes- und Stadtentwicklungsforschung des Landes Nordrhein-Westfalen, Dortmund.
- David P. A. 2000. Path Dependence, Its Critics and the Quest for “Historical Economics”. [W:] S. Ioannides (red.), *Evolution and Path Dependence in Economic Ideas: Past and Present*, P. Garrouste, Elgar, Cheltenham.
- Di Gaetano A., Strom E. 2003. Comparative Urban Governance. An Integrated Approach. *Urban Affairs Review* 38(3): 356–395.
- Djukic A., Stupar A. 2007. Patchwork or Matrix? Testing the Capacity of the Contemporary City. *International science conference: Multifunctional and Intensive Land Use*. International Federation for Housing and Planning, Lisbon.
- Djukic A., Ralevic M. 2005. Growth Management of the Cities in Serbia in the Function of the Sustainable Development. [W:] A.G. Kungolos, C.A. Brebbia, E. Beriatos (red.), *Sustainable Development and Planning*, Vol. 1. WIT Press, Southampton.
- Djukic A., Tomic V. 2009. ICT Instruments as Possible Support for the Equal Distribution of Population. [W:] A. Hallin, T. Karrbom-Gustavsson (red.), *Organizational Communication and Sustainable Development: ICTs for Mobility*, IGI Global, Premier Reference Source, Information Science Reference.
- Domański B., Gwosdz K. (red.) 2005. *Dziesięć lat doświadczeń pierwszej polskiej specjalnej strefy ekonomicznej. Mielec 1995–2005*. Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków–Mielec.
- Dostal P., Hampl M. 2000. Globalisation: processes of integration or multi-polarisation. *Acta Universitatis Carolinae, Geographia*, 35(1): 5–20.
- Drozg V. 2008. Scenarij urbanega razvoja v Sloveniji. [W:] M. Sitar (red.), *Urban Futures*. University of Maribor, Faculty of Civil Engineering, s. 41–55.
- Dumitrescu B. 2008. *Orașele monoindustriale din România*. Editura Universitară, University of Bucharest, Faculty of Geography.
- Eberhardt P. 1989. Regiony wyludniające się w Polsce. *Prace Geograficzne*, 148. IGI PAN, Warszawa.
- Eszenyi O. 2009. Public safety – Community safety! – International good practices and policies in (social) crime prevention. *Falu Város Régió*, Budapest.
- Fol S., Cunningham-Sabot E. 2010. ‘Déclinurbain’ et shrinking cities: une évaluation critique des approches de la décroissance urbaine. *Annales de géographie*, 4(674): 359–383.
- Gajda M. 2010. Wałbrzych naznaczony węglem. Od etosu górnika do stygmatu bieda szybownika. [W:] K. Kamińska (red.), *Miejskie wojny. Edukacyjne dyskursy przestrzeni*. Oficyna Wydawnicza ATUT, Wrocław.
- Gałązka Z., Strzelecki Z. (red.) 2012. *Sytuacja demograficzna Polski. Rządowa Rada Ludnościowa, Raport 2011–2012*, Warszawa.
- Gawryszewski A. 2005. *Ludność Polski w XX w.* IGI PAN, Warszawa.
- Gestring N., Glasauer H., Hannemann C., Petrowsky W., Pohl J. (red.) 2005. *Jahrbuch Stadtregion 2004/05*,

- Schwerpunkt: Schrumpfende Städte. VS Verlag, Wiesbaden.
- Gilman T.J. 2001. No miracles here. Fighting Urban Decline in Japan and the United States. State University of New York Press, Albany.
- Götze D. 2009. Dessau im Aufbau. Stadtentwicklung 1945–1990. Funk Verlag Bernhard Hein, Dessau-Roßlau.
- Grobner G. 1993. The Weakness of Strong Ties: The Lock-in of Regional Development in the Ruhr Area. [W:] G. Grobner (red.), *The Embedded Firm: On the Socio-economics of Industrial Networks*. Routledge, London, s. 255–277.
- Grabski W.J. 1960. 300 miast wróciło do Polski. Informator historyczny 1960–1960. Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa.
- Grochowski M., Lisowski A. 2009. Procesy suburbanizacji: uwarunkowania, formy, konsekwencje. [W:] *Eksperytyzy do Koncepcji Zagospodarowania Przestrzennego Kraju*. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, s. 217–281.
- Großmann K., 2007. Am Ende des Wachstumsparadigmas? Zum Wandel von Deutungsmustern in der Stadtentwicklung. Der Fall Chemnitz. Transcript Verlag, Bielefeld.
- Großman K., Bontje M., Haase A., Mykhnenko V. 2013. Shrinking cities: Notes for the further research agenda. *Cities*, 35(2013): 221–225.
- Großmann K., Haase A., Rink D., Steinführer A. 2008. Urban shrinkage in East Central Europe; Benefits and limits of a cross-national transfer of research approaches. [W:] M. Nowak, M. Nowosielski (red.), *Declining Cities*. Instytut Zachodni, Poznań, s. 77–99.
- Grzeszczak J. 1996. Tendencje kontrurbanizacyjne w kra-
jach Europy Zachodniej. Wydawnictwo Continuo, Wrocław.
- Gwosdz K. 2004. Ewolucja rangi miejscowości w konurbacji przemysłowej. Przypadek Górnego Śląska (1830–2000). Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Gwosdz K. 2012. Baza ekonomiczna i specjalizacja funkcjonalna miast konurbacji katowickiej po dwóch dekadach transformacji. *Acta Geographica Silesiana* (11): 15–29.
- Gwosdz K. 2014. Pomiedzy stara a nowa szciezka rozwojowa. Mechanizmy ewolucji struktury gospodarczej i przestrzennej regionu tradycyjnego przemyslu na przykladzie konurbacji katowickiej po 1989 r. Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Haase A. 2008. Reurbanisation – an analysis of the interaction between urban and demographic changes as a comparison between European Cities. *Die Erde*, 139(4): 309–332.
- Haase A. 2013. No on-size-fits-all. O różnorodności kurczących się miast w Europie. [W:] *Zarządzanie rozwojem miast o zmniejszającej się liczbie ludności (w kontekście perspektywy finansowej 2014–2020)*. Kancelaria Senatu Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa.
- Haase A., Bernt M., Großmann K., Mykhnenko V., Rink D. 2013. Varieties of shrinkage in European cities. *European Urban and Regional Studies*, 12: 1–17.
- Haase A., Hospers G.-J., Pekelsma S., Rink D. 2012. Shrinking Areas. Front-runners in Innovative Citizen Participation. EUKN, The Hague.
- Haase D., Haase A., Kabisch S., Bischoff P. 2008. Guidelines for the perfect inner city. Discussing the appropriateness of monitoring approaches for reurbanization. *European Planning Studies*, 16(8): 1075–1120.
- Hall P. 1998. *Cities in Civilization: Culture, Technology and Urban Order*. Weidenfeld & Nicolson, Pantheon Books, New York.
- Hall P., Hay D. 1980. *Growth Centres in the European Urban System*. Heinemann Educational, London.
- Hannemann C. 2000. Zukunftschance Schrumpfung – Stadtentwicklung in Ostdeutschland – eine Skizze. [W:] F. Hager, W. Schenkel (red.), *Schrumpfungen. Chancen für ein anderes Wachstum. Ein Diskurs der Natur- und Sozialwissenschaften*. Springer, Berlin, s. 99–105.
- Harvey D. 1982. *The limits to capital*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Harvey D. 1989. *The conditions of postmodernity. An enquiry into the origins of cultural change*. Blackwell, Cambridge/Oxford.
- Häußermann H., Siebel W. 1985. Die Chancen des Schrumpfens. Plädoyer für eine andere Großstadtpolitik. *Die ZEIT*, 13: 33–37.
- Häußermann H., Siebel W. 1987. *Neue Urbanität. Suhrkamp Verlag, Frankfurt*.
- Heijden K. van der 1996. *Scenarios: The Art of Strategic Conversation*. Chichester.
- Hnilicka P. 2005. *Urban Sprawl: Questions of Suburban Construction of Family houses*. Era, Brno.
- Hocevar M., Uršic M., Kos D., Trcek F. 2005. Changing of the Slovene Urban System: Specific Socio-Spatial trends and Antiurban Public Values/Attitudes. [W:] F. Eckardt (red.), *Path of Urban Transformation*. Vol. 5. Peter Lang Europaeisher Verlag der Wissenschaften.
- Hoekveld J. 2012. Time-Space Relations and the Differences between Shrinking Regions. *Built Environment*, 38/2: 179–195.
- Hollander J.B., Németh J. 2011. The bounds of smart decline: a foundational theory for planning shrinking cities. *Housing Policy Debate*, 21(3): 349–367.
- Hollander J.B., Pallagst K., Schwarz T., Popper F. 2009. Planning shrinking cities. *Progress in Planning (special issue: Emerging Research Areas)*, 72(4): 223–232.
- Hondrich K.O. 2007. Weniger sind mehr: warum der Geburtenrückgang ein Glücksfall für unsere Gesellschaft ist. Campus Verlag, Frankfurt.
- Horváth D. 2009. First experiences of a new way of urban renewal – Complex urban regeneration in Kesztyugyár. *Falu Város Régió, Budapest*.
- Horváth J. 2009. Lifebelt at Nap street neighbourhood. *Falu Város Régió, Budapest*.
- Húšťavová M., Paučulová Ľ. 2009. Zákutia Dolnej Ružovej pre kultúru. Banskotiavnický skrášľovací spolok a Nadácia Ekopolis.
- Inayatullah S. 2011. City futures in transformation: Emerging issues and case studies. *Futures*, 43: 654–661.
- Jackson J. 2002. Urban sprawl. *Urbanism and Territorial Development*, 5(6): 21–27.

- Jakoš A. 1993. Demografske spremembe in mesta v Sloveniji. Faculty of Architecture, Ljubljana.
- Jakoš A. 2009. Demographic data for the Municipality of Ljubljana. [W:] M. Sasek Divjak i in. (red.), Strategic Spatial Plan for The Municipality of Ljubljana. Urban Planning Institute of the Republic of Slovenia, Ljubljana.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., Marcińczak S., Siejkowska A. (red.) 2010. Dynamika i skutki procesów urbanizacji w regionach miejskich po 1990 r. na przykładzie regionu miejskiego Łodzi. Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Janata J. 2004. Transport difficulties of Prague Southern Region, and not only them. *Modern Municipality*, 12: 36–37.
- Jaroszweska E., Stryjakiewicz T. 2012. Urban shrinkage in Poland in the context of the development pathways of winners and losers in the post-socialist transition. Referat na 32. Kongresie Międzynarodowej Unii Geograficznej „Down to Earth”, Kolonia (Niemcy), 26–30 sierpnia 2012.
- Jażdżewska I. 2006. Factors determining changes in urban settlement system in Poland in the 20th century. *Prirodne Viedy*, XLIV, *Folia Geographica*, 10: 217–223.
- Jażdżewska I. 2007. Miejski system osadniczy w Polsce na przełomie XX i XXI w. [W:] P. Brezen, S. Grykien (red.), *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*. IX. Od lokalnego do globalnego wymiaru gospodarowania przestrzenią – nowe jakości przestrzeni społeczno-ekonomicznej. Uniwersytet Wrocławski, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Wrocław, s. 117–126.
- Jażdżewska I. 2007. Rola małych miast w miejskiej sieci osadniczej Polski. [W:] E. Rydz (red.), *Podstawy i perspektywy rozwoju małych miast*. Akademia Pomorska, Słupsk, s. 31–46.
- Jędraszko A., Billert A. 2006. Polska przestrzeń – polskie miasta – Sodoma i Gomora w sercu Europy. Artykuł nie opublikowany.
- Kaavan de D. 1987. Europe's second demographic transition. *Population Bulletin*, 42: 1–57.
- Kabisch S., Haase A., Haase D. 2006. Beyond growth – Urban development in shrinking cities as a challenge for modeling approaches. Academic paper, 3rd Biennial meeting of the International Environmental Modelling and Software Society, Vermont.
- Kabisch N., Haase D., Haase A. 2012. Urban population development in Europe 1991–2008 – the examples of Poland and the UK. *International Journal of Urban and Regional Research*, 36(6): 1326–1348.
- Kajdanek K. 2012. Suburbanizacja po polsku. *NOMOS*, Kraków.
- Kantor-Pietraga I. 2014. Systematyka procesu depopulacji miast na obszarze Polski od XIX do XXI w. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Kantor-Pietraga I., Krzysztofik R. 2011. Uwarunkowania przemian Sosnowca w sytuacji transformacji społeczno-ekonomicznej przełomu XX i XXI w. *Rocznik Sosnowiecki*, 18: 39–66.
- Kantor-Pietraga I., Machowski R. (red.) 2012. *Przemiany przestrzenne oraz społeczne Bytomia i jego centrum*. Studia i materiały. WNoZ, Uniwersytet Śląski, Sosnowiec.
- Kantor-Pietraga I., Runge J., Krzysztofik R. 2011. Problem rynku jako przestrzeni publicznej w wybranych miastach konurbacji katowickiej. [W:] I. Jażdżewska (red.), *XXIV Konwersatorium Wiedzy o Mieście*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 97–112.
- Kárpáti Á. 2009. Pécs – under the protection of the community („adoption” of community spaces by communities). *Falu Város Régió*, Budapest.
- Klaassen L.H., Paelinck J.H.S. 1979. The future of large towns. *Environmental and Planning. A*, 11: 1095–1104.
- Klingholz R. 2009. Europe's real demographic challenge. *Policy Review*, 157: 61–70.
- Kłosowski F., Pytel S., Runge A., Sitek S., Zuzańska-Żyśko E. 2013. Rynek pracy w subregionie centralnym województwa śląskiego. WNoZ, Uniwersytet Śląski, Sosnowiec.
- Kłosowski F., Runge J. 1999. Podziały obszaru województwa katowickiego a kształtowanie się zróżnicowań demograficzno-społecznych. *Czasopismo Geograficzne*, 3–4: 319–335.
- Kłosowski F., Runge J., 2000. Migracje ludności w miastach województwa śląskiego w latach 1977–1997. [W:] D. Szymańska (red.), *Procesy i formy ruchliwości przestrzennej ludności w okresie przemian ustrojowych*. Uniwersytet M. Kopernika, Toruń, s. 121–133.
- Köbernick S. 2010. Sozialistischer Städtebau und Stadtentwicklung in Sachsen-Anhalt (1945–1989). [W:] Weniger ist Zukunft. 19 Städte – 19 Themen. Katalog zur Abschlusspräsentation der Internationalen Bauausstellung Stadtumbau Sachsen-Anhalt 2010. Herausgeber: Ministerium für Landesentwicklung und Verkehr des Landes Sachsen-Anhalt. Buchkonzept: Philipp Oswalt mit Elke Mittmann (Stiftung Bauhaus Dessau). Jovis Verlag, Berlin.
- Korec P. 2005. Regionálny rozvoj Slovenska v rokoch 1989–2004. *Geografika*, Bratislava.
- Körner M. 1997. Transport Infrastructure and Suburbanization. *Territorial Development and Urbanism*, 24, (1/2): 19–23.
- Körner M. 2003. Some Paradoxes of CR Territory Development after 1990. *Urbanism and Territorial Development*, 6(4): 39–44.
- Kosmaty J. 2011. Wałbrzyskie tereny pogórnice po 15 latach od zakończenia eksploatacji węgla. *Górnictwo i Geologia*, 1(6).
- Koszeghy L. 2009. Migrants in the Cities of the World and in Budapest. *Falu város Régió*, Budapest.
- Kovács Z. 2006. Population and housing dynamics in Budapest metropolitan region after 1990. *Geographical Research Institute of the Hungarian Academy of Sciences*, Budapest.
- Krätke S. 1995. Globalisierung und Regionalisierung. *Geographische Zeitschrift*, 83(3/4): 207–221.
- Kryńska E. (red.) 2000. *Specjalne Strefy Ekonomiczne w Polsce*. Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa.
- Krzysztofik R. 2013. „Zagłada miast” – projekt Shrink Smart – The Governance of Shrinkage within an European context na Uniwersytecie Śląskim. [W:] *Zarządzanie rozwojem miast o zmniejszającej się liczbie*

- mieszkańców (w kontekście perspektywy finansowej 2014–2020). Kancelaria Senatu RP, Warszawa, s. 45–56.
- Krzysztofik R. 2013a. Ścieżki kurczenia się miast w województwie śląskim. [W:] A. Zagórska (red.), *Problemy Śląska ze szczególnym uwzględnieniem województwa opolskiego wyzwaniem dla ekonomii społecznej*. Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej, Opole, s. 38–45.
- Krzysztofik R. 2013b. „Zagłada miast” – projekt Shrink Smart – The Governance of Shrinkage within an European Context na Uniwersytecie Śląskim. [W:] N. Szajewska, M. Lipińska (red.), *Zarządzanie rozwojem miast o zmniejszającej się liczbie mieszkańców (w kontekście perspektywy finansowej 2014–2020)*. Senat Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa, s. 45–56.
- Krzysztofik R. 2014. Geneza aglomeracji miast na obszarze Polski. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice (w druku).
- Krzysztofik R., Kantor-Pietraga I., Spórna T. 2013. A Dynamic approach to the typology of functional derelict areas (Sosnowiec, Poland). *Moravian Geographical Reports*, 21(2): 20–35.
- Krzysztofik R., Runge J. 2010. Tendencje lokalizacyjne budownictwa mieszkaniowego w miastach konurbacji katowickiej po 1945 r. a model urbanizacji. [W:] I. Jażdżewska (red.), *XXIII Konwersatorium Wiedzy o Mieście: Osiedla blokowe w strukturze przestrzennej miast*. Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 37–49.
- Krzysztofik R., Runge J. 2012. Bariery współzarządzania regionalnego w rdzeniu konurbacji miejskiej. Na przykładzie miasta Sosnowca. [W:] I. Sagan, M. Szmytkowska (red.), *Miasto w dobie neoliberalnego urbanizmu*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 222–239.
- Krzysztofik R., Runge J., Kantor-Pietraga I. 2011. Paths of Shrinkage in the Katowice Conurbation. Case Studies of Bytom and Sosnowiec Cities. *WNoZ Uniwersytet Śląski, Sosnowiec*.
- Krzysztofik R., Runge J., Kantor-Pietraga I. 2012a. An Introduction to Governance of Urban Shrinkage. A Case of Two Polish Cities: Bytom and Sosnowiec. *WNoZ Uniwersytet Śląski, Sosnowiec*.
- Krzysztofik R., Runge J., Kantor-Pietraga I. 2012b. Governance of urban shrinkage: a tale of two Polish cities, Bytom and Sosnowiec [W:] P. Churski (red.), *Contemporary Issues in Polish Geography*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 201–224.
- Krzysztofik R., Runge J., Kantor-Pietraga I. 2012c. Paths of Environmental and Economic Reclamation: the Case of Post-Mining Brownfields. *Polish Journal of Environmental Studies*, 21(1): 219–223.
- Krzysztofik R., Szmytkie R. 2011. Studia nad procesami i strukturami osadniczymi sieci miast Polski południowej. *Prace Wydziału Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego* 68, Uniwersytet Śląski, Sosnowiec.
- Kupiszewski M., Bijak J. 2008. Zmiany i problemy demograficzne a rozwój przestrzenny. [W:] K. Saganowski, M. Zagrzejska-Fiedorowicz, P. Żuber (red.), *Ekspertyzy do Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2008–2033*. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa, s. 291–308.
- Kurek S. 2007. Typologia procesu starzenia się ludności miast i gmin Polski na tle jego demograficznych uwarunkowań. *Przegląd Geograficzny*, 79(1): 133–156.
- Kurek S., 2008. Typologia starzenia się ludności Polski w ujęciu przestrzennym. *Prace Monograficzne AP*, 497. Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków.
- Kurkiewicz J. (red.) 2010. Procesy demograficzne i metody ich analizy. Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków.
- Lang T. 2005. Insights in the British Debate about Urban Decline and Urban Regeneration. IRS Working Paper. Leibniz-Institute for Regional Development and Structural Planning, Erkner.
- Lățăianu M. 2000. Abortion in Romania before and after 1989. *Problemy Rodziny*, 1.
- Leontieová T. 2010. Banská Štiavnica: Bohatá minulosť, neistá budúcnosť. *ASB – Architektúra, stavebníctvo, biznis*, 19, No.7–8.
- Lesthaeghe R., van de Kaa D. 1986. Twee Demografische Transitities? [W:] R. Lesthaeghe, D. van de Kaa (red.), *Bevolking: Groei en Krimp*. Van Loghum Slaterus, Deventer, s. 9–24.
- Letal A., Simonova I., Szczyrba Z. 2001. Suburban Countryside Transformation. *Urbanism and Territorial Development*, 4(4): 15–21.
- Lisiński M. 2004. Metody planowania strategicznego. *Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne*, Warszawa.
- Lisowski A., Grochowski M. 2007. Procesy suburbanizacji. Uwarunkowania, formy i konsekwencje. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa (maszynopis).
- Liszewski S., Marcińczak S. 2012. Geografia gentryfikacji Łodzi: studium dużego miasta przemysłowego w okresie posocjalistycznym. [W:] J. Jakóbczyk-Gryszkiewicz (red.), *Proces gentryfikacji w mieście*. Wydawnictwo UŁ, Łódź, s. 71–88.
- Ludwig B. 2010. Osiedla mieszkaniowe w krajobrazie wałbrzyskiego okręgu górniczo-przemysłowego (1850–1945). *Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej*, Wrocław.
- Mackensen R., Umbach E., Jung R. 1984. *Leben im Jahr 2000 und danach – Perspektiven für die nächsten Generationen*. Arani-Verlag, Berlin.
- Mahoney J. 2000. Path Dependence in Historical Sociology. *Theory and Society*, 29: 507–548.
- Maier K. 2007. Vylidněná města. *Respekt*, 1: 56–57.
- Mallach A. (red.) 2012. *Rebuilding America's Legacy Cities. New Directions for the Industrial Heartland*. American Assembly, New York.
- Marcińczak S. 2009. *Przemiany struktury społeczno-przestrzennej Łodzi w latach 1988–2005*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Marcińczak S. 2012. The evolution of spatial patterns of residential segregation in Central European Cities: The Łódź Functional Urban Region from mature socialism to mature post-socialism. *Cities*, 29(5): 300–309.

- Marcińczak S., Jakóbczyk-Gryszkiewicz J. 2006. Lokalizacja wewnątrzmięjska bezpośrednich inwestycji zagranicznych w Łodzi. *Przegląd Geograficzny*, 78(4): 515–536.
- Marcińczak S., Musterd S., Stępnia M. 2012. Where the grass is greener: social segregation in three major Polish cities at the beginning of the 21st century. *European Urban and Regional Studies*, 19(4): 383–403.
- Markvart J. 2002. Suburbanization, Walking, and Countryside – Example of the City of Brno. *Urbanism and Territorial Development*, 5(6): 28–33.
- Martin B.R. 2010. The origins of the concept of ‘Foresight’ in science and technology: An insider’s perspective. *Technological Forecasting and Social Change*, 77(9): 1438–1447.
- Martinez-Fernandez C., Wu C.-T., Schatz L.K., Taira N., Vargas-Hernández J.G. 2012. The shrinking mining city: Urban dynamics and contested territory. *International Journal of Urban and Regional Research*, 36(2): 245–260.
- Massey D. 1979. In what sense a regional problem? *Regional Studies*, 13(2): 233–243.
- Matlovic R. i in. 2009. Urban structures and their transformation (the contribution of Slovak geography). *Geographia Slovaca*, 26: 71–99.
- Medgyasszay P. 2004. Global City or Global Village? Sustainable Development of the Budapest Metropolitan Region. Belsoudvar Kft, Budapest.
- Michalkiewicz S. (red.) 1993. Wałbrzych, zarys monografii miasta na tle regionu. Wydawnictwo DTSK Silesia, Wrocław.
- Milewska-Osiecka K., Ogródowczyk A. 2013. Housing in Urban Space of Łódź. [W:] *Lviv and Łódź at the turn of 20th century. Spatial Development and Functional Structure of Urban Space*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 33–66.
- Miszczuk A. 2003. Regionalizacja administracyjna III Rzeczypospolitej. Koncepcje teoretyczne a rzeczywistość. Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Mládek J. i in. (red.) 2006. Demogeographical analysis of Slovakia. Comenius University, Bratislava.
- Moss T. 2008. ‘Cold spots’ of urban infrastructure: ‘shrinking’ processes in Eastern Germany and the modern infrastructure ideal. *International Journal of Urban and Regional Research*, 32(2): 436–451.
- Mulicek O., Olsova. I. 2002. The City of Brno and Consequences of Different Forms of Urbanization. *Urbanism and Territorial Development*, 5(6): 17–21.
- Müller B., Siedentop S. 2004. Growth and shrinkage in Germany – Trends, perspectives and challenges for spatial planning and development. *German Journal of Urban Research*, 43(1): 14–32.
- Myrdal G. 1957. *Economic Theory and Underdeveloped Regions*. Duckworth, London.
- Nagy A. 2005. *Dynamic Settlement System*. VÁTI, Budapest.
- Neumann I., Herz R.K. 2000. Strategischer Einsatz der Szenariotechnik zur Unterstützung einer nachhaltigen Entwicklung von Wohngebieten. *Wissenschaftliche Zeitschrift der Technischen Universität Dresden*, 49: 111–118.
- Nijkamp P., Kourtit K. 2013. The “New Urban Europe”: Global challenges and local responses in the urban century. *European Planning Studies*, 21,3: 291–315.
- Nuissl H., Rink D. 2005. The ‘production’ of urban sprawl. Urban sprawl in Eastern Germany as a phenomenon of post-socialist transformation. *Cities*, 22(2): 123–134.
- Okólski M. 2005. Demografia. Podstawowe pojęcia, procesy i teorie w encyklopedycznym zarysie. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Ongjerth R. 2005. Image of Budapest: the Architects’ Perception. Studio Metropolitan, Budapest.
- Oswalt P. (red.) 2004. *Schrumpfende Städte*. Bd 1. Internationale Untersuchung. Hatje-Canz Verlag, Ostfildern-Ruit.
- Oswalt P. (red.) 2006. *Shrinking Cities*. Vol. 1. Ostfildern: international research. [W:] P. Oswalt, T. Rieniets (red.), *Atlas of Shrinking Cities*. Hatje-Canz Verlag, Ostfildern-Ruit.
- Oswalt P., Rieniets T. (red.) 2006. *Atlas of Shrinking Cities*. Hatje-Canz Verlag, Ostfildern-Ruit.
- Ourednicek M. 2003. Prague Suburbanization. *Sociology Magazine*, 39(2): 235–253.
- Paine G. 2006. Municipal Development in Macedonia (<http://www.gpa.org.uk/>; dostęp: luty 2013).
- Pallagst K. i in. (red.) 2009. The Future of Shrinking Cities – Problems, Patterns and Strategies of Urban Transformation in a Global Context. Center for Global Metropolitan Studies, UC Berkeley, Monograph Series.
- Pallagst K., Wiechmann T. 2005. Shrinking Smart? Städtische Schrumpfungsprozesse in den USA. [W:] N. Gestringi in. (red.), *Jahrbuch StadtRegion 2004/05*, Schwerpunkt „Schrumpfende Städte”. VS Verlag, Wiesbaden, s. 105–127.
- Pallagst K., Wiechmann T., Martinez-Fernandez C. (red.) 2013. *Shrinking Cities. International Perspectives and Policy Implications*. Routledge Advances in Geography. Routledge, New York.
- Parysek J.J. 2004. The socio-economic and spatial transformation of Polish cities after 1989. [W:] M. Pak, D. Rebernik (red.), *Cities in Transition*. Dela, 21: 109–120. Ljubana.
- Parysek J.J. 2005. Development of Polish Towns and Cities and Factors Affecting this Process at the Turn of the Century. *Geographia Polonica*, 78,1: 99–11.
- Parysek J.J. 2005. Miasta polskie na przełomie XX i XXI wieku. Rozwój i przekształcenia strukturalne. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 247.
- Parysek J.J. 2008. Suburbanizacja i reurbanizacja: dwa bieguny polskiej urbanizacji. [W:] J.J. Parysek, T. Strykiewicz (red.), *Region społeczno-ekonomiczny i rozwój regionalny*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 261–298.
- Parysek J.J. 2009. Aglomeracje miejskie: struktury i funkcjonowanie. [W:] W. Maik (red.), *Agglomeracje miejskie w Polsce na przełomie XX i XXI w. Problemy rozwoju, przekształceń i funkcjonowania*. Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy, s. 31–58.
- Parysek J.J., Wdowicka M. 2002. Polish socio-economic transformation. Winners and losers at the local level. *European Urban and Regional Studies*, 9: 60–72.

- Pietraś M. 2002. Globalizacja jako proces zmiany społeczności międzynarodowej. [W:] M. Pietraś (red.), *Oblicza procesów globalizacji*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 35–66.
- Popper D., Popper F. 2012. Small Can Be Beautiful: Coming to Terms with Decline. *Planning*, 68(7): 20–23.
- Potocki J., Szczęśniak E. 2009. Rozwój przestrzenny walbrzyskiego zespołu miejskiego i jego wpływ na przemiany systemu przyrodniczego. [W:] T. Markowski, D. Drzazga (red.), *System przyrodniczy w zarządzaniu rozwojem obszarów metropolitalnych*. Studia KPZK, 123: 162–171.
- Pörös B. 2009. Poverty, segregation, social urban regeneration at city of Pécs. *Falu Város Régió, Budapest*.
- Pretes M. 2002. Touring mines and mining tourism. *Annals of Tourism Research*, 29(2): 439–456.
- Prokop R. 2003. Ostrava v procesu transformace. [W:] *Ostrava 21 (Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska)*. Tilia, Šenov u Ostravy, s. 284–208.
- Prokop R. 2006. Vývojové proměny postsocialistických měst Ostravska a Hornoslezského regionu v podmínkách transformace. Tilia, Opava.
- Rabušic L. 2001. Value changes and demographic behaviour in Czech Republic. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 9(1): 99–122.
- Rakowski T. 2009. Łowcy, zbieracze, praktycy niemocy. Wydawnictwo Słowo/Obraz Terytoria, Gdańsk.
- Ralston B., Wilson I. 2006. *The Scenario-Planning Handbook: a Practitioner's Guide to Developing and Using Scenarios to Direct Strategy in Today's Uncertain Times*. Mason, Ohio.
- Ratcliffe J., Krawczyk E. 2011. *Imagineering city futures: The use of prospective through scenarios in urban planning*. *Futures*, 43: 642–653.
- Rebernik D. 2004. Recent development of Slovene towns – social structure and transformation. Faculty of Arts, Department of Geography, University of Ljubljana, *Dela* 21, : 139–145.
- Rechłowicz M., Tkocz M. 2012. Wyludnianie tradycyjnych regionów górniczych Europy Środkowo-Wschodniej. *Studia Demograficzne*, 2(162): 29–53.
- Reckien D., Martinez-Fernandez C. 2011. Why do cities shrink? *European Planning Studies*, 9(8): 1375–1397.
- Redman M., Mikk M. 2008. Country profile on rural characteristics Romania. Centre for Ecological Engineering, Tartu
- Rieniets T. 2005. Global Shrinkage. [W:] P. Oswalt (red.), *Shrinking Cities. Vol. I. International Research*. Hatje-Canz, Ostfildern-Ruit, s. 20–35.
- Rink D., Haase A., Bernt M., Couch C., Cocks M., Rumpel P., Tichá I., Slach O., Krzysztofik R., Runge J., Mykhnenko V., Calza Bini P., Violante A., Nadolu B., Kuzmenko L., Medwedjew D. 2009. Specification of Working Model. Work Package 1, SHRINK SMART PROJECT (www.shrinksmart.eu/documents; dostęp: 15.01.2014).
- Risser R. i in. 2006. Town of Tomorrow. *Eko*, 6: 12–13.
- Rivkin J.W., Siggelkow K. 2006. Organizing to strategize in the face of interactions: Preventing premature lock-in. *Long Range Planning*, 39(6): 591–614.
- Rugare S., Schwarz T. (red.) 2008. *Cities Regrowing Smaller. Urban Infill book series*, Cleveland.
- Runge A. 2010. Procesy i struktury ludnościowe w województwie śląskim. [W:] I. Żurek, J. Runge (red.), *Procesy i struktury demograficzno-społeczne na obszarze województwa śląskiego w latach 1988–2008*. Urząd Statystyczny w Katowicach, Katowice, s. 33–84.
- Runge A. 2013. Rola miast średnich w kształtowaniu systemu osadniczego Polski. *WNOZ, Uniwersytet Śląski, Katowice*.
- Runge A. 2014. Medium size towns within the structure of socio-economic links in Katowice conurbation. [W:] A. Kwiatek-Sołtys, H. Mainet, K. Wiedermann, J.-C. Edouard (red.), *Small and Medium Towns' Attractiveness at the Beginning of the 21st Century*. Presses Universitaires Blaise Pascal, collection CERAMAC, Clermont-Ferrand.
- Runge A., Runge J. 2006. Wybrane problemy społeczne w miastach województwa śląskiego. [W:] J. Ślodycz, E. Szafranek (red.), *Kierunki przekształceń struktury gospodarczej i społeczno-demograficznej miast*. Uniwersytet Opolski, Opole, s. 509–522.
- Runge A., Runge J. 2012. Procesy gentryfikacji i wykluczenia społecznego w tradycyjnym regionie ekonomicznym – dotychczasowy stan badań, potrzeby badawcze. [W:] J. Jakóbczyk-Gryszkiewicz (red.), *Procesy gentryfikacji w mieście. Cz. I. XXV Konwersatorium Wiedzy o Mieście*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 51–70.
- Runge A., Runge J. 2013. Centralność i peryferyjność w badaniach lokalnych rynków pracy województwa śląskiego. *Studia Miejskie* (w druku).
- Runge J. 2005. Urbanizacja i jej konsekwencje w regionie katowickim – mity a rzeczywistość. [W:] I. Jażdżewska (red.), *XVIII Konwersatorium Wiedzy o Mieście: współczesne procesy urbanizacji i ich skutki*. Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 193–202.
- Runge J. 2007. Region tradycyjny Europy Środkowej i jego problemy w okresie transformacji ustrojowo-gospodarczej. [W:] I. Kiniorska, S. Sala (red.), *Rola geografii społeczno-ekonomicznej w badaniach regionalnych. T. II. Nauki geograficzne w badaniach regionalnych*, Akademia Świętokrzyska, Kielce, s. 15–25.
- Runge J. 2009. Katowice region in the light of the selected conceptions of social-economic transformation. *Bulletin of Geography, Socio-economic series* (11): 31–48.
- Runge J. 2011. Miasta tradycyjnego regionu społeczno-ekonomicznego. [W:] S. Kaczmarek (red.), *Miasto*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 133–142.
- Runge J. 2011. Przestrzeń społeczna województwa śląskiego – problemy a potrzeby badawcze. [W:] M. Soja, A. Zborowski (red.), *Człowiek w przestrzeni zurbanizowanej*. Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków, s. 55–68.
- Runge J. 2011. Społeczno-gospodarcze oraz przestrzenne przejawy suburbanizacji w województwie śląskim. *Studia Miejskie*, (3): 55–65.
- Runge J., Krzysztofik R., Spórna T. 2011. Cechy specyficzne umiastowienia województwa śląskiego na przełomie XX i XXI wieku. [W:] K. Marciniak, R. Sikora, D. Soko-

- łowski (red.), *Koncepcje i problemy badawcze geografii*. Wyższa Szkoła Gospodarki, Bydgoszcz, s. 251–264.
- Runge J., Kłosowski F. 2011. Changes in population and economy in Śląskie Voivodship in the context of the suburbanization process. *Bulletin of Geography, Socio-economic series*, (16): 89–106.
- Rychtaříková J. 2000. Demographic Transition or Demographic Shock in Recent Population Development in the Czech Republic? *Acta Universitatis Carolinae, Geographica*, 35: 89–102.
- Rykiel Z. 1985. Zagadnienia regionalnych systemów osadniczych. KPZK PAN, Warszawa.
- Rykiel Z. 1988. Struktury i mechanizmy społeczne w regionie katowickim. [W:] B. Jałowiecki (red.), *Problemy rozwoju regionalnego i lokalnego. Studia z gospodarki przestrzennej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 161–183.
- Rykiel Z. 1991. Rozwój regionów stykowych w teorii i w badaniach empirycznych. Ossolineum, Wrocław.
- Rykiel Z. 1999. Regionalizm ekonomiczny a regionalizacja szans rozwojowych w Polsce. [W:] J. Łoboda, S. Grykień (red.), *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych. IV*. Uniwersytet Wrocławski, s. 227–245.
- Rykiel Z., Jażdżewska I. 2002. The Maturing of the Polish Urban System. [W:] H.S. Geyer (red.), *International Handbook of Urban Systems*. Elgar, Cheltenham.
- Sagan I. 2013. Wykład wprowadzający. [W:] *Zarządzanie rozwojem miast o zmniejszającej się liczbie mieszkańców (w kontekście perspektywy finansowej 2014–2020)*. Kancelaria Senatu RP, Warszawa, s. 73–81.
- Salone C., Besana A. 2013. Urban shrinkage. Theoretical reflections and empirical evidence from a Southern European perspective. *AESOP*, Dublin, s. 1–14.
- Sasek D.M. 2007. Planning for sustainability in Slovenian towns. *International Journal For Housing Science And Its Applications*, IAHS, 31(3): 205–214.
- Sasek D.M. 2008. Urban Planning for the strategic spatial development of Ljubljana. *Urbani izziv*, 19(1): 11–24, 133–145.
- Sassen S. 2001. *The global city: New York, London, Tokyo*. Princeton University Press, Princeton.
- Schatz L. 2010. What helps or hinders the adoption of “good planning” principles in shrinking cities? A comparison of recent planning exercises in Sudbury, Ontario and Youngstown, Ohio (<http://hdl.handle.net/10012/5199>).
- Schmeidler K. 2001. *Sociologie v architektonické a urbanistické tvorbe*. 2nd ed. Ing. Novotný, Brno.
- Schmeidler K. 2006. Development of Transport, Mobility and Urban form in Czech Republic. [W:] XVI. World congress of Sociology, ISA – International Sociological Association: *The Quality of Social Existence in a globalizing World*. Durban.
- Schmeidler K. 2007. ASI Project. In 10th International Scientific Conference MOBILITA '07: Sustainable Mobility in Urban Areas. Slovak Technical University, Bratislava, s. 287–293.
- Schmeidler K. 2007. Czech Suburbanisation and its Consequences for Mobility and Transport. [W:] A New Paradigm for Urban Change: International Conference on Sustainable Urbanism. Center for Housing and Urban Development, Department of Landscape Architecture and Urban Planning: A. A&M University, College Station, Texas.
- Schmeidler K. 2009. Peripheral Regions of European Union – Case Study Czech Republic. [W:] P. Ventura, M. Tiboni (red.), *Sustainable Developments Targets and Local Participation in Minor Deprived Communities: Sustainable Development Policies for Minor Deprived Urban Communities*. 1st ed. The McGraw-Hill Companies, Milano, s. 63–78.
- Schmeidler K., Risser R. 2007. Assessing Life Quality in Transport Planning and Urban Design. [W:] S. Marshall, D. Banister (red.), *Land Use and Transport: European Research Towards Integrated Policies*. Elsevier, United Kingdom.
- Siedentop S., Wiechman T. 2007. Zwischen Schrumpfung und Reurbanisierung – Stadtentwicklung in Dresden seit 1990. *Raumplanung*, 131: 57–62.
- Sitar M. 2008. The Challenges and Opportunities of Cities and Urban regions in European Spatial Perspectives. [W:] M. Sitar (red.), *Urban Futures*. University of Maribor, Faculty of Civil Engineering, s. 23–41.
- Sitek S. 2010. Stykowość obszaru i jej wpływ na przebieg procesów społeczno-ekonomicznych na przykładzie południowej części województwa śląskiego. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Sitek S., Runge J., Kłosowski F., Runge A., Petryszyn J., Pytel S., Spórna T., Kurpanik M., Zuzańska-Zyśko E. 2013. Społeczno-gospodarcze oraz przestrzenne kierunki zmian regionalnego oraz lokalnych rynków pracy województwa śląskiego. Raport końcowy. WNoZ, Uniwersytet Śląski, Sosnowiec.
- Skiba L. (red.) 1997. *Zagłębie węglowe w obliczu restrukturalizacji*. Wydawnictwo Silesia, Wrocław.
- Ślódzcyk J., Szafranek E. (red.) 2006. *Kierunki przekształceń struktury gospodarczej i społeczno-demograficznej miast*. Uniwersytet Opolski, Opole.
- Ślódzcyk J., Śmigielska M. (red.) 2008. *Współczesne kierunki i wymiary procesów urbanizacji*. Uniwersytet Opolski, Opole.
- Smolka J. 2006. Prvý slovenský geopark. *Enviromagazín*, 5: 28–29.
- Sobala-Gwosdz A. 2010. Badanie trendów rozwojowych w województwie śląskim poprzez wyznaczenie ośrodków wzrostu i obszarów stagnacji. Wydawnictwo STRADA, Bielsko-Biała.
- Soja E.W. 1989. *Postmodern geographies: The reassertion of space in critical social theory*. Verso, Londyn.
- Solanský O. 2008. Sociodemografická struktura Ostravy – současný stav a očekávaný vývoj Ostrava. *Strategický plán rozvoje města Ostravy 2009–2016*.
- Solow R.M. 1956. A contribution to the theory of economic growth. *Quarterly Journal of Economics*, 70(1): 65–94.
- Sołtys J. 2008. *Metody planowania strategicznego gmin z uwzględnieniem aspektów przestrzennych i rozwoju zrównoważonego*. Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej.

- Šotkovský I. 2010. Analýza demografického vývoje Ostravy. [W:] L.H. Tvrď (red.), *Industriální město v postindustriální společnosti*. TU VŠB, Ostrava, s. 77–86.
- Spórna T. 2012. Modele przemian urbanizacyjnych w województwie śląskim. WNoZ, Uniwersytet Śląski, Sosnowiec.
- Stalewski T. 2003. Zatrudnienie byłych górników wałbrzyskich. *Polityka Społeczna*, 4(349): 13–17.
- Staw B.M., Sandelands L.E., Dutton J.E. 1981. Threat-rigidity effects in organizational behavior: A multilevel analysis. *Administrative Science Quarterly*, 26(4): 501–524.
- Steglich U. 2010. Internationalen Bauausstellung Stadtumbau Sachsen-Anhalt 2010. Dessau-Roßlau. Ministerium für Landesentwicklung und Verkehr des Landes Sachsen-Anhalt.
- Steinführer A., Haase A. 2007. Demographic change as future challenge for cities in East Central Europe. *Geographiska Annaler*, B 89(2): 183–195.
- Steinführer A., Haase A., Kabisch S. 2009. Reurbanisierungsprozesse zwischen Planung und Realität. Das Beispiel Leipzig. [W:] H. Liebmann (red.), *Regenerierung der Städte. Strategien der Politik und Planung im Schrumpfungskontext*. M. Kühn, VS Verlag, Wiesbaden, s. 176–194.
- Steinführer A., Haase A. 2007. Demographic Change as Future Challenge for Cities in East Central Europe. *Journal Compilation, Swedish Society for Anthropology and Geography*: 183–195.
- Steinführerova A. 2003. Social and Spatial Structures between Sustainability and Change. Historical and Contemporary View of Brno. *Sociology Magazine*, 39(2): 169–189.
- Stewart H. 2013. Reading tops list of ‘good growth’ towns and cities in the UK. London hit by high cost of housing and congestion in Good Growth index. *The Guardian* (<http://www.theguardian.com/uk-news/2013/nov/18/reading-good-growth-uk-london-housing-congestion>; dostęp: 22.11.2013).
- Strauß C. 2012. The importance of strategic spatial goals for the planning process under shrinkage tendencies. [W:] R. Ganser, R. Piro (red.), *Parallel patterns of shrinking cities and urban growth. Spatial planning for sustainable development of city regions and rural areas*. Ashgate Publishing Ltd., Farnham, s. 83–92.
- Stryjakiewicz T. 1999. *Adaptacja przestrzenna przemysłu w Polsce w warunkach transformacji*. Wyd. Naukowe UAM, Poznań.
- Stryjakiewicz T. 2007. La nouvelle géographie de la Pologne dans le contexte de la transition économique et sociale et de l’élargissement de l’Union européenne. *L’information géographique*, 71: 100–121.
- Stryjakiewicz T. 2013a. The process of urban shrinkage and its consequences. *Romanian Journal of Regional Science, Special Issue “New Urban World”*, (7): 29–40.
- Stryjakiewicz T. 2013b. Proces kurczenia się miast (urban shrinkage) i jego konsekwencje. [W:] W.M. Gaczek (red.), *Dynamika, cele i polityka zintegrowanego rozwoju regionów. Aspekty teoretyczne i zarządzanie w przestrzeni*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 125–134.
- Stryjakiewicz T., Ciesiołka P., Jaroszevska E. 2012. Urban Shrinkage and the Post-Socialist Transformation: The Case of Poland. *Built Environment*, 38/2: 197–213.
- Stryjakiewicz T., Jaroszevska E. 2011. Kurczące się miasta (*shrinking cities*) i strategie ich rewitalizacji. [W:] L. Mierzejewska, M. Wdowicka (red.), *Współczesne problemy rozwoju miast i regionów*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 135–148.
- Stryjakiewicz T., Jaroszevska E., Ciesiołka P. 2012. Urban shrinkage and the post-socialist transformation: the case of Wałbrzych (Poland). [W:] C. Martinez-Fernandez, N. Kubo, A. Noya, T. Weyman (red.), *Demographic Change and Local Development Shrinkage, Regeneration and Social Dynamics*. OECD Publishing, Paryż, s. 79–84.
- Sucháček J. 2005. Restrukturalizace tradičních průmyslových regionů v tranzitivních ekonomikách. TU VŠB, Ostrava.
- Sykora L. (red.) 2002. *Suburbanization and its Social, Economic, and Environmental Consequences*. Prague: Institute for Eco-policy. *Territorial Planning from the Urban Sprawl Angle of Vision*. 2005. Supplement to *Public Administration Magazine*, (9): VI–VIII.
- Szczerek E. 2014. Srebrna przyszłość polskich miast. Perspektywa dla Polski starszej wiekiem. *Architektura i Biznes*, 4(261).
- Szmytkie R. 2006. Sytuacja społeczno-ekonomiczna byłych miast wojewódzkich. [W:] J. Słodczyk, E. Szafranek (red.), *Kierunki przekształceń struktury gospodarczej i społeczno-demograficznej miast*. Uniwersytet Opolski, Opole, s. 99–110.
- Szombathy L. 2010. Štiavnicko-hodrušský rudný rajón v 20. storočí. *Geovestník*, 42(1): 147–151.
- Szymańska D. 2007. *Urbanizacja na świecie*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Tkocz M. 2001. *Restrukturyzacja przemysłu regionu tradycyjnego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Tkocz M. 2008. *Przemysł GZM*. [W:] R. Dulias, A. Hibszner (red.), *Górnośląski Związek Metropolitalny. Zarys geograficzny*. PTG, Sosnowiec, s. 208–220.
- Tomay K. 2009. Demographic challenges of the European and Hungarian urban areas. *Falu Város Régió, Budapest*.
- Tosics I. 2004. General overview of Hungarian large-scale housing estates. *Metropolitan Research Institute, Budapest*.
- Turok I., Mykhnenko V. 2006. *Resurgent European Cities?* CPPR Working Paper, 2. University of Glasgow.
- Turok I., Mykhnenko V. 2007. The trajectories of European cities, 1960–2005. *The International Journal of Urban Policy and Planning*, 24(3): 165–182.
- Turok I., Mykhnenko V. 2008. East European Cities – Patterns of growth and decline, 1960–2005. *International Planning Studies*, 13(4): 311–342.
- Urbański M. 2004. *Restrukturyzacja gospodarki regionu wałbrzyskiego: instrumenty, cele, środki*. Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Poznań (praca magisterska).
- Vaishar A., Cetkovský S., Kaplanová E., Klusáček P. (red.). 2006. *Urban Environment in European Big Cities*. *Moravian Geographical Reports*, 14(1): 46–62.

- Verešák J. 1974. Mestá. [W:] P. Plesník i in. (red.), *Slovensko: Ľud* (I. časť). Bratislava, Obzor, s. 522–578.
- Węclawowicz G. 2003. *Geografia społeczna miast. Zróżnicowania społeczno-przestrzenne*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Węclawowicz G. 2013. Transnational development strategy for the post-socialist cities of Central Europe. IGiPZ PAN, Warszawa.
- Węclawowicz G., Bański J., Degórski M., Komornicki T., Korcelli P., Śleszyński P. 2006. *Przestrzenne zagospodarowanie Polski na początku XXI w.* IGiPZ PAN, Warszawa.
- Wichsova M. 2005. Transport and Countryside. *Urbanism and Territorial Development*, 8(3): 24–27.
- Wiechmann T. 2003. Zwischen spektakulärer Inszenierung und pragmatischem Rückbau – Umbau von schrumpfenden Stadtregionen in Europa. [W:] G. Hutter, I. Iwanow, I. i B. Müller (red.), *Demographischer Wandel und Strategien der Bestandsentwicklung in Städten und Regionen*. IÖR-Schriften, 41, Dresden, s. 103–126.
- Wiechmann T. 2008. Conversion strategies under uncertainty in post-socialist shrinking cities – the example of Dresden in Eastern Germany. [W:] K. Pallagst i in. (red.), *The future of shrinking cities – problems, patterns and strategies of urban transformation in a global context*. IURD, Berkeley.
- Wiechmann T., Pallagst K. 2012. Urban shrinkage in Germany and the USA: a comparison of transformation patterns and local strategies. *International Journal of Urban and Regional Research*, 36(2): 261–280.
- Wiechmann T., Volkmann A. 2012. Making places in increasingly empty spaces: causes and outcomes of demographic change in Germany. [W:] N. Kubo, A. Noya, T. Weymann (red.), *Demographic Change and Local Development: Shrinkage, Regeneration and Social Dynamics*. OECD Local Economic and Employment Development (LEED) Working Paper Series, s. 91–101.
- Wiechmann T., Bontje M. 2013. Responding to tough times: Policy and planning strategies in shrinking cities. *European Planning Studies*: 1–11.
- Wolff M. 2012. Strengthening the evidence base for regeneration strategies – The European statistic as basis for creating territorial knowledge of demographic change. [W:] C. Fernandez Martinez i in. (red.), *Demographic Change and Local Development: Shrinkage, Regeneration and Social Dynamics*. OECD (LEED) Working Papers.
- Wolff M., Fol S., Roth H., Cunningham-Sabot E. 2014. *Shrinking Cities: quelleréalité pour les villes en décroissance en France ? Cybergeog: European Journal of Geography*.
- Wójcik J. 2011. *Przemiany wybranych komponentów środowiska przyrodniczego rejonu wałbrzyskiego w latach 1975–2000, w warunkach antropopresji, ze szczególnym uwzględnieniem wpływu przemysłu*. Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, 21. Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Zarycki T. 2009. *Peryferie. Nowe ujęcia symbolicznych zależności centro-peryferyjnych*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Zarządzanie rozwojem miast o zmniejszającej się liczbie mieszkańców (w kontekście perspektywy finansowej 2014–2020). 2013. Kancelaria Senatu RP, Warszawa.
- Zborowski A., Soja M., Łobodzińska A. 2012. Population trends in Polish cities – stagnation, depopulation or shrinkage? *Prace Geograficzne*, 130: 7–28.

Źródła danych statystycznych

- Centre of Demographic Research “Vladimir Trebici” CCD. Declinul demografic și viitorul
- Český statistický úřad. 1991. *Census report 1991*.
- Český statistický úřad. 2001. *Census report 2001*.
- Eurostat. 2007. *Long-term population projections at regional level: 28/2007*.
- Federal Institute for Statistics. 2008. *Statistički bilten: Migracije stanovništva 2003–2005, 2007*. Federal Institute for Statistics, Sarajevo.
- Federální Statistický Úřad. 1978. *Retrospektivny lexikón obcí Československej socialistickej republiky 1850–1970*. SEVT, Praha.
- Główny Urząd Statystyczny. 2008. *Prognoza demograficzna na lata 2008–2035*. GUS, Warszawa.
- Krajowe urzędy statystyczne: Albanii, Austrii, Belgii, Bułgarii, Chorwacji, Czarnogóry, Czech, Danii, Estonii, Finlandii, Francji, Grecji, Hiszpanii, Holandii, Islandii, Irlandii, Liechtensteinu, Litwy, Luksemburga, Łotwy, Macedonii, Malt, Monako, Niemiec, Norwegii, Polski, Portugalii, Rumunii, San Marino, Serbii, Słowacji, Słowenii, Szwajcarii, Szwecji, Węgier, Wielkiej Brytanii, Włoch (2012/2013).
- Romanian Statistical Yearbook. 2010. *Population and Dwellings Census, NIS*. National Institute of Statistics (INS), Bucharest (1956, 1966, 1977, 1992 and 2002).
- Staatliche Zentralverwaltung für Statistik. 1989. *Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik*.
- Statistical Office of the Republic of Serbia. *Population – census: 1948, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002*.
- Statistical Review: Industry and Energy, 2000–2004 and 2005–2009. State Statistical Office of the Republic of Macedonia, Skopje.
- Statistical Review: Population and Social Statistics, 2000–2009. State Statistical Office of the Republic of Macedonia, Skopje.
- Štatistický úrad Slovenskej republiky. 2003. *Historický lexikón obcí Slovenskej republiky 1970–2001*. Bratislava.
- Štatistický úrad Slovenskej republiky. 2013a. *Mestská a obecna štatistika* (www.statistics.sk; dostęp: wrzesień 2013).
- Štatistický úrad Slovenskej republiky. 2013b. *Bilancia pohybu obcí v Slovenskej republike podľa obcí v roku 1992–2012* (www.statistics.sk; dostęp: wrzesień 2013).
- Statistisches Landesamt Sachsen-Anhalt. 2010. *Regionalisierte Bevölkerungsprognose 2008 bis 2025. Kreisfreie Stadt Dessau-Roßlau: Voraussichtliche Bevölkerungsentwicklung* (www.statistik.sachsen-anhalt.de/bevoelkerung/prognose/index.html; dostęp: luty 2014).

Úrad práce, sociálnych vecí a rodiny. 2011. Nezamestnanosť – mesačná štatistika (www.upsvar.sk; dostup: wrzesień 2011).

Dokumenty úradové, expertízy, materiály informacyjne i publicystyczne

- Banskobystrický samosprávny kraj. 2011. Uznesenie č. 204 prijaté 27. Apríla 2011.
- Böttcher B. 2013. Die vierte Blütezeit. Interview mit Kleemens Koschig. *Mitteldeutsche Zeitung*, 17.04.2013.
- Centrul Roman pentru Jurnalism de Investigatie. 2012 (<http://politicalcolours.ro/integration-download.html>)
- Commission of the European Communities. 2005. Cohesion Policy and the Cities: the urban contribution to growth and jobs in the regions. Commission of the European Communities, Brussels.
- Council of Ministers. 2012. National Development Programme: Bulgaria 2020 (<http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=766>; dostup: luty 2013).
- Deutsche Post AG. 2012. Delivery Tomorrow – Logistics 2050: A Scenario Study. Bonn.
- Dziennik Gazeta Prawna. 14–16.03.2014. Zostało nam tylko łupanie węgla, wywiad z Grzegorzem Wałowskim (autor: Wittenberg A.).
- Economic and Social Affairs Population Division (http://www.un.org/esa/population/publications/wup2007urban_agglo.htm; dostup: luty 2013).
- ENEPRI research report no. 40. 2007. Balkandide.
- ESPON. 2006. SMESTO, The Role of Small and Medium-Sized Towns. ESPON 1.4.1. Final Report.
- ESPON. 2012. TOWN, Small and Medium Sized Towns in their Functional Territorial Context. Applied Research 2013/1/23. Inception Report, Version 04/07/2012.
- ESRI (Environmental Systems Research Institute). 2011. Data and Maps.
- Euractiv. 2011. Bulgaria's population shrinking at alarming rate (<http://www.euractiv.com/social/europe/bulgarias-population-shrinking-a-news-503814>; dostup: styczeń 2013).
- European Commission (Eurostat, Joint Research Centre and DG Regional Policy – REGIO-GIS). 2012. GEO-STAT 2006 grid dataset.
- European Commission Delegation to BiH. 2005. Funkcionalni pregled Sektora povratka u BiH. European Commission Delegation to BiH, Sarajevo.
- European Commission. 2005. Cities and the Lisbon Agenda: Assessing the Performance of Cities. European Commission, Brussels.
- European Environment Agency (EEA). 2012. Urban Morphological Zones (UMZ) 2006.
- GADM database of Global Administrative Areas (<http://www.gadm.org/>).
- Gazeta Wrocławska, 8.03.2010, Austriacka gazeta: Wałbrzych to przysiółek biedoty z całej Polski (autor: Królikowska S.).
- Gazeta Wyborcza, 10.01.2011. Biedademokracja wałbrzyska (autor: Sawka J.).
- Gazeta Wyborcza, 30.09.2013. Wałbrzych podnosi się z kolan (autor: Harlukowicz J.).
- General Plan of Belgrade 2021. 2003. Town Planning Institute, Belgrade.
- Green World Research. PELCOM (the Pan-European Land Cover Monitoring project).
- IBA Stadtumbau. 2010. Dessau-Roßlau (www.iba-stadtumbau.de/index.php?dessau-rosslau-2010-de; dostup: luty 2014).
- INTERREG Project Lead Partner. Emilia Romagna, Italy.
- Mesto Banská Štiavnica. 2006. Program hospodárskeho, sociálneho a environmentálneho rozvoja mesta Banská Štiavnica. Mestský Úrad, Banská Štiavnica.
- Mesto Banská Štiavnica. 2009. Urbanistická štúdia obytnej zóny sídlisko Drieňová – Banská Štiavnica. A-DESIGN spol.s r.o., Bratislava.
- Mesto Banská Štiavnica. 2010a. Správa o stave mesta Banská Štiavnica za rok 2009. Mestský Úrad, Banská Štiavnica.
- Mesto Banská Štiavnica. 2010b. Záverečný účet mesta Banská Štiavnica za rok 2009. Mestský Úrad, Banská Štiavnica.
- Mesto Banská Štiavnica. 2011a. Správa o stave mesta Banská Štiavnica za rok 2010. Mestský Úrad, Banská Štiavnica.
- Mesto Banská Štiavnica. 2011b. Záverečný účet mesta Banská Štiavnica za rok 2010. Mestský Úrad, Banská Štiavnica.
- Mesto Banská Štiavnica. 2011c. ViTo – Integrated Urban Development of Vital Historical Towns as Regional Centres in South East Europe. Mestský Úrad, Banská Štiavnica (www.banskastiavnica.sk; dostup: wrzesień 2011).
- Mesto Banská Štiavnica. 2011d. Plán rozvoja – Základné princípy oživenia historického jadra mesta Banská Štiavnica. Mestský Úrad, Banská Štiavnica (www.banskastiavnica.sk; dostup: wrzesień 2011).
- Mesto Banská Štiavnica. 2012a. Správa o stave mesta Banská Štiavnica za rok 2011. Mestský Úrad, Banská Štiavnica.
- Mesto Banská Štiavnica. 2012b. Záverečný účet mesta Banská Štiavnica za rok 2011. Mestský Úrad, Banská Štiavnica.
- Mesto Banská Štiavnica. 2013a. Správa o stave mesta Banská Štiavnica za rok 2012. Mestský Úrad, Banská Štiavnica.
- Mesto Banská Štiavnica. 2013b. Záverečný účet mesta Banská Štiavnica za rok 2012. Mestský úrad, Banská Štiavnica.
- Ministry of Local Self-Government, UNDP & the State Statistical Office. 2004. Data and Indicators of Municipalities in Macedonia: Socio-economic disparities among Municipalities in Macedonia (<http://europeandcis.undp.org/poverty/show/DB5525BB-F203-1EE9-B50DCE335180928C>; dostup: luty 2013).
- Ministry of Regional Development and Public Works. 2005. National Regional Development Strategy of the Republic of Bulgaria for the Period 2005–2015 (<http://>

- www.europe.bg/htmls/page.php?id=2231&category=264; dostęp: styczeń 2013).
- Ministry of Regional Development and Public Works. 2012. National Regional Development Strategy (NRDS) for the period 2012–2022 (<http://www.mrrb.government.bg/?controller=category&catid=72>; dostęp: styczeń 2013).
- Nasz Region Dolnośląski. 11. 2009. Wałbrzych – miasto straconych szans!? (autor: Gustab D.).
- National Statistical Institute. 2011. Census 2011 (<http://www.nsi.bg/census2011/index.php>; dostęp: styczeń 2013).
- National Sustainable Development Strategy of Serbia. 2008.
- New Hungarian Development Plan Regional Operational Programmes of South Great Plain, North Great Plain, North Hungary, Central Hungary, Central Transdanubia, Western Transdanubia, South Transdanubia National Urban Policy.
- New York Times. 30.03.2014. The Mines Have Shut Down. The Miners Haven't (autor: Hakim D.).
- Newsweek. 8.05.2011. Wałbrzyski wstyd (autor: Ryciak I.).
- Operational programme Regional Development. 2010. BG161PO001/1.4–07/2010. Support for Integrated Plans for Urban Regeneration and Development (<http://www.bgregio.eu/en/projects/80/bg161po001-1-2-02-2011.aspx>; dostęp: styczeń 2013).
- Panorama Wałbrzyska. 27.05.2014. Wałbrzyskie centrum nudy pustoszeje. Czy jest szansa by odmienić rynek? (autor: Gołębiowski P.).
- Polityka mieszkaniowa Łodzi 2020+. 2013.
- Program likwidacji i restrukturyzacji zatrudnienia Zakładu Górniczego „Julia” WKWK na lata 1993–1995. 1993. Wałbrzych.
- Raport o stanie Miasta. Plan Rozwoju. 2011. Urząd Miejski w Wałbrzychu.
- Republic of Bulgaria. 2011. National Reform Programme of Bulgaria 2011–2015. In implementation of Europe 2020 strategy (http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/nrp/nrp_bulgaria_en.pdf; dostęp: styczeń 2013).
- REPUS Strategy for a Regional Polycentric Urban System in Central Eastern Europe, 2007.
- RWI (Rheinisch/Westfälisches Institut für Wirtschaftsforschung), DIFU (German Institute of Urban Affairs), NEA (Transport research and Policy Research & Consultancy). 2009. Urban Audit Analysis II City Panel Handout.
- Spatial Plan of B&H. 1981. Prostorno uređenje Bosne i Hercegovine: Sektorske koncepcije razvoja. BiH Institute for Urbanism, Sarajevo.
- Spatial Plan of Serbia 2021. 2010.
- Spatial plan of the Republic of Macedonia. 2004. APPRM, Skopje.
- Stadt Dessau-Roßlau. 2013. Integriertes Stadtentwicklungskonzept Dessau-Roßlau 2025.
- Stadt Dessau-Roßlau. 2014 (www.dessau.de/Deutsch/Wahlen-und-Statistik/Statistik/Bevoelkerung; dostęp: luty 2014).
- StadtBüro Hunger. 2006. Fortschreibung der Stadtentwicklungskonzepte für Dessau und Roßlau.
- State of European Cities Report. 2010. European Commission, Brussels.
- Statutární město Ostrava. 2008. Strategický plán rozvoje statutárního města Ostravy na léta 2009–2015.
- Statutární město Ostrava. 2008. Strategický plán rozvoje statutárního města Ostravy na léta 2009–2015.
- Štiavnické Noviny. 2011. Z programu primátorky, 31: 2.
- UN-HABITAT. 2008. State of the world's cities: 2008/2009: harmonious cities. Earthscan.
- United Nations Development Group. 2003. The 2003 Common Country Assessment of FYR Macedonia (<http://www.undg.org>; dostęp: styczeń 2013).
- United Nations Development Programme. 2004. National Human Development Report 2004 – FYR Macedonia: Decentralization for human development (<http://hdr.undp.org/en/reports/nhdr/>; dostęp: luty 2013).
- United Nations Development Programme. 2004. Survey on the Organisational Structure of the Municipalities. Skopje.
- Urban Audit. 2008. Measuring the quality of life in European cities. European Commission.
- Ústav turizmu. 2012. Stratégia využitia kultúrneho a historického dedičstva Banskej Štiavnice v prospech rozvoja cestovného ruchu. Inštitút turizmu, Bratislava (<http://www.banskastiavnica.sk>; dostęp: marzec 2014).
- Weniger ist Zukunft. 19 Städte – 19 Themen. Katalog zur Abschlusspräsentation der Internationalen Bauausstellung Stadtumbau Sachsen-Anhalt 2010. Ministerium für Landesentwicklung und Verkehr des Landes Sachsen-Anhalt. Buchkonzept: Philipp Oswalt mit Elke Mittmann (Stiftung Bauhaus Dessau). Jovis Verlag, Berlin.
- World Urbanization Prospects. The 2007 Revision Population Database.
- World-Gazetteer (<http://world-gazetteer.com>).
- Young & Rubicam. 2009. Magnetyzm polskich miast (http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114873,7253954,Bytom_Walbrzych_Ruda_Slaska_najbardziej_odpychajace.html; dostęp: grudzień 2010).
- Z_punkt GmbH 2008/2013. Megatrends.
- Zákon č. 100/2002 Z.z. o ochrane a rozvoji územia Banskej Štiavnice a okolia.
- Zákon č. 91/2010 Z.z. o podpore turizmu.

Informacje o autorach

Prof. Tadeusz Strykiewicz (redaktor naukowy publikacji) – dyrektor Instytutu Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej oraz kierownik Zakładu Polityki Regionalnej i Integracji Europejskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Jego zainteresowania naukowe obejmują problematykę geografii ekonomicznej, rozwoju regionalnego i lokalnego oraz polityki regionalnej. Odbił staże naukowe oraz był wykładowcą wizytującym na kilku uniwersytetach europejskich, m.in. w Rotterdamie, Frankfurt nad Menem i Londynie. W ostatnich latach brał udział w badaniach nad rolą sektora kreatywnego w rozwoju miast i regionów (projekt ACRE) oraz nad procesami współczesnej transformacji miast. Uczestnik międzynarodowej Akcji COST (nr TU0803) o akronimie CIREs: Cities Regrowing Smaller – Fostering Knowledge on Regeneration Strategies in Shrinking Cities across Europe. Kierownik projektu MNiSW „Propagowanie wiedzy na temat strategii regeneracji w ‘kurczących się’ miastach Europy” (nr 737/N-COST/2010/0), którego efektem jest niniejsza publikacja.

Dr Branislav Bleha – pracownik Instytutu Geografii Człowieka i Demografii Uniwersytetu im. Jana Komeńskiego w Bratysławie. Od 2006 r. kierownik Zakładu Demografii ww. instytutu. Jego zainteresowania naukowe koncentrują się wokół prognozowania zmian liczby ludności oraz polityk ludnościowych na poziomach krajowym i regionalnym. Uczestnik projektu CIREs.

Heike Brückner – architekt krajobrazu, pracownik naukowy Fundacji Bauhaus Dessau, zaangażowana w prace badawcze i planistyczne w zespole krajobrazowym Dessau-Wörlitz oraz wdrażanie projektów rewitalizacyjnych wykorzystujących architekturę krajobrazu w kraju związkowym Saksonia-Anhalt.

Prof. Jan Buček – dyrektor Instytutu Geografii Człowieka i Demografii na Uniwersytecie im. Jana Komeńskiego w Bratysławie. Bada różnorodne aspekty zarządzania oraz polityk rozwojowych na poziomie lokalnym/miejskim oraz regionalnym. Od 2008 r. przewodniczący Komisji Geography of Governance Międzynarodowej Unii Geograficznej. Uczestnik projektu CIREs.

Dr Nihad H. Čengić – pracownik naukowy Uniwersytetu w Sarajewie. Zajmuje się badaniem instytucjonalnego wymiaru współczesnych przemian obszarów miejskich; specjalista z zakresu architektury i urbanistyki, struktury własności oraz konfliktów przestrzennych w krajach przechodzących transformację gospodarczą.

Prof. Elena Dimitrova – architekt, pracownik naukowy Wydziału Architektury i Planowania Przestrzenne-

go Uniwersytetu Architektury, Inżynierii i Geodezji (UACEG) w Sofii. Zaangażowana w badania nad społeczno-kulturalnymi aspektami rozwoju zrównoważonego, tożsamością miast europejskich oraz współczesnymi wyzwaniami stojącymi przed miastami Europy Południowo-Wschodniej; członek Unii Architektów Bułgarii.

Dr Alexandra Đukić – architekt, pracownik naukowy Wydziału Architektury Uniwersytetu w Belgradzie. Uczestnik projektu CIREs.

Mirza Emirhafizović – starszy wykładowca i doktorant Wydziału Nauk Politycznych Uniwersytetu w Sarajewie. Jego zainteresowania naukowe obejmują problematykę demografii społecznej, socjologii miast i wsi oraz migracji międzynarodowych.

Dr Barbara Golcnik – architekt krajobrazu, pracownik naukowy Instytutu Planowania Miejskiego Republiki Słowenii, prowadzi prace badawcze z zakresu ochrony środowiska, rozwoju zrównoważonego oraz projektowania przestrzeni publicznych. Uczestnik projektu CIREs.

Emilia Jaroszewska – doktorantka w Instytucie Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Jej zainteresowania naukowe koncentrują się wokół zagadnień związanych z procesem kurczenia się miast i strategiami przeciwdziałania jego negatywnym skutkom. Uczestnik projektu CIREs oraz projektu „Propagowanie wiedzy na temat strategii regeneracji w ‘kurczących się’ miastach Europy” (nr 737/N-COST/2010/0).

Dr Iwona Kantor-Pietraga – pracownik Zakładu Geografii Społecznej Katedry Geografii Ekonomicznej na Wydziale Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego w Sosnowcu. Jej zainteresowania badawcze koncentrują się na geografii ludności, geografii miast i geografii społecznej, w szczególności na zagadnieniach dotyczących dynamiki ludności w ujęciu terytorialnych jednostek wewnątrzmijskich oraz problematyce związanej z depopulacją i kurczeniem się miast, w tym zwłaszcza w układach osadniczych województwa śląskiego. Uczestniczka międzynarodowego projektu SHRINK SMART. Governance of Shrinkage within a European Context.

Prof. Vlatko P. Korobar – architekt i urbanista, pracownik naukowy Wydziału Architektury Uniwersytetu św. Cyryla i Metodego w Skopje, członek Stowarzyszenia Architektów Macedonii, laureat wielu nagród za projekty budynków obiektów edukacyjnych. Uczestnik projektu CIREs.

- Prof. Aleksandra Krstić-Furundžić** – architekt, pracownik naukowy Wydziału Architektury Uniwersytetu w Belgradzie. Uczestnik projektu CIREs.
- Dr Robert Krzysztofik** – pracownik Zakładu Gospodarki Przestrzennej Katedry Geografii Ekonomicznej na Wydziale Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego w Sosnowcu. Jego zainteresowania obejmują: geografie miast, geografie ekonomiczną, geografie historyczną i geografie ludności, a w szczególności koncentrują się na kwestiach genezy, dynamiki i rozwoju miast oraz aglomeracji miejskich w Polsce. W latach 2009–2012 kierownik zespołu badawczego Uniwersytetu Śląskiego w międzynarodowym projekcie: SHRINK SMART. Governance of Shrinkage within a European Context.
- Dr Szymon Marcińczak** – adiunkt na Uniwersytecie Łódzkim. Od 2011 r. jest także zawodowo związany z Uniwersytetem w Umea w Szwecji. Jego zainteresowania naukowe koncentrują się na geografii społecznej miasta, nierównościach społecznych i segregacji społecznej, a głównym tematem badawczym jest związek pomiędzy transformacją ustrojową i globalnymi przemianami społeczno-gospodarczymi a zjawiskiem segregacji społecznej w miastach postsocjalistycznych. Uczestnik projektu CIREs.
- Dr Agnieszka Ogrodowczyk** – adiunkt na Uniwersytecie Łódzkim. Podejmowane przez nią zagadnienia badawcze koncentrują się na problematyce rozwoju nowego budownictwa mieszkaniowego w miastach różnej wielkości, jego uwarunkowań i lokalizacji wewnątrzmięskiej. Szczegółne miejsce wśród jej zainteresowań badawczych zajmuje polityka mieszkaniowa i jej implikacje przestrzenne na terenach miejskich, a także problematyka zmian struktury społeczno-ekonomicznej dużych miast i obszarów metropolitalnych, zwłaszcza w kontekście spójności terytorialnej.
- Dr Ilinca Păun-Contantinescu** – architekt, pracownik naukowy Uniwersytetu Architektury i Planowania Miejskiego Ion Mincu w Bukareszcie, autorka rozprawy doktorskiej dotyczącej kurczących się miast w Rumunii.
- Prof. Petr Rumpel** – dyrektor Centrum Zarządzania Miejskiego i Regionalnego w Katedrze Geografii Społecznej i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu w Ostrawie. Zajmuje się problematyką rozwoju w skali lokalnej i regionalnej, w szczególności w odniesieniu do restrukturyzacji starych okręgów przemysłowych, marketingu miejskiego i regionalnego, zarządzaniem w kurczących się miastach oraz polityką wspierania innowacji.
- Dr Anna Runge** – pracownik Zakładu Geografii Osadnictwa i Studiów Regionalnych Katedry Geografii Ekonomicznej na Wydziale Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego w Sosnowcu. Jej zainteresowania badawcze dotyczą geografii miast, w szczególności miast średniej wielkości, oraz ich roli w strukturze osadniczej. Podejmuje także problematykę ludnościową województwa śląskiego w zakresie zróżnicowania struktur demograficzno-społecznych oraz dynamiki demograficznej, m.in. w kontekście procesu starzenia się ludności oraz problemów rynku pracy. Prowadzi też badania poziomu życia ludności.
- Prof. Jerzy Runge** – kierownik Zakładu Geografii Społecznej Katedry Geografii Ekonomicznej na Wydziale Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego w Sosnowcu. Jego zainteresowania badawcze skoncentrowane są na problematyce geografii ludności, geografii społecznej i geografii miast. W badaniach naukowych szczególnie miejsce zajmują takie zagadnienia, jak: przemiany społeczno-demograficzne tradycyjnych regionów gospodarczych, w tym zwłaszcza proces kurczenia się miast i jego konsekwencje, rynek pracy i jego składowe oraz zjawisko bezrobocia, przede wszystkim na obszarze województwa śląskiego. Drugim polem zainteresowań są metody i narzędzia badawcze stosowane w geografii społeczno-ekonomicznej. Uczestnik międzynarodowego Projektu: SHRINK SMART. Governance of Shrinkage within a European Context.
- Dr Babette Scurrall** – socjolog, pracownik naukowy Fundacji Bauhaus Dessau, zajmuje się badaniem społeczno-ekonomicznych aspektów rozwoju zrównoważonego. Koordynator sieci badawczych dotyczących przyszłości rynków pracy i regionalnej gospodarki zrównoważonej oraz transformacji gospodarczej wschodnich krajów związkowych Republiki Federalnej Niemiec. Uczestnik projektu CIREs.
- Prof. Tadeusz Siwek** – przedstawiciel polskiej mniejszości narodowej w Republice Czeskiej. Studiował na Słowacji, doktorat i habilitację robił w Pradze, profesurę uzyskał na Uniwersytecie Warszawskim. Od 1991 r. pracuje na Uniwersytecie Ostrawskim w Ostrawie. Jego dyscypliną naukową jest geografia społeczna, a w szczególności kwestie percepcji przestrzeni geograficznej, zagadnienia tożsamości regionalnej i sprawy narodowościowe. Jest przewodniczącym Czeskiego Towarzystwa Geograficznego i honorowym członkiem Polskiego Towarzystwa Geograficznego.
- Ondřej Slach** – pracownik naukowy Katedry Geografii Społecznej i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu w Ostrawie. W swych badaniach koncentruje się na problematyce restrukturyzacji starych okręgów przemysłowych, zarządzania rozwojem miast oraz roli czynników miękkich (w szczególności w aspekcie kulturowym) w rozwoju regionalnym.
- Prof. Karel Schmeidler** – specjalista z zakresu transportu i gospodarki przestrzennej, kierownik Instytutu Socjologii Miasta i Transportu w Centrum Badań Transportu, pracownik naukowy Wydziału Architektury na Uniwersytecie Technicznym w Brnie. Uczestnik projektu CIREs.
- Prof. Jasmina Siljanoska** – pracownik naukowy Wydziału Architektury Uniwersytetu św. Cyryla i Metodego w Skopje. Uczestnik projektu CIREs.
- Piotr Sosiński** – doktorant w Instytucie Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Stypendysta Uniwersytetu Technicznego i Uniwersytetu Humboldtów w Berlinie. W swojej pracy badawczej zajmuje się zagadnieniami związanymi z przemianami demograficznymi i ekonomicznymi miast. Uczestnik szkół letnich w Dessau i Dortmundzie organizowanych w ramach projektu CIREs.

Dr Mojca Šašek-Divjak – architekt i urbanista, pracownik naukowy Instytutu Planowania Miejskiego Republiki Słowenii. Zajmuje się teoretycznymi i praktycznymi aspektami planowania przestrzennego. Była zaangażowana w przygotowanie i wdrożenie słoweńskiej wersji dokumentu Habitat Agenda w ramach działań Programu Narodów Zjednoczonych ds. Osiedli Ludzkich oraz planu zagospodarowania przestrzennego obszaru metropolitalnego Lublany. Laureatka prestiżowej nagrody European Urban and Regional Planning Awards 2004. Uczestnik projektu CIRES.

Prof. Erzsebet Vajdovich Visy – wykładowca na Uniwersytecie Techniczno-Społecznym w Budapeszcie, profesor honorowy ww. uczelni; pracownik naukowy węgierskiej organizacji na rzecz rozwoju regionalnego i planowania miejskiego. Uczestnik projektu CIRES.

Prof. Thorsten Wiechmann – kierownik Instytutu Planowania Przestrzennego oraz Teorii Planowania na Uniwersytecie Technicznym w Dortmundzie. Geograf, politolog i socjolog. Uczestnik licznych projektów naukowych w ponad dwudziestu krajach Europy, Azji

i Ameryki. Jego zainteresowania naukowe koncentrują się przede wszystkim wokół problematyki rozwoju miejskiego i regionalnego, planowania strategicznego oraz zarządzania metropolitalnego. W latach 2009–2013 główny koordynator projektu CIRES Akcji COST (nr TU0803) pt. „Cities Regrowing Smaller – Fostering Knowledge on Regeneration Strategies in Shrinking Cities across Europe”.

Manuel Wolff – pracownik naukowy Centrum Badań Środowiskowych Helmholtz (Helmholtz Centre for Environmental Research – UFZ) zajmujący się przemianami obszarów miejskich. Interesuje się przede wszystkim monitoringiem przemian struktur przestrzennych i kształtujących je trendów, nowymi wyzwaniami dla rozwoju miejskiego i regionalnego oraz definiowaniem wskaźników opisujących takie zjawiska i procesy jak kurczenie się miast i konflikty przestrzenne. Uczestnik projektu CIRES odpowiedzialny za pozyskiwanie danych statystycznych i przestrzennych oraz przeprowadzenie analizy i typologii kurczących się miast w Europie.

Abstract and key words

Tadeusz Stryjakiewicz

The late 20th and early 21st centuries have been a period of a fundamental socio-economic and institutional transformation of East-Central Europe. This, in turn, has induced changes in many paradigms of spatial-economic sciences as well as in planning and decision-making practice. Among the issues concerned is also urban shrinkage, i.e. a long-term decline in the population of a city usually combined with a crisis of the local economy. The process, initially observed in some of the cities of Western Europe and the United States (usually so-called old industrial centres), after 1990 has assumed especially large proportions in the post-communist countries (this group being taken to include the former German Democratic Republic, now East Germany). Thus, there have appeared new challenges involving, on the one hand, the identification of the scale, rate, forms of urban shrinkage and spatial differences in this process, and on the other, a revision of the urban policies pursued so far and usually based on a growth paradigm. Those factors make shrinking cities an object of many scientific and practical discussions as well as international research projects. Worth noting among the latter are:

- 1) Shrink Smart – The Governance of Shrinkage within a European Context – a project implemented under the Seventh Framework Programme of the European Union, and
- 2) CIRES – Cities Regrowing Smaller. Fostering Knowledge on Regeneration Strategies in Shrinking Cities across Europe – a project implemented under COST Action TU0803.

The present volume is a product of the other of the above projects (which ended in 2013). Coordinated by Prof. Thorsten Wiechmann from the University of Dortmund, it gathered representatives of many scientific disciplines from 26 states. In turn, the initiator and editor of this publication was responsible for preparing the Synopsis Report, i.e. a report summing up the causes, scale and effects of urban shrinkage in all the post-communist countries of East-Central and South-Eastern Europe taking part in the project or collaborating with it (Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, the Czech Republic, Estonia,

Macedonia, Poland, Romania, Serbia, Slovakia, Slovenia, and Hungary).

The goal of the publication is to popularise the results of the CIRES project in Poland. This is possible thanks to a grant obtained from the Ministry of Science and Higher Education (project no. 737/N-COST/2010/0). It should be emphasised here, however, that in the course of work on the conception for the publication there appeared the idea of integrating the research results of the two projects mentioned. This allowed a fuller, many-sided presentation of the current body of knowledge on shrinking cities and strategies of their regeneration, largely focused on the region of East-Central Europe (and in particular on Poland). This book is the result of a collective effort of 30 authors from Poland and abroad; I would like to thank them all very warmly for their contribution.

The monograph has several parts. After introduction, it starts with presenting the theoretical foundations of the analysis of urban shrinkage and controversies over the notion of a shrinking city. Part three gives the most essential results of the CIRES project concerning the forms and dynamics of urban shrinkage at the European scale. Part four seeks to determine the specific nature of this process in the individual countries of East-Central and South-Eastern Europe. Its authors are mostly former participants or collaborators of the CIRES project representing those countries. The next section offers an in-depth analysis of urban shrinkage in Poland. As in the previous part, it starts with presenting a synthetic characterisation of the process at the scale of the country, and then passes on to a discussion of selected case studies. The book closes with a proposal of a model of the shrinkage process (formulated by the participants of the Shrink Smart project), potential development scenarios for the shrinking cities, and recommendations for practices and strategies designed to regenerate them.

Key words: urban shrinkage, cities, urban policies, regeneration strategies, East-Central Europe, Poland

Przełom XX i XXI wieku jest okresem fundamentalnych przemian społeczno-gospodarczych i instytucjonalnych w Europie Środkowo-Wschodniej połączonych z przemianami demograficznymi. Pociągają one za sobą zmianę wielu paradygmatów w naukach przestrzenno-ekonomicznych i praktyce planistyczno-decyzyjnej. Stwierdzenie to odnosi się m.in. do procesu kurczenia się miast (urban shrinkage), tj. długookresowego spadku liczby ludności powiązanego z kryzysem lokalnej gospodarki i narastającymi problemami społecznymi. Proces ten, występujący wcześniej w niektórych miastach (najczęściej starych ośrodkach przemysłowych) Europy Zachodniej i Stanów Zjednoczonych, przybrał po 1990 r. szczególnie duże rozmiary w postkomunistycznych krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Pojawiają się zatem nowe wyzwania, dotyczące z jednej strony potrzeby identyfikacji skali, tempa, form kurczenia się miast i ich przestrzennego zróżnicowania, z drugiej strony – rewizji dotychczasowych polityk miejskich, ukierunkowanych najczęściej na paradygmat wzrostu. Te przesłanki powodują, że kurczące się miasta stają się przedmiotem wielu dyskusji naukowych i praktycznych oraz międzynarodowych projektów badawczych.

Niniejsza publikacja jest pokłosiem jednego z takich projektów o akronimie CIRES (Cities Regrowing Smaller. Fostering Knowledge on Regeneration Strategies in Shrinking Cities across Europe – Propagowanie wiedzy na temat strategii regeneracji w kurczących się miastach Europy), realizowanego w ramach Akcji COST, tj. Europejskiego Programu Współpracy w Dziedzinie Badań Naukowo-Technicznych. W projekcie tym, który zakończył się w 2013 r., uczestniczyli przedstawiciele wielu dyscyplin naukowych z 26 państw, w tym redaktor naukowy i autorzy kilku rozdziałów tej książki. Celem publikacji jest upowszechnienie wyników projektu CIRES w Polsce odniesionych przede wszystkim do regionu Europy Środkowo-Wschodniej. Książka ta jest dziełem, w którego przygotowaniu brało udział 30 autorów z kraju i z zagranicy. Zespół autorów wyraża przekonanie, że publikacja ta stanie się głosem w dyskusji na temat jednego z ważnych procesów określających obecną sytuację wielu miast Polski, Europy i świata.

Prezentowana publikacja (...) identyfikuje skalę i zróżnicowanie przestrzenne kurczenia się miast. Choć dominuje w niej nurt ludnościowy, a więc analiza trendów demograficznych, to wiele miejsca poświęca się licznym uwarunkowaniom i skutkom tego procesu (społecznym, ekonomicznym, przestrzennym, ekologicznym, politycznym). Książka zawiera wątki teoretyczne i poznawcze z elementami zagadnień praktycznych, istotnych dla prowadzenia polityk rozwoju w różnych skalach przestrzennych. (...) Obecność autorów zagranicznych daje szerszy ogląd przedstawionej problematyki, możliwość porównań oraz wskazywania indywidualnych cech zjawiska w zależności od kraju i regionu.

Jest to pierwsza tak obszerna i wszechstronna pozycja książkowa na temat kurczenia się miast w literaturze polskiej. (...) Stanowi – dzięki przejrzystej metodologii – wzorzec badawczy i daje możliwość prowadzenia podobnych studiów porównawczych w przyszłości.

Interesująca problematyka, dynamiczne i przestrzenne ujęcie, zastosowane metody badawcze oraz aplikacyjne wnioski pozwalają zarekomendować niniejszą pracę polskiemu Czytelnikowi – w celu nie tylko popularyzacji wiedzy na temat dynamiki i zróżnicowania przestrzennego procesu kurczenia się miast w Europie, ale także ukazania ścieżek ich rozwoju w wybranych krajach, a w szczególności w Polsce.

Z recenzji prof. dra hab. Tomasza Kaczmarka